

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 31

Кам'янець-Подільський
2021

Н16

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 24667–14607 ПР від 16.10.2020 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 4 від 25 березня 2021 р.)

Видання індексується наукометричними базами: **Index Copernicus, OUCI, Google Scholar**

Рецензенти:

С. Віднянський – доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України (м. Київ);

О. Рябченко – доктор історичних наук, професор (м. Харків)

Редакційна колегія тому:

В. Магась, кандидат історичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. Смолій**, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **Л. Баженов**, доктор історичних наук, професор; **І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Ващук**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **В. Газін**, доктор історичних наук, професор; **А. Глушковецький**, кандидат історичних наук, доцент; **О. Головка**, доктор історичних наук, професор; **М. Гутька**, доктор філософії (м. Ружомберок, Словаччина); **В. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент (*заступник відповідального редактора*); **О. Дяченко**, кандидат історичних наук, доцент; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **М. Кметь**, доктор філософії, доцент (м. Банська Бистриця, Словаччина); **О. Комарніцький**, доктор історичних наук, доцент (*відповідальний секретар*); **С. Копилов**, доктор історичних наук, професор (*заступник відповідального редактора*); **М. Кругльак**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Кудінов**, доктор історичних наук, доцент; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **В. Михайловський**, доктор історичних наук, професор; **П. Олексак**, доктор філософії, доцент (м. Ружомберок, Словаччина); **Р. Петраускас**, доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **О. Мельничук**, доктор історичних наук, професор; **І. Собковьяк-Табак**, доктор габлітований, професор (м. Познань, Республіка Польща); **В. Степанков**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний редактор*); **О. Федьков**, доктор історичних наук, професор; **А. Філінок**, доктор історичних наук, професор.

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Т. 31. 232 с.

Адреса редакційної колегії: *історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б» Переліку наукових фахових видань України у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ» (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKYI
NATIONAL IVAN OHIIENKO UNIVERSITY**

HISTORY

Volume 31

Kamianets-Podilskyi
2021

The publication is indexed by scientometric databases: **Index Copernicus, OUCI, Google Scholar**

Reviewers:

- S. Vidnyanskyj** – Doctor of historical sciences, professor, corresponding member of NAS of Ukraine (Kyiv);
O. Ryabchenko – Doctor of historical sciences, professor (Kharkiv)

Editorial college:

V. Mahas, candidate of historical sciences, associate professor (*Editor in Chief*); **V. Smolij**, academician NAS of Ukraine, doctor of historical sciences, professor; **L. Bazhenov**, doctor of historical sciences, professor; **I. Borovets**, candidate of historical sciences, associate professor; **D. Vashchuk**, candidate of historical sciences, Senior Research Fellow; **V. Hazin**, doctor of historical sciences, professor; **A. Hlushkovetskyi**, candidate of historical sciences, associate professor; **O. Holovko**, doctor of historical sciences, professor; **M. Hutka**, Doctor of Philosophy (Ruzomberok, Slovakia); **V. Dubinskyi**, candidate of historical sciences, associate professor (*deputy editor-in-chief*); **A. Diachenko**, candidate of historical sciences, Research Fellow; **O. Zaval'niuk**, doctor of historical sciences, professor; **M. Kmet**, Doctor of Philosophy, assistant professor (Banska Bystrica, Slovakia); **O. Komarnitskyi**, doctor of historical sciences, associate professor (*assistant editor*); **S. Kopylov**, doctor of historical sciences, professor (*deputy editor-in-chief*); **M. Krugliak**, candidate of historical sciences, associate professor; **D. Kudinov**, doctor of historical sciences, associate professor; **V. Lozovyi**, doctor of historical sciences, professor; **O. Melnychuk**, doctor of historical sciences, professor; **V. Mykhaylovskiy**, doctor of historical sciences, professor; **P. Olexak**, Doctor of Philosophy, associate professor (Ruzomberok, Slovakia); **R. Petrauskas**, doctor of historical sciences, professor (Vilnius, Lithuania); **I. Sobkoviak-Tabaka**, dr hab, professor (Poznan, Poland); **V. Stepankov**, doctor of historical sciences, professor (*editor-in-chief*); **O. Fedkov**, doctor of historical sciences, associate professor; **A. Filinyuk**, doctor of historical sciences, professor.

Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University: History. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 2021. Vol. 31. 232 p.

Address of editorial board: *The Faculty of History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14, Tatars'ka St., Kamianets-Podilskyi, 32300*

Web-site: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

ЗМІСТ

ДО 100-РІЧЧЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

- Олександр Завальнюк, Діана Яблонська.** КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАРОДНОЇ ОСВІТИ (1921-1930 рр.): ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ, НОРМАТИВНА БАЗА ДІЯЛЬНОСТІ, СТРУКТУРНІ ЗМІНИ 9
- Олександр Комарніцький.** УЧАСТЬ СТУДЕНТІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІНО В ОБОРОННО-МАСОВОМУ РУСІ В СРСР У 1920–ті рр. 22

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Анна Поліщук, Лілія Городинська.** ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТИКЕТНОЇ КУЛЬТУРИ НОБІЛІТЕТУ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст..... 33
- Олеся Стасюк.** ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ УПОВНОВАЖЕНИХ І АКТИВІСТІВ У ВЧИНЕННІ ГОЛОДОМОРУ ЯК ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНЦІВ 46
- Сергій Копилов, Ірина Паур.** ПОЛІТИЧНА КАРИКАТУРА НА ЛИСТІВКАХ КИЇВСЬКОГО ВИДАВНИЦТВА «НОВЬ» ЯК ЗАСІБ ПРОПАГАНДИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 64
- Ігор Якубовський.** СПРОТИВ НА СЕЛІ СТРАТЕГІЯМ РАЙОННОЇ ПРЕСИ ЯК ОДНІЄЇ З ЛАНОК МЕХАНІЗМУ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. (НА ПРИКЛАДІ ГАЗЕТ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)..... 79

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Івона Собковяк-Табака, Олександр Дяченко.** «ДИНАМІКА ПРЕІСТОРІЧНОЇ КУЛЬТУРИ: КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ІЗ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ». СТРАТЕГІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЕКТУ..... 91
- Ольга Івченко.** ПОГЛЯДИ КОНСТИТУЦІЙНИХ РОЯЛІСТІВ НА РОЛЬ АНГЛІКАНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПИТАННІ ЗМІЦНЕННЯ ВЛАДИ КОРОЛЯ..... 103

Олександр Кукса. ІНСТИТУТ ПРОМИСЛОВОСТІ БРСР ТА ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ КАДРІВ у 1920 – НА ПОЧАТКУ 1930-х рр.....	110
--	-----

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Віталій Степанков. «ВІТЧИЗНА СВОЯ УКРАЇНА»: ЗАРОДЖЕННЯ Й УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИЧНОСТІ В СЕРЕДОВИЩІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ У РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОБУ XVII ст. (1648 – 1676).....	122
Ігор Опря, Богдана Опря. EDUCATION AND ITS PERSPECTIVES FOR WOMEN FROM THE CLERGY ESTATE IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE 60-s OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES.....	139
Яна Галецька. ЮЛІАН-УРСИН НЕМЦЕВИЧ: ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, НАУКОВА І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ (70-ті РОКИ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)	149
Олександр Починок. БЛАГОДІЙНІСТЬ ЯК ОЗНАКА СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.....	158
Олександр Реєнт, Тетяна Логвинюк, Людмила Сога. ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ ТА ПРОДОВОЛЬЧЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	171
Андрій Савченко. ОСОБИСТІ ПРИСАДИБНІ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В ПЕРШІ РОКИ «ВІДЛИГИ» (1953–1958 рр.).....	204
Віталій Гуцал, Сергій Копилов. ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА І. ВІНОКУРА В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ.....	213

CONTENTS

ON THE OCCASION OF CENTENARY OF KAMIANETS-PODILSKYI INSTITUTE OF PUBLIC EDUCATION

- Oleksandr Zavalniuk, Diana Yablonska.** KAMIANETS-PODILSKYI
INSTITUTE OF PUBLIC EDUCATION (1921-1930): PREREQUISITES
OF FORMATION, REGULATORY BASIS OF ACTIVITY, STRUCTURAL
CHANGES 9
- Oleksandr Komarnitskyi.** PARTICIPATION OF THE STUDENTS OF
KAMIANETS-PODILSKYI IPE IN THE MASS-DEFENSE MOVEMENT
IN USSR IN THE 1920s 22

METHODOLOGY OF HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCING

- Anna Polishchuk, Lilya Horodynska.** HISTORIOGRAPHY AND SOURCES
ACQUISITIONS OF CULTURAL ETIQUETTE OF THE NOBILITY OF
WESTER UKRAINIAN LANDS OF THE END OF XVIII - FIRST HALF
OF XIX CENTURIES 33
- Olesia Stasiuk.** TO HISTORIOGRAPHY OF THE RESEARCH PROBLEM
OF THE ROLE OF THE COMMISSIONERS AND ACTIVISTS
IN THE COMMITMENT OF THE HOLODOMOR AS THE CRIME
OF GENOCIDE IN UKRAINE..... 46
- Sergiy Kopylov, Iryna Paur.** POLITICAL CARICATURE
ON THE POSTCARDS OF KYIV PUBLISHING HOUSE «NOV'»
AS A MEANS OF PROPAGANDA DURING THE FIRST WORLD WAR 64
- Ihor Yakubovskyy.** OPPOSITION TO THE STRATEGIES OF THE REGIONAL
PRESS AS ONE OF THE LINKS OF HOLODOMOR MECHANISMS
IN THE RURAL REGIONS IN 1932–1933 (BY THE EXAMPLE
OF NEWSPAPERS OF KYIV REGION)..... 79

WORLD HISTORY

- Iwona Sobkowiak-Tabaka, Oleksandr Diachenko.** “DYNAMICS OF THE
PREHISTORIC CULTURE: COMPREHENSIVE ANALYSIS OF RECORDS
FROM CENTRAL AND SOUTHEASTERN EUROPE” – PROJECT
RESEARCH STRATEGY 91

Olga Ivchenko. THE VIEWPOINTS OF CONSTITUTIONAL ROYALISTS ON THE ROLE OF ANGLICAN CHURCH IN TERMS OF STRENGTHENING THE KING’S POWER.....	103
Oleksandr Kuksa. INSTITUTE OF INDUSTRY OF THE BSSR AND PROBLEMS OF TRAINING OF ENGINEERING-TECHNICAL CAREER PERSONNEL IN 1920–1930	110

HISTORY OF UKRAINE

Vitali Stepankov. «MOTHERLAND OF OWN UKRAINE»: RISE AND ESTABLISHMENT OF THE UKRAINIAN NATIONAL SELF-IDENTITY IN THE CIRCLE OF POLITICAL ELITE IN THE REVOLUTIONARY ERA OF THE XVII CENTURY (1648 – 1676).....	122
Ihor Opria, Bohdana Opria. EDUCATION AND ITS PERSPECTIVES FOR WOMEN FROM THE CLERGY ESTATE IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE 60-s OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES	139
Yana Haletska. JULIAN-URSYN NIEMTSEVYCH: LIFE, SCIENTIFIC, PUBLIC AND POLITICAL ACTIVITIES (70s OF THE 18th – FIRST HALF OF THE 19th CENTURY)	149
Oleksandr Pochynok. CHARITY AS A SIGN OF SOCIAL RESPONSIBILITY OF THE REGIONAL ELITE OF PODILLYA GOVERNORATE OF THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY	158
Oleksandr Reynt, Tetyana Lohvynyuk, Lyudmila Soga. LIVING STANDARD AND FOOD SITUATION OF THE POPULATION OF UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR.....	171
Andrii Savchenko. PRIVATE HOMESTEAD PROPERTY OF THE UKRAINIAN PEASANTRY IN THE FIRST YEARS OF THE “THAW” PERIOD (1953–1958)	204
Vitaliy Gutsal, Serhiy Kopylov. TEACHING ACTIVITIES OF PROFESSOR I. VINOKUR AT KAMIANETS-PODILSKYI UNIVERSITY.....	213

ДО 100-РІЧЧЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.9-21
УДК 378.4(477.43-21)КПІНО«1921/1930»

ЗАВАЛЬНЮК Олександр – академік НАНВО України, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (olexandr_zavalniuk@ukr.net)

ORCID 0000-0002-1778-9736
ResearcherID I-7817-2018

ZAVALNIUK Oleksandr – NANVO Academician of Ukraine, Doctor of History, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (olexandr_zavalniuk@ukr.net)

ЯБЛОНСЬКА Діана – аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (dianayblonska@meta.ua)

ORCID ID 0000-0002-9138-2766
ResearcherID I-4903-2018

YABLONSKA Diana – PhD-student of the Department of History of Ukraine Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (dianayblonska@meta.ua)

Бібліографічний опис статті: Завальнюк, О., Яблонська, Д. (2021). Кам'янець-Подільський інститут народної освіти (1921-1930 рр.): передумови становлення, нормативна база діяльності, структурні зміни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 9–21.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАРОДНОЇ ОСВІТИ (1921-1930 рр.): ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ, НОРМАТИВНА БАЗА ДІЯЛЬНОСТІ, СТРУКТУРНІ ЗМІНИ

Анотація. Висвітлюються передумови становлення, нормативна база і структурні нововведення в Кам'янець-Подільському інституті народної освіти, який у 1921 р. де-факто і де-юре прийшов на зміну Кам'янець-Подільському державному українському університету (К-ПДУУ) – флагману національно-культурного відродження на Поділлі в роки революції. і був новою моделлю закладу вищої педагогічної освіти в контексті започаткованих соціалістичних перетворень в Україні, зокрема кадрового забезпечення процесу творення широкої мережі дошкільних, початкових і неповних середніх (семирічних) закладів освіти. Зазначені аспекти ще недостатньо досліджені в сучасній українській історіографії. Автори статті розглядають перші, незавершені спроби радянської влади взяти під політичний контроль діяльність К-ПДУУ, окремо в квітні-червні 1919 і липні-вересні 1920 рр., змінити його органи управління, частково структуру, а головне – характер діяльності, а відтак і тип закладу – з університету спочатку у зовсім невідомі для країни академію (інститут) теоретичних знань (наук), а згодом, взимку-навесні 1921 р., – в інститут народної освіти, який вимушено змінював свою структуру на основі рішень Укрголовпрофосу при Наркоматі УСРР. **Мета роботи** полягає в тому, щоб на основі архівних і опублікованих джерел та праць вітчизняних істориків висвітлити передумови становлення, зміст спущеної зверху нормативної бази та непослідовні структурні зміни Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, що визначили його діяльність в межах десятиріччя і роль у культурно-освітніх процесах регіонального виміру. **Методологія.** Автори дотримувалися принципів історизму, об'єктивності, конкретності та системності, використали такі дослідницькі методи, як аналізу, синтезу, порівняння, а також ретроспективний, хронологічний, термінологічний та комплексний. **Наукова новизна.** Вперше синтезовано такі малодосліджені аспекти комплексної наукової проблеми, як передумови становлення, нормативна база діяльності та зміни в структурі Кам'янець-Подільського ІНО як радянського типу педагогічного вишу. **Висновки.** Творення інституту народної освіти у Кам'янці-Подільському пройшло низку неоднакових за тривалістю і змістом етапів, перш ніж на десятиріччя утвердився як постійно діючий заклад радянської вищої освіти в регіоні. Змінювалася структура вишу, що свідчило про відсутність добре продуманої концепції його формування і було пасивом влади, яка повністю регламентувала усі важливі складові життєдіяльності ІНО, зменшувала його вплив на місцеві освітні процеси.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський український університет, академія (інститут) теоретичних знань (наук), Укрголовпрофос, Наркомат УСРР, Кам'янець-Подільський інститут народної освіти, нормативна база, структура вишу.

KAMIANETS-PODILSKYI INSTITUTE OF PUBLIC EDUCATION (1921-1930): PREREQUISITES OF FORMATION, REGULATORY BASIS OF ACTIVITY, STRUCTURAL CHANGES

Abstract. Prerequisites, normative base and inconsistent structural innovations in Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education, which in 1921 de facto and de jure replaced Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University (K-PSUU) – the flagship, are covered national and cultural revival in Podolia during the revolution. and was a new model of higher pedagogical education

*in the context of the initiated socialist transformations in Ukraine, in particular the staffing of the process of creating a wide network of preschool, primary and incomplete secondary (seven-year) educational institutions. These aspects are still insufficiently studied in modern Ukrainian historiography. The authors of the article consider the first, unfinished attempts of the Soviet government to take under political control the activities of K-PSUU separately in April-June 1919 and July-September 1920, to change its governing bodies, partly the structure and, most importantly, the nature of activities and thus the type of institution. – from the university first to a completely unknown academy (institute) of theoretical knowledge (sciences), and later, in the winter-spring of 1921 – to the institute of public education, which several times was forced to change its structure based on decisions of the Ukrainian Committee for Main Vocational Education under the People's Commissariat of the USSR. **The purpose of the work** is to highlight the preconditions of formation, the content of the top-down normative base and inconsistent structural changes of the Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education, which defined its activity within a decade and its role in cultural development educational processes of regional dimension. **Methodology.** The authors adhered to the principles of historicism, objectivity, specificity and systematics, used such research methods as analysis, synthesis, comparison, as well as retrospective, chronological, terminological and complex. **Scientific novelty.** For the first time, such little-studied aspects of a complex scientific problem as preconditions for formation, normative base of activity and changes in the structure of Kamianets-Podilskyi IPE as a Soviet type of pedagogical university were synthesized. **Conclusions.** The establishment of the Institute of Public Education in Kamianets-Podilskyi underwent a number of stages of varying duration and content, before being established for decades as a permanent institution of Soviet higher education in the region. The structure of the university changed, which testified to the lack of a well-thought-out concept of its formation and was a liability of the government, which fully regulated all important components of the life of the IPE, reduced its influence on local educational processes.*

Key words: Kamianets-Podilskyi Ukrainian University, Academy (Institute) of Theoretical Knowledge (Sciences), Ukrainian Committee for Main Vocational Education, People's Commissariat of the USSR, Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education, regulatory framework, structure of the university.

Постановка проблеми. Із встановленням в Україні більшовицького режиму було взято курс на перетворення існуючих університетів у вищі педагогічного профілю, які мали займатися підготовкою кадрів для формування нової особистості відповідно комуністичним ідеалам. У тих історичних умовах цей трансформаційний процес, що боліуче сприймався науково-педагогічною інтелігенцією і великою частиною студентства, протікав складно, непослідовно і суперечливо, стосуючись усіх без винятку закладів вищої освіти, зокрема й Кам'янець-Подільського державного українського університету (К-ПДУУ), що найдовше був флагманом українського відродження і нагромадив чималий позитивний досвід у підготовці національно свідомих кадрів інтелігенції для суверенної України. Концептуальні засади, механізм реформування і набутий досвід функціонування, утвореного на базі цього вишу, інституту народної освіти (ІНО) є складовою частиною історії вищої української педагогічної освіти і дає корисний урок щодо не повторення певних помилок і прорахунків, як політичних, так і професійних, допущених у свій час в галузі підготовки кадрів для освітньої сфери країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Піднята тема комплексно не вивчалася, хоча її актуальність на сьогодні, коли в Україні реформується вища освіта, не викликає сумніву. Певний внесок в дослідження низки її різних аспектів внесли: А.О. Копилов, С.А. Копилов, О.М. Завальнюк (Копилов, Завальнюк, 1999; Кам'янець-Подільський, 2016) – про заснування і розбудову університету, його досягнення в різних напрямках діяльності – освітньому, науковому методичному і громадському; О.М. Завальнюк (Завальнюк, 1995; 1998; 2007) – частково про реорганізацію університету в ІТЕН/ІНО; Е.М. Мельник і А.Г. Філінюк (Мельник, Філінюк, 1997; 2003) – про початок діяльності і проблеми, пов'язані з розвитком ІНО. Історик В.Р. Адамський (Адамський, 2007; 2021) звернув увагу на появу ідеї ІНО та її просування у завершальний період існування Кам'янець-Подільського інституту теоретичних наук, роль у цьому процесі науково-шкільної ради вишу, а також початки реалізації засад автономії вищої школи за пролетарськими лекалами. Утім і досі не розглянуто у повному обсязі механізм реорганізації К-ПДУУ в ІТЕН/ІНО упродовж першої половини 1921 р., юридичне оформлення цих вишів і наступні десятирічні структурні зміни в інституті народної освіти. Власне, заповнення цих лакун, а також висвітлення радянської політики щодо реорганізації українського університету в інститут педагогічного профілю, зокрема послідовність перетворення одного вишу в інші на основі рішень освітнього центру республіки, зміни його структури і становить **мету** нашої статті.

Виклад основного матеріалу. Ідея створення нових закладів вищої освіти виникли у керівництва РСФРР вже у 1918 р. А навесні 1919 р. було запропоновано проект «нового типу» вищих навчальних закладів – інституту народної освіти, який складався з 5 відділів: дошкільного, двох шкільних, позашкільного та трудового. Даний проект був прийнятий влітку того ж року, а восени в Центральній Росії почали з'являтися на базі «старих» вишів перші ІНО – Московський, Курський, Воронежський, Новгородський тощо (Курасов, 2014, с. 117).

Після встановлення Москвою контролю над Україною така практика поширилася і на українські ЗВО, із врахуванням місцевої специфіки підготовки фахівців та наявності «націоналістичної» інтелігенції. Зміни розпочиналися із внутрішніх структурних підрозділів та поступово переходили до закриття або реорганізації закладів. На початку 1920 р. з'явилася інструкція НКО УСРР «Про практичну роботу з освіти», у якій пропонувалось негайно приступити до створення інститутів народної освіти (Рябченко, 2000, с. 6). Станом на квітень 1920 р., за даними НКО УСРР, ще не існувало жодного такого закладу, хоча, за тим же джерелом, йшов процес перетворення в ІНО учительських і фребелівських інститутів (Культурне, 1979, с. 175). Крім того, було взято курс на реорганізацію університетів, як «старих» (російських), так і «нових» (українських), яких вирішили позбутися як дітища ліквідованих державних утворень.

До переліку університетів, які, на переконання керівництва НКО УСРР, в нових історичних умовах були позбавлені перспективи, увели і в К-ПДУУ, відкритий восени 1918 р. Перші зміни тут відбулися ще навесні 1919 р., під час встановлення радянської влади в регіоні, коли, за розпорядженням наркома освіти В.П. Затонського, закрили богословський факультет (це рішення продублював відділ освіти місцевого ревкому). Крім того, з'явилися нові органи управління вишем, а також університетська печатка з п'ятикутною зіркою (Завальнюк, 1998, с. 9-10). Сам же університет, як тип вишу, не зачіпали, скоріш за все через те, що, з одного боку, воєнно-політична ситуація в Україні була не прогнозованою і більшовики почувалися не зовсім впевнено, а з іншого, у НКО УСРР влітку 1919 р. все ще обмірковували «порядок реформування педагогічних навчальних закладів» (Культурне, 1979, с. 122).

Радикальніші зміни в університеті розпочалися у липні 1920 р., під час другого радянського періоду. Передусім запровадили посаду політ комісара – представника нової влади, який відповідав за нововведення і підтримку закладом диктатури пролетаріату. Її посів студент А. Волянський, який мав більше повноважень ніж ректор університету (Завальнюк, 1998, с. 12). Відповідно до згаданої інструкції Наркомосвіти УСРР, комісар видав наказ № 1 від 28 липня 1920 р. «Про реформування структури і керівних органів вишу», яким припинив діяльність богословського факультету, а історико-філологічний та правничий факультети об'єднали в один навчальний підрозділ – факультет соціальних наук (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 582, оп. 1, спр. 37, арк. 2; Завальнюк, 1998, с. 12).

У серпні 1920 р. розпочався новий етап перебудови системи вищої освіти. У постанові №8 Державної комісії УСРР у справах вишів «Про реформування вищої школи» наголошувалося, що процес перебудови управління закладами вищої освіти відтепер підпорядковується цій структурі, зокрема її органам на місцях, які перебувають у відданні окружних виконкомів рад робітничих, червоноармійських і селянських депутатів (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 1, спр. 4, арк. 104-106).

31 серпня 1920 р. відділ вузів Наркомосу УСРР видав розпорядження № 276, за яким Кам'янець-Подільський університет (без згадки про його український характер) перетворювався в Академію теоретичних знань (АТЕЗ) у складі двох інститутів: соціальних та фізико-математичних наук (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 1, спр. 10, арк. 5). Про концепцію, мету і завдання нового вишу, нарешті, порядок реформування не роз'яснювався. Зрозуміло було лише одне – університет більшовицькій владі більше не потрібний. Це переконання підсилювала надіслана в усі радянські установи телеграма наркома освіти В.П. Затонського такого змісту: «Слід звернути увагу на Кам'янецький державний український університет. Кам'янецькі комуністи перебувають в полоні у петлюрівської інтелігенції... В самому університеті продовжують засідати божевільні старики і наукові «світила» на зразок гетьманського, а згодом петлюрівського скарбника Лебідь-Юрчика, який викла-

дає там фінансове право. Професори добре влаштовані за рахунок університету і позирають на захід. Всіх їх треба розігнати. У тому вигляді, як він існує тепер, університет компрометує радвладу» (Тимошик 1997, с. 46-47). Утім відразу виконати розпорядження про реорганізацію університету в АТЕЗ не вдалося через загострення збройної боротьби в регіоні: вже 18 вересня місто перейшло під український контроль.

В університеті взяли за «декомунізацію»: посаду політкомісара і суботники скасували, відновили попередні органи управління (раду професорів, правління тощо), усі раніш діючі факультети. Студентів, зарахованих за радянськими правилами, зобов'язали скласти іспит на знання української мови, якою забезпечувався навчальний процес.

16 листопада 1920 р. Червона армія знову вступила до міста, започаткувався третій, на цей раз довготривалий, період диктатури пролетаріату. Повернулася попередня радянська політика щодо К-ПДУУ, утім про АТЕН на цей раз ніхто не вів мови – університет продовжував існувати як юридична особа, попри раніш прийняте щодо нього у Харкові розпорядження.

7 грудня 1920 р. у виші відновили посаду політкомісара, ним став Д. Мізін, який, виконуючи настанови центру, ліквідував посади ректора і проректора. Надалі робота спрямовувалася на зміну процесу підготовки фахівців, як того вимагав декрет Раднаркому УСРР від 14 грудня 1920 р. «Про учбово-трудова мобілізацію студентів академії, інститутів теоретичних знань і інститутів народного господарства» (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 1, спр. 3, арк. 31). Відповідно до нього запроваджувалася навчально-трудова повинність щодо старшокурсників, чого за української влади не було і близько.

Де-юре університету залишалось існувати недовго. Після повернення делегації науково-педагогічних працівників К-ПДУУ із Харкова, 2 січня 1921 р. науково-шкільна рада (НШР), створена за наказом політкомісара, на своєму екстремому засіданні отримала інформацію про те, що на виконання розпорядження відділу вишів НКО УСРР № 276 від 31 серпня 1920 р., університет мав «перетворитися в Академію Теоретичних наук (у документі – Академія теоретичних знань (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 1, спр. 10, арк. 5) з Інститутом Фізико-математичних Наук та Наук Соціальних. Сільськогосподарський факультет перетворюється в сільськогосподарський інститут та зорганізує геодезичний технікум». Тоді ж було обрано комісію для вироблення «проекта реорганізації університету», яка через тиждень, 9 січня, доповіла НШР про своє бачення перебудови університету в АТЕН. Зокрема, йшлося про необхідність запровадження у навчальному процесі 3-х концентрів (послідовних ступенів): перший включав три перші триместри, обов'язкові для студентів усіх інститутів; другий мав таку послідовність: у 4 триместрі виклади відбувалися спільно у споріднених секціях, на які поділялися інститути; у 5-6-их триместрах – окремо у кожній секції; третій концентр отримав назву «Теоретична академія», де дисципліни викладалися

науковцями різних кафедр. Перший концентр заднім числом ввели з 1 січня 1921 р. і зробили обов'язковим для усіх «нововступаючих студентів», а прийнятим за «старими прийомами» зарахували прослухані ними курси з умовою, що вони згодом засвоять дисципліни 1-го концентру. Структурним підрозділам доручили виробити відповідні навчальні плани, наголосивши, що політехнічний факультет не узгоджується з педагогічним характером АТЕН, а тому, за роз'ясненням НКО УСРР, має бути виведений зі складу академії (Кам'янець-Подільський, 2016, с. 778-779, 779-780).

З 12 січня 1921 р. запрацювала НШР Кам'янець-Подільського інституту теоретичних наук, яку ніхто не обирав – у протоколі було змінено назву, без будь-яких пояснень, зокрема й щодо втрати ключового слова «академія». А через кілька днів з'явилася пояснююча записка про «Основні положення реформи Кам'янець-Подільського університету в інститут теоретичних наук». Не наводячи будь-яких аргументів, тут категорично стверджувалося, що «Університет переформовується в Ітен (Інститут теоретичних наук. – Авт.), з можливістю, в міру фактичної потреби, дальшого розвитку своїх функцій в формі дворічних академій відповідного фаху» (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 1, спр. 10, арк. 4). Тобто, ІТЕН, який складався з навчальних підрозділів – інститутів, розглядався як база для не встановленого числа академій, що у майбутньому могли надавати різні незазначені спеціалізації. Виходить, що АТЕН, як схвалений проект, а не реально існуючий виш у Кам'янці-Подільському, формально проіснував не більше 10 днів. На жаль, не виявлено документів, які б прояснили цю ситуацію. Учасник тих подій В. Геринович, який про АТЕН навіть не згадує, стверджує, що «на основі циркуляру Н.К.О. від 9 січня 1921 року Університет переіменовано в Інститут Теоретичних Наук (ІТЕН) з інститутами наук: фізико-математичних, гуманітарних і сільськогосподарських» (Геринович, 1927, с. 17). Тричленна структура підготовки фахівців в ІТЕН була скопійована з АТЕН (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 1, спр. 10, арк. 4зв.). Офіційно заміна назви університету на ІТЕН відбулася 2 лютого 1921 р., коли за це проголосували 26 членів науково-шкільної ради (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 1, спр. 60, арк. 16). Про усі зміни, які відбулися у виші з грудня 1920 р., комісар та уповноважений в справах навчального закладу А. Волянський доповів наркомату освіти УСРР.

ІТЕН, як експериментальна вища школа, проіснував недовго. Вже 26 лютого на засіданні колегії Укрголовпрофосу Наркомату освіти УСРР було прийнято рішення «Про реорганізацію Кам'янець-Подільського інституту теоретичних наук у два окремих інститути – сільськогосподарський та інститут народної освіти». Витяг з протоколу № 30, який зафіксував чергову зміну статусу вишу, передали до Кам'янця-Подільського (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 1, спр. 25, арк. 39). В.О. Геринович помилково пише, що ця подія мала місце 9 березня 1921 р. і пояснює її тим, що «для ІТЕНу з трьох факультетами (насправді інститутами. – Авт.) в кам'янецьких умо-

вах не було місця» (Геринович, 1927, с. 17). Насправді, 9 березня 1921 р., на засіданні НШР професор Є.Д. Сташевський повідомив, що делегат вишу І.І. Шиманович, який нещодавно побував у НКО УСРР і тимчасово зупинився у Києві для виконання наданих йому керівництвом вишу доручень, надіслав «деякі матеріали, з яких видно, що ІТЕН буде реорганізовано в Інститут Наробраза [народної освіти. – Авт.], а сільськогосподарський Інститут відокремлюється» (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 1, спр. 60, арк. 27-28). Коли витяг з протоколу засідання колегії Укрголовпрофосу отримали у виші, 23 березня зібралася НШР. Цікаво, що у документі йшлося про реорганізацію не ІТЕНу, а університету. Процес треба було завершити до 1 червня 1921 р. (Кам'янець-Подільський, 2016, с. 794-795).

Як показало життя, великою проблемою у формуванні бази двох автономних інститутів став розподіл матеріальних цінностей між ними, оскільки кожна із нових юридичних осіб намагалася отримати якомога більшу частку. Зрештою, знайшли порозуміння, яке закріпили на папері: 1) майно, що орендував ІТЕН, розподілу не підлягає; 2) приміщення по вул. Лагерній (сьогодні вул. Гагаріна) переходить у розпорядження сільськогосподарському інституту; 3) приміщення по вул. Високій, 3 (сьогодні вул. Сіцінського) на півроку передається у користування того ж вишу, з правом продовжити термін на 2 роки при умові, що фізико-математичний факультет не матиме потреби у збільшенні навчальних площ; 4) у тимчасове користування СГІ надано Панівецьку дачу та Цибулівський ліс, дрова з якого мали отримувати обидва виші; 5) на баланс сільгоспінституту тимчасово переходить земельна ділянка (в межах міста) площею 20 дес.; 6) існуюче на час порозуміння господарство ведеться спільно юридичними особами до закінчення сезону польових робіт 1921 р., до 1 січня 1922 р. між інститутами буде проведено рівномірний розподіл живого і неживого майна (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 1, спр. 60, арк. 44-45).

Керівництво освітньою галуззю радянської республіки, яке започаткувало ІНО, час від часу змінювало його структуру. На початку своєї діяльності у вересні 1921 р. виш складався з двох факультетів: соціально-історичного та фізико-математичного. Посаду ректора в той час займав біолог С.Д. Сидоряк. Однак через непрофесіоналізм і відсутність авторитету серед науково-педагогічного складу його замінив П.Г. Клепатський, дослідник історії України (Копилов, 1998, с. 209-210). Новому керівнику вдалося здійснити зміни в управлінні вишем, роботі колективного господарства, штаті викладачів, матеріально-технічній базі, а також у студентському побуті та культурно-освітній сфері (Ричка, 1991, с. 202).

На той час структура інститутів народної освіти не була уніфікована. Навчальні підрозділи намагалися привести у відповідність до «Декларації про соціальне виховання дітей» (1 липня 1920 р.) та потреб нової школи. У зв'язку з цим такі факультети, як: шкільної, дошкільної, позашкільної освіти і трудових процесів, перетворювалися у факультети підготовки праців-

ників соціального виховання (факсоцвих) та педагогів для професійних навчальних закладів (факпрофос) (Шатунов, 1924, с. 211-213). Ці навчальні підрозділи з'явилися у структурі К-ПІНО в жовтні-листопаді 1921 р. Виконуючи розпорядження зверху, політкомісар вишу С. Чалий 18 жовтня 1921 р. видав наказ № 67 про відкриття факультету профосвіти на базі закритих фізико-математичного та соціально-історичного факультетів (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 3, спр. 5, арк. 21зв.). Новостворене об'єднання мало свою структуру, до якої входили 2 відділи – фізико-математичний (поділявся на два підвідділи – виробничий і природничий) і соціально-історичний (Кам'янець-Подільський, 2003, с. 43). Факультет розташовувався в будинку по вул. Університетській, 31 (зараз вул. Огієнка, 61) (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 1, спр. 254, арк. 5) та використовував 57 кімнат (10 з них – аудиторії). В середньому 25% отриманих від держави коштів відводилось на утримання персоналу; майже стільки ж надавалося факультету соцвиховання, який відкрили 1 листопада 1921 р., утім кошти не раз надходили із запізненням (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 3, спр. 5, арк. 22).

Факультет соціального виховання дістав широку підтримку з боку викладачів та майбутніх студентів. Щодо його основного завдання, то, керуючись рішенням НКО УСРР, воно полягало у поєднанні в собі інтернату для практикантів і дитячого будинку, організація виховання в якому була б зразковою для аналогічних закладів освіти (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 1, спр. 50, арк. 47).

Стабільність ІНО була недовгою. Вже 26 жовтня 1922 р. постановою № 30 Укрголовпрофосу НКО УСРР його реформували в заклад соціального виховання підвищеного типу (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 1, спр. 229, арк. 4). Чергове розпорядження «зверху» призвело до ліквідації факультету профосвіти, а подальша підготовка фахівців зосереджувалася на факультеті соціального виховання. Відповідно до цього рішення, 23 січня 1923 р. ректор ІНО П.М. Бучинської наказав ліквідувати факпрофос. На факультеті соціального виховання утворили два відділення – дошкільне і шкільне. Останнє об'єднало математичні, природничі і соціально-економічні науки, забезпечуючи на II-III курсах різні спеціалізації (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 1, спр. 229, арк. 3). Виш (факультет) готував вихователів дитсадочків і дитбудинків, а також учителів семирічних шкіл, яких дуже потребував регіон (Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 1, спр. 395, арк. 117).

Наступні 8 років ІНО працював без не прогнозованих структурних змін. Щоправда, з середини 20-х рр. змінилася тривалість процесу підготовки фахівців – навчання стало чотирирічним (у технікумах – трирічним). Перших 3 роки студенти навчалися за спільним навчальним планом, а на останньому отримували спеціалізацію (за вибором) в межах 4 циклів наук: соціально-економічного, біологічного, фізико-математичного і дошкільного (Мельник, Філінюк, 1998, с. 35; Лікарчук, 2002, с. 135).

У 1930 р. більшість інститутів народної освіти УСРР перетворили у вузько-профільні навчальні заклади – інститути соціального виховання (ІСВ) та інститути професійної освіти. Кам'янець-Подільський ІНО з 1 вересня 1930 р. реорганізували в ІСВ з трирічним терміном навчання і однойменним факультетом (Ряпко, 1936, с. 15-16). Директором нового вишу було призначено Ф.А. Кондрацького (Прокопчук, 2008, с. 34). Скорочення терміну підготовки давало можливість дещо зменшити витрати з державного бюджету, а вивільнені кошти спрямувати на індустріалізацію країни, яка була пріоритетною політикою комуністичного режиму.

Висновки. Отже, реформування Кам'янець-Подільського державного українського університету пройшло низку етапів (університет, АТЕЗ, АТЕН, ІТЕН), доки Наркомат освіти УСРР на тривалий час не зупинив свій вибір на інституті народної освіти, як найбільш зручному типі вишу з підготовки радянських учителів різних категорій. Не маючи заздалегідь виробленої, виваженої концепції щодо творення педвишів, республіканська освітня влада у 1921-1922 рр. була у пошуку оптимального варіанту підготовки педагогічних кадрів, час від часу ухвалювала рішення, які вносили зміни до структури ІНО, що не кращим чином позначалося на його діяльності. Це серйозно віддаляло радянський інститут від українського університету, який в принципі не сприймався реформаторами, звужувало перелік спеціальностей і зменшувало чисельність науково-педагогічних працівників і студентів, а в підсумку послаблює роль вишу у регіональних культурних процесах.

Надалі потребує ґрунтовнішого висвітлення політика УСРР щодо творення нової моделі педагогічного вишу на початку 1920-х рр., з'ясування її різних рис, впливу на теорію і практику освітнього життя.

Список використаних джерел і літератури:

Адамський, В. (2007). Радянський проект для вищої школи: виборювання автономії. *Педагогічний дискурс*, (1). Хмельницький, 6-14.

Адамський, В. (2009). Кам'янець-Подільський державний університет у період становлення радянської влади: зміна структурних форм. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, (15). Вінниця, 211-217.

Бакіров, В. (2006). Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна: віхи історії. *Краєзнавство*, 1-4. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/6163/19-Bakirov.pdf?sequence=1> (дата звернення: 26.02.2021).

Геринович, В. (1927). До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. *Записки Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти*, (2). Кам'янець на Поділлі, 1-23.

Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей (1.07. 1920). (1921). *Пролетарська освіта*, 1, 2-4.

Державний архів Хмельницької області.

Завальнюк, О. (1995). Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї створення до реорганізації (1917-1921 рр.). *VII всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність»*, (1). Київ, 209-211.

Завальнюк, О. (1998). Радянська влада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1919, 1920–1921 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*, (1). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 9-20.

Завальнюк, О. (2007). Кам'янець-Подільський державний український університет: драматичний фінал за радянської доби (січень-травень 1921 р.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*, (9). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 243-252.

Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення (2003). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 408 с.

Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах / Уклад. і автори статті С. А. Копилов, О. М. Завальнюк (2016). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 848 с.

Кодекс законів о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. (1922). Харьков: Издание народного комиссариата просвещения УССР, 767 с.

Копилов, А., & Завальнюк, О. (1999). Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921 рр.). *Український історичний журнал*, 5, 26-36.

Копилов, С. (1998). П. Клепатський: Кам'янецький період діяльності (1919-1921 рр.). *Освіта, наука та культура на Поділлі*, (1). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 209-214.

Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927 (1979): зб. док. і матеріалів. Київ: Наукова думка, 668 с.

Курасов, С. (2014). Інститути народного образования – первый советский эксперимент в сфере высшего образования. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, (5, ч. 2). Тамбов: Грамота, 116-119.

Лікарчук, І. Л. (2002). *Міністри освіти України* (в 2-х Т. 1). Київ: Видавець Ешке О.М., 328 с.

Мельник, Е., & Філінюк, А. (1998). Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та втрати (1921–1930 рр.). *Освіта, наука та культура на Поділлі*, (1). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 28-40.

Прокопчук, В. (2008). *Кондрацький Франц Андрійович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 72 с.

Ричка, В. (1991). Загублене життя (П.Г. Клепатський). *Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки)*. Київ: Рідний край, 202-204.

Ряпко, Я. (1936). *Система народної освіти на Україні: Соціальне виховання, професійна освіта та наука*. Харків, 35 с.

Тимошик, М. С. (1997). *Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності: монографія* / Перед. М. Г. Жулинського. Київ: Заповіт, 231 с.

Шагунов, М. (1924). Третя педконференція. *Шлях освіти*, 8. Харків, 211–213.

References:

Adamskyi, V. (2007). Radianskyi proekt dlia vyshchoi shkoly: vyboriuvannia avtonomii [The Soviet project for higher education: the struggle for autonomy]. *Pedahohichnyi dyskurs*, (1). Khmelnyskyi, 6-14. [in Ukrainian].

Adamskiy, V. (2009). Kamianets-Podilskyi derzhavnyi universytet u period stanovlennia radianskoi vlady: zmina strukturnykh form [Kamianets-Podilskyi State University during the formation of Soviet power: a change in structural forms]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Seria: Istorii, (15). Vinnytsia, 211-217. [in Ukrainian].

Bakirov, V. (2006). Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V.N. Karazina: vikhy istorii [Kharkiv National University named after V.N. Karazina: milestones in history]. *Kraieznavstvo*, 1-4. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/6163/19-Bakirov.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].

Herynovych, V. (1927). Do istorii Kamianets-Podilskoho Instytutu Narodnoi Osvity [To the history of Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education]. *Zapysky Kamianets-Podilskoho Instytutu Narodnoi Osvity*, (2). Kamianets na Podilliu, 1-23. [in Ukrainian].

Deklaratsiia Narkomosvity USRR pro sotsialne vykhovannia ditei (1.07.1920) [Declaration of the People's Commissariat of Education of the USSR on the social upbringing of children (July 1, 1920)]. (1921). *Proletarska osvita*, 1, 2-4. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytskyi Region].

Zavalniuk, O. (1995). Kamianets-Podilskyi derzhavnyi ukrainskyi universytet: vid idei stvorennia do reorganizatsii (1917-1921 rr.) [Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University: from the idea of creation to reorganization (1917-1921)]. *VII vseukr. nauk. konf. «Istorychne kraieznavstvo v Ukraini: tradytsii i suchasnist»*, (1). Kyiv, 209-211. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. (1998). Radianska vlada i Kamianets-Podilskyi derzhavnyi ukrainskyi universytet (1919, 1920-1921 rr.) [Soviet Power and Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University (1919, 1920-1921)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, (1). Kamianets-Podilskyi: Oiium, 9-20. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. (2007). Kamianets-Podilskyi derzhavnyi ukrainskyi universytet: dramatychnyi final za radianskoi doby (sichen-traven 1921 r.) [Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University: a dramatic finale in the Soviet era (January-May 1921)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, (9). Kamianets-Podilskyi: Oiium, 243-252. [in Ukrainian].

Kamianets-Podilskyi derzhavnyi universytet: mynule i sohodennia [Kamianets-Podilskyi State University: Past and Present] (2003). Kamianets-Podilskyi: Oiium, 408 s. [in Ukrainian].

Kamianets-Podilskyi derzhavnyi ukrainskyi universytet (1918-1921 rr.) u dokumentakh i materialakh [Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University (1918-1921) in documents and materials] / Uklad. i avtory statti S. A. Kopylov, O. M. Zavalniuk (2016). Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 848 s. [in Ukrainian].

Kodeks zakonov o narodnom prosveshchenii USSR, utverzhdenyy VUTSIK 2 noyabrya 1922 g. na osnovanii Postanovleniya III sessii VI sozyva VUTSIK ot 16 oktyabrya 1922 g. [Code of Laws on Public Education of the USSR, approved by the Code of the All-Ukrainian Central Committee on November 2, 1922 on the basis of the Resolution of the Third Session of the VI Convocation of the Code of the All-Ukrainian Central Committee of October 16, 1922] (1922). Kharkov: Yzdanye narodnoho komysaryata prosveshcheniia USSR, 767 s. [in Russian].

Kopylov, A., & Zavalniuk, O. (1999). Kamianets-Podilskyi derzhavnyi ukrainskyi universytet: vid idei zasnovannia do likvidatsii (1917-1921 rr.) [Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University: from the idea of foundation to liquidation (1917-1921)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 26-36. [in Ukrainian].

Kopylov, S. (1998). P. Klepatskyi: Kamianetskyi period diialnosti (1919-1921 rr.) [P. Klepatskyi: Kamenetskyi period of activity (1919-1921)]. *Osvita, nauka ta kultura na Podilli*, (1). Kamianets-Podilskyi: Oiium, 209-214. [in Ukrainian].

Kulturne budivnytstvo v Ukrainskii RSR. 1917-1927 [Cultural construction in the Ukrainian SSR. 1917-1927] (1979): zb. dok. i materialiv. Kyiv: Naukova dumka, 668 s. [in Ukrainian].

Kurasov, S. (2014). Instituty narodnogo obrazovaniya – pervyy sovetskiy eksperiment v sfere vysshego obrazovaniya [Institutes of public education – the first Soviet experiment in higher education]. *Istoricheskiye, filosofskiyе, politicheskoye i yuridicheskoye nauki, kul'turologiya i is-kusstvedeniye. Voprosy teorii i praktiki*, (5, ch. 2). Tambov: Hramota, 116-119. [in Russian].

Likarchuk, I. L. (2002). *Ministry osvity Ukrainy* [Ministers of Education of Ukraine] (v 2-kh T. 1). Kyiv: Vydavets Eshke O. M., 328 s. [in Ukrainian].

Melnyk, E., & Filiniuk, A. (1998). Kamianets-Podilskiy instytut narodnoi osvity: rozvytok, dosiahnennia ta utraty (1921–1930 rr.) [Kamianets-Podilskiy Institute of Public Education: Development, Achievements and Losses (1921–1930)]. *Osvita, nauka ta kultura na Podilli*, (1). Kamianets-Podilskiy: Oiium, 28-40. [in Ukrainian].

Prokopchuk, B. (2008). *Kondratskiy Frants Andriiovych – rektor Kamianets-Podilskoho instytutu narodnoi osvity* [Kondratsky Franz Andreevich – Rector of the Kamianets-Podilskiy Institute of Public Education]. Kamianets-Podilskiy: Aksioma, 72 s. [in Ukrainian].

Rychka, V. (1991). Zahublene zhyttia (P.H. Klepatskiy) [Lost Life (P. Klepatskiy)]. *Represovane kraieznavstvo (20-30-ti roky)*. Kyiv: Ridnyi kraj, 202-204. [in Ukrainian].

Riappo, Ya. (1936). *Systema narodnoi osvity na Ukraini: Sotsialne vykhovannia, profesiina osvita ta nauka* [Public education system in Ukraine: Social education, vocational education and science]. Kharkiv, 35 s. [in Ukrainian].

Tymoshyk, M. S. (1997). *Holhofa Ivana Ohiiienka. Ukrainoznavchi problemy v derzhavotvorchii, naukovii, redaktorskii ta vydavnychii diialnosti: monohrafiia* [Golgotha of Ivan Ohiienko. Ukrainian studies problems in state-building, scientific, editorial and publishing activity: monograph] / Pered. M. H. Zhulynskoho. Kyiv: Zapovit, 231 s. [in Ukrainian].

Shatunov, M. (1924). Tretia pedkonferentsiia [Third pedagogical conference]. *Shliakh osvity*, 8. Kharkiv, 211–213. [in Ukrainian].

Отримано: 2.03.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.22-32

УДК 355.58-057.87(477.43-21)КПІНО«192»

КОМАРНІЦЬКИЙ Олександр – академік НАНВО України, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (kob-1974@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3021-6550>

ResearcherID ABC-6699-2020

KOMARNITSKYI Oleksandr – NANVO Academician of Ukraine, Doctor of History, Associate Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (kob-1974@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Комарніцький, О. (2021). Участь студентів Кам'янець-Подільського ІНО в оборонно-масовому русі в СРСР у 1920–ті рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 22-32.

УЧАСТЬ СТУДЕНТІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІНО В ОБОРОННО-МАСОВОМУ РУСІ В СРСР У 1920-ті рр.

Анотація. Мета дослідження – показати діяльність у середовищі студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (ІНО) осередків добровільних оборонних товариств, проаналізувати роботу молоді у складі військових гуртків. **Методологія дослідження** спирається на принципи конкретно-історичного підходу або історизму, об'єктивності, всебічності і цілісності, системності, а також на використання методів – аналізу та синтезу, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в історіографії комплексно показано різні напрямки внутрішньовишівської роботи осередків добровільних оборонних товариств Кам'янець-Подільському ІНО, їхню просвітницьку роботу у місті та селах регіону. **Висновки.** У Кам'янець-Подільському ІНО у 1920-ті рр. певну увагу приділяли оборонно-масовій роботі. У першій половині десятиліття ця робота концентрувалася в осередках ТАПУКу і «Доброхім», абсолютну більшість у яких становили студенти. Участь викладачів полягала лише у виголошенні доповідей. Всю поточну роботу проводило студенти. Вони організували свята авіації, створили куточки авіації і хімії, поповнювали бібліотеки. На засіданнях осередків регулярно виголошували доповіді, у яких йшлося про тодішній стан авіаційної і хімічної промисловості, зверталася увага на необхідність підтримати авіацію матеріально, поширювати військово-хімічні знання серед населення, поповнювати ряди тапуківців і доброхімівців. Активну роботу проводили у селах, де ознайомлювали селян з новинками у сферах, які вони курирували. Виступи молоді на оборонну тематику з більшою цікавістю сприймалися селянами, у порівнянні із виступами, присвяченими політико-освітній проблематиці. У середи-

ні десятиліття ці товариства об'єднали у товариство «Тсоавіахім». Членів осередку зобов'язували брати участь у зборах, на яких вони заслуховували доповіді. З ними проводилися заняття зі стрільби і тактики, а також практичні заняття в польових умовах. Осередки оборонних організацій курирували роботу військових гуртків. Підсумки роботи гуртківців, інших членів осередків оборонних товариств підводилися на змаганнях. Всі осередки товариств вважалися «добровільними організаціями», однак насправді вони перебували під жорстким контролем партії, уряду та армії, а відтак стали органічною частиною сталінської політичної і соціальної системи. Крім того, більшовицька влада часто розглядала товариства як інститут мобілізації фінансових і трудових ресурсів.

Ключові слова: осередок, студенти, інститут, авіація, засідання.

PARTICIPATION OF THE STUDENTS OF KAMIANETS-PODILSKYI IPE IN THE MASS-DEFENSE MOVEMENT IN USSR IN THE 1920s

Abstract. *The study aims to show the engagements of students of Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education (IPE) in the centers of voluntary defense societies, to analyze the work of the youth in military circles. The research methodology is based on the principles of concrete-historical approach or historical method, objectivity, comprehensiveness and integrity, consistency, and on the usage of the given methods: analysis and synthesis, historical-genetic, comparative-historical, historical-typological, and problem-chronological. The scientific novelty involves in the fact, for the first time in historiography various directions of intra-university work of the centers of voluntary defense societies of Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education, their raising awareness in the city and villages of the region are comprehensively shown. Conclusions.* A lot of attention at Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education was paid to defence-mass work. During the first half of the decade, the given work was concentrated in groups TAPUKu and “Dobrokhim,” most of which consisted of students. The duty of professors was only in the presentation of reports. All current work was carried out by students. They organized aviation festivals, created corners of aviation and chemistry, enriched libraries. In panel sessions of the given group, the reports were regularly delivered, in which they told about the state of that time aviation and chemical industries, and attention was drawn to the necessity of the support of aviation financially, to spread military and chemical knowledge among the population and to fall into the ranks of the given groups. Active work was conducted in villages, where they introduced the peasants to new products in the areas that they supervised. The reports of the youth on the defense issues were perceived with more interest by the peasants, compared with the speeches devoted to political and educational issues. In the middle of the decade, these groups were formed into «Tsoaviahim». The members of the group had to take part in the meetings, where they listened to the reports. The classes in shooting and tactics, as well as practical classes in the field, were given to them. The center of the defense organizations oversaw the work of military circles. The results of the activity of members of the defense societies were summarized during the competitions. All social units were deemed “voluntary organizations”, but in reality, they were tightly controlled by the party, the government, and the army, and thus became an integral part of Stalin's political and social system. In addition, the Bolshevik government viewed societies as an institution for mobilizing financial and labor resources.

Key words: center, students, institute, aviation, meeting.

Постановка проблеми. Сучасна Україна позиціонує себе як демократична держава, важливим напрямом якої є побудова громадянського суспільства. Помітним аспектом у побудові такого суспільства є діяльність громадських організацій. Діяльність цих організацій є неоднозначною. З одного боку, нинішні громадські інституції у своїй сукупності забезпечують самоорганізацію та розвиток населення, формують базис суспільства на протигагу державним виконавчим структурам. Їхня роль в українському суспільстві постійно зростає. З іншого боку, ми є очевидцями того, що на українському політичному просторі наявні складнощі у взаємовідносинах влади та неурядових структур, причини яких своїм корінням тоталітарної доби нашої історії. Зважаючи на вищезазначене, сучасним історикам варто об'єктивно оцінити еволюцію концептуальних засад радянських громадських організацій. Завдяки цьому можемо встановити «діагноз» тих проблем, які виникають у ході побудови громадянського суспільства у нинішній Українській державі. У 1920-ті рр. більшовики творили і всіляко підтримували (організаційно і фінансово) лояльні і підконтрольні їй громадські організації, які, за задумом влади, могли б конкурувати з національними культурно-освітніми організаціям, що мали значний вплив і, відповідно, були популярним серед населення України. Тоді широкого розвитку набула практика створення масових добровільних товариств, що ставили своєю метою допомогти партійним і державним органам реалізувати завдання культурної революції (Молоткіна, 2005, с. 10). Серед них досить поширеними були добровільні оборонні товариства. Вони були важливою складовою оборонно-масової роботи в СРСР, який виник і розвинувся у міжвоєнний період.

Аналіз джерел та останні дослідження. Наше дослідження ґрунтується переважно на архівних джерелах, почерпнутих у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України і Державному архіві Хмельницької області. Значний фактичний матеріал містить тогочасна періодика. Створено численну наукову літературу, яка прямо чи опосередковано стосується питання діяльності громадських організацій у радянський період. Ґрунтовними дослідженнями з даної проблеми є роботи українських істориків С. Свистовича (Свистович, 2007), В. Молоткіної (Молоткіна, 2005), О. Пагірі (Пагіря), А. Яшанова (Яшанов, 2012), російських Л. Белової (Белова, 2008), І. Ільїної (Ильїна, 2000), В. Нікулін (Никулин, 2010). У 2017 р. ми опублікували монографічне дослідження, у якому прослідковано деякі аспекти обраної проблематики (Комарніцький, 2017). Незважаючи на значний масив наукової літератури означена у темі статті проблема комплексно не вивчалася.

Мета статті. Спираючись на доробок попередників, наявну джерельну базу показати діяльність у середовищі студентів Кам'янець-Подільського ІНО осередків добровільних оборонних товариств, проаналізувати роботу молоді у складі військових гуртків.

Виклад основного матеріалу. Витоки оборонно-масового руху припадають на період громадянської війни, коли у радянській Росії почали виникати добровільні оборонні товариства, завданнями яких визначалися допризовна підготовка юнаків і поширювали військових знань серед населення. Ці товариства упродовж всього свого існування завжди були підконтрольні більшовикам, виконуючи ідеологічну та виховну функції щодо виховання радянських патріотів. Появі цих товариств сприяли ідеї теоретика російського більшовизму В. Леніна, який, пояснюючи важливість оволодіння військовою наукою, переконував робітників і селян, що молода радянська держава з усіх сторін оточена агресивними «імперіалістичними» країнами, а, відтак, потрібно було готуватися до відсічі. Він зазначав, що «у війнах за перемогу бореться не тільки армія, але й народ, і що війни безпосередньо пов'язані зі всіма сферами суспільного життя» (Ленин, 1969, с. 117; Пагіря).

8 березня 1923 р. в СРСР започаткували першу патріотичну оборонну організацію – Товариство друзів повітряного флоту. Голова товариства А. Риков у зверненні до крайових, губернських та інших місцевих організацій ТДПФ акцентував увагу на тому, що вони повинні мати тісний зв'язок з профспілками, місцевими радами, молоддю, у т.ч. студентами (Держархів Вінницької обл., ф. р. 595, оп. 4, спр. 15, арк. 7, 8зв.). У тому ж році розпочало свою роботу Товариство друзів авіації і повітроплавання України та Криму (ТАПУК) (Свистович, 2007, с. 21). У 1924 р. було створено Товариство друзів хімічної промисловості («Доброхем») [«Доброхім»]), головною метою якого була пропаганда серед населення знань протихімічного захисту, застосування хімії у народному господарстві і в обороні країни, сприяння розвитку хімічної промисловості (Статут Товариства, 1925, с. 2).

Осередки цих товариств створювалися у закладах вищої освіти. Вони мали реалізувати такі завдання: 1) охопити гуртками вивчення хімії все студентство незалежно від факультетів; 2) поширення студентами хімічних знань серед населення; 3) створення гуртків у студентському середовищі, які б готували керівників для подальшої роботи з поширення військово-хімічних знань; 4) введення додаткових курсів військово-хімічної підготовки студентства відповідно до обраного фаху; 5) ознайомлення молоді через пресу зі станом хімічної промисловості (Шварц, 1924, с. 28).

Згідно із постановою ЦК КП(б)У від 14 квітня 1925 р. ТАПУК і «Доброхім» об'єднали у Республіканське товариство друзів авіації, хімії та повітроплавання («Авіахім»). На початку 1926 р. утворилося ще одне військово-оборонне громадське об'єднання – Товариство сприяння обороні СРСР (ТСО) (Свистович, 2007, с. 21).

Ми виявили низку документів, у яких йдеться роботу осередків вищезазначених організацій у Кам'янець-Подільському ІНО. Так, в одному із джерел йдеться, що 8 квітня 1924 р. у виші започаткували осередок «ТАПУК» (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 414, арк. 44, 48 зв.). За іншими даними, осередок створили 3 червня того року. Один із дописувачів газети «Червоний

кордон» інформував, що тапуківцями стали понад 100 студентів (Нелітун, 1924, с. 4). Вважаємо, що така кількість є значно завищеною, зважаючи на те, що на початку 1924-1925 н.р. членами осередку була 41 особа (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 567, арк. 718зв.; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 4, спр. 4, арк. 2зв.). Невдовзі контингент зріс до 50 членів (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 3, спр. 3, арк. 2). Очолював тапуківців студент Товстуха (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 4, спр. 3, арк. 4).

Осередком керувало бюро, яке складалося із 5 осіб, у т.ч. 2 студентів (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 567, арк. 718зв.). На своїх засіданнях «тапуківці» регулярно заслуховували доповіді. Так, у липні 1924 р. із доповідями виступили студент О. Городецький («Сучасний повітряний флот та праця радянського суспільства») і викладач О. Хитков («Завоювання людиною повітря»). Наступного місяця члени гуртка організували свято авіації (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 414, арк. 62). З великою зацікавленістю у жовтні 1924 р. студентська молодь заслухала доповідь професора Л. Карети «Розвиток і техніка авіації». Присутні прийняли таку резолюцію: «Студентство як авангард радянського громадянства повинно підтримувати нашу авіацію матеріально, ідейно, шляхом агітації і записуватися в члени ТАПУКа» (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 579, арк. 57-57зв.). Крім цього, осередком проводились екскурсії, що мали не лише пізнавальне, але й агітаційне значення (Молоткіна, 2005, с. 12).

Активну роботу проводили члени осередку у селах, де виголошували доповіді. Напередодні виїзду у села зі студентами проводили відповідну підготовчу роботу. Так, навесні 1924 р. перед літніми канікулами інструктори прочитали студентам лекції на тему «Нові конструкції літаків і їх значення», «Війна в майбутньому» (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 567, арк. 683зв.; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 4, спр. 4, арк. 7зв.). Влітку студенти у селах виголосили 11 доповідей, у місті – 6 (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 4, спр. 4, арк. 2зв.). Архівні документи свідчать, що виступи молоді на оборонну тематику з більшою цікавістю сприймалися селянами, у порівнянні із виступами, які охоплювали політико-освітні теми. Відомо, що 15 червня 1924 р. у с. Малі Вірмени селянство, заслухавши черговий виступ, вирішило організувати в себе осередок ТАПУКу (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 414, арк. 62; спр. 568, арк. 58). Під час зимових канікул у 1924-1925 н.р. студенти-тапуківці у селах та містечках виголосили 23 доповіді. Ще 13 доповідей слухали кам'яничани (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 567, арк. 683зв.; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 4, спр. 4, арк. 7зв.).

Кам'янець-Подільський осередок мав свою невеличку бібліотеку, яка налічувала 300 прим., читальню. Наприкінці липня 1924 р. було організовано куточок авіації на честь пілота К. Рудзіта, який загинув під час змагань (Нелітун, 1924, с. 4). Згодом він переріс в окружний музей «Авіахіму» (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 5, оп. 1, спр. 641, арк. 3зв.; ф. р. 302, оп. 1, спр. 414, арк. 48, 115зв.; спр. 568, арк. 58). Здобутки кам'яничан були поміче-

ні у центрі. У річному звіті ІНО за 1924-1925 н.р. йшлося про те, що «ячейка ТАПУКа дістала одно (і єдине на Подільську губернію) місце в авіашколі в Москві» (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 601, арк. 15).

Про діяльність «Доброхіму» значно менше інформації. На початку 1924-1925 н.р. осередок, який очолив студент Будний, налічував 58 членів (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 3, спр. 3, арк. 2зв.; оп. 4, спр. 3, арк. 4). У травні 1925 р. він мав 54 члени, у т.ч. 2 комуністи, 12 комсомольців. 22 члени були членами профкому «Робос», 18 – секції КНС (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 400, арк. 10зв.; ф. п. 4, оп. 1, спр. 3, арк. 9зв.). Бюро осередку складалося із 7 осіб (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 567, арк. 683зв.). На засіданнях доброхімівці, як і тапуківці, слухали доповіді. Зокрема, у квітні 1925 р. вони обговорили такі повідомлення: «Доброхем та його значення», «Хімія у війні», «Повітря та його значення», «Хімічні війна і хімічна промисловість», «Хімія у сільському господарстві» тощо. Під час зимових канікул 1925 року студенти виступили із 31 доповіддю. При гуртку функціонувала невеличка бібліотека (23 книжки), придбаних за кошти осередку. Крім того, гуртківці створили при клубі ІНО куточок «Доброхіму» (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 414, арк. 104зв.; спр. 711, арк. 46-46зв.; оп. 4, спр. 4, арк. 8).

Наприкінці травня 1925 р. інститутські осередки ТАПУКу і «Доброхім» об'єднали в «Авіахім». Того року осередок налічував 89 членів (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 400, арк. 47зв.), а в січні 1926 р. він мав вже 92 члени (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 6, арк. 24; ф. п. 1605, оп. 1, спр. 5а, арк. 74зв.). Члени осередку постійно контактували з колегами-авіахімівцями трудових шкіл міста (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 289, арк. 484зв.; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 5, оп. 1, спр. 611, арк. 14зв.). Кореспондент газети «Червоний кордон» В. Шахмарданбен інформував, що 16 липня 1925 р. у рамках святкування Дня авіації викладачі і студенти взяли участь у «хімічній інсценівці», у ході якої професор О. Полонський ознайомив присутніх з історією розвитку хімічної науки (Шахмарданбен, 1925, с. 4).

В січні 1927 р. «Авіахім» і ТСО об'єднали в товариство сприяння обороні й авіаційно-хімічному будівництву СРСР («Тсоавіахім») (Яшанов, 2012, с. 12; Пиха, 1967, с. 123), яке знайомило з історією розвитку авіації і повітроплавання, з різновидами систем аеропланів, з елементарною хімією, історією застосування газів, з роллю хімії у майбутній війні (Молоткіна, 2005, с. 223). У Кам'янець-Подільському ІНО до складу осередку в 1927-1928 н.р. входили 280 членів (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 1584, оп. 1, спр. 5, арк. 170). Роботу керувало бюро у складі 15 осіб (12 членів і 3 кандидатів), які, у свою чергу, виділяли зі свого складу «п'ятірки», що здійснювала поточну роботу (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 33).

Членів товариства зобов'язували брати участь у зборах, відвідуваність яких була досить високою – 92-94% (Олександр, 1928, с. 3). Студенти слухали

доповіді на теми: «Оборона країни», «Війна і кампанія», «Майбутня війна», «Еволюція тактичних форм і засобів боротьби піхоти на війні 1914-1918 років», «Роль хімії в війні і в сільському господарстві», «Гибель другої руської армії в східній Пруссії в війні 1917-1918 років», «Озброєння сил близьких сусідів Польщі – Румунії» (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 33-33зв., 40).

Зі студентами-членами осередку регулярно проводили заняття. Наприклад, у 1927-1928 н.р. відбулося 18 занять зі стрільби і тактики (Олександр, 1928, с. 3).

Мали місце випадки, коли молодь ігнорувала військові заняття. Так, 29 травня 1928 р. голова інститутського бюро «Тсоавіахіму» Мельников у листі до секретарів партійного і комсомольського осередків, голови профкому вишу повідомляв, що на заняттях без поважних причин були відсутні 57 студентів-гуртківців. Серед них найбільш «не акуратними і не зацікавленими питаннями оборони країни» були Дрочинський, Рейфман, Шляпникова, Сергієнко, Пилянкевич. Насамкінець, містилося прохання притягнути цих студентів до дисциплінарної відповідальності (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 24). Мали місце й інші негаразди. Так, у жовтні 1928 р. дописувач газети «Червоний кордон» К. Рейфман звертав увагу на слабку стройову підготовку студентів, низьку кваліфікацію викладачів, які до того ж запізнювалися на заняття. Недоліком було й те, що не було враховано «велике значіння авіації в майбутній війні й зовсім не вивчали способів оборони від повітряної атаки» (Рейфман, 1928, с. 7).

Заключним етапом навчання проведення практичних занять в польових умовах. Зокрема, у 1928 р. провели два походи в «поле для рішення задач по наступу й обороні на місцевості». Літня частина занять складалася з двох етапів: 1) 1 квітня – 15 червня; 2) 15 червня – 1 жовтня. Упродовж першого етапу було проведено 5 занять з тактики (10 год.), 2 доповіді з військово-інженерної справи, дводенний військовий похід в районі сіл Привороття і Маків. Регулярно відбувалися заняття зі стройової підготовки (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 33зв., 40).

Свої успіхи тсоавіахімовці мали можливість презентувати на змаганнях. Зокрема, наприкінці 1927 р. Мельников звертався до керівництва ІНО з проханням матеріально допомогти в організації стрілецьких змагань, приурочених 10-річчю Червоної армії. Ініціаторами цих змагань виступили журнал «Красное студенчество» і «Тсоавіахім» СРСР, які мали визначити кращого стрільця-студента Радянського Союзу. Для їх проведення в інституті створили суддівську колегію, яка складала протокол результатів змагання, додала до цього мішені та інші матеріали, і направила їх до Москви у Центральну суддівську колегію, яка, у свою чергу, визначала переможців (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 21). В інституті у змаганні брали участь 80 студентів (Олександр, 1928, с. 3). Яких результатів тоді досягли кам'янецькі студенти нам виявити не вдалося. Натомість, ми виявили дані,

що у 1929 р. студенти Кам'янець-Подільського ІНО на стрілецьких змаганнях серед 100 вишів СРСР, які організувала Центральна Рада «Тсоавіахіму», здобули перемогу (Г., 1929, с. 4).

Осередки оборонних організацій курирували роботу військових гуртків. Зокрема, в ІНО такий гурток виник на початку 1924 р. (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 3, оп. 1, спр. 97, арк. 4). У квітні того року він налічував 50 членів (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 4, спр. 599, арк. 6; ф. р. 1566, оп. 1, спр. 641, арк. 6). Очоловали гурток студенти: спочатку Горецький, а згодом – Товстуха (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 4, спр. 3, арк. 4). У 1924-1925 н.р. він мав 36 членів (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 4, спр. 4, арк. 7зв.). Згодом він змінив свою назву на стрілецький гурток, заняття у якому у 1927-1928 н.р. відвідували 83 студенти (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 33; ф. р. 1566, оп. 1, спр. 233, арк. 5; спр. 265, арк. 3зв., 62зв.; ф. р. 1584, оп. 1, спр. 5, арк. 170). Тут їх навчали стріляти, володіти станковим і ручним кулеметами тощо (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1488, арк. 96). Студентів «озброювали» і теорією. Зокрема, у квітні 1924 р. для них було проведено два теоретичні заняття на теми: «Історія Червоної Армії», «Червона Армія і комсомол» (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 4, спр. 599, арк. 6; ф. р. 1566, оп. 1, спр. 641, арк. 6).

Підсумки роботи гуртківців підводилися на змаганнях. Зокрема, у 1927-1928 н.р. під час проведення «тижня оборони» на окружних змаганнях зі стрільби стрільці ІНО здобули 4 призи із 6 (Держархів Вінницької обл., ф. п. 29, оп. 1, спр. 526, арк. 108; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 1566, оп. 1, спр. 233, арк. 5; спр. 265, арк. 62зв.). Напередодні змагань, 23 лютого 1928 р. відбувся стрілецький турнір вищу, присвячений 10-річчю з дня створення Червоної армії (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 1566, оп. 1, спр. 265, арк. 15).

Висновки. Таким чином, у Кам'янець-Подільському ІНО у 1920-ті рр. певну увагу приділяли оборонно-масовій роботі. У першій половині десятиліття ця робота концентрувалася в осередках ТАПУКу і «Доброхім», абсолютну більшість у яких становили студенти. Участь викладачів полягала лише у виголошенні доповідей. Всю поточну роботу проводило студенти. Вони організували свята авіації, створили куточки авіації і хімії, поповнювали бібліотечки. На засіданнях осередків регулярно виголошували доповіді, у яких йшлося про тодішній стан авіаційної і хімічної промисловості, зверталася увага на необхідність підтримати авіацію матеріально, поширювати військово-хімічні знання серед населення, поповнювати ряди тапуківців і доброхімівців. Активну роботу проводили у селах, де ознайомлювали селян з новинками у сферах, які вони курирували. Виступи молоді на оборонну тематику з більшою цікавістю сприймалися селянами, у порівнянні із виступами, присвяченими політико-освітній проблематиці. У середині десятиліття ці товариства об'єднали у товариство «Тсоавіахім». Членів осередку зобов'язували брати участь у зборах, на яких вони заслуховували доповіді. З ними проводилися заняття зі стрільби

і тактики, а також практичні заняття в польових умовах. Осередки оборонних організацій курирували роботу військових гуртків. Підсумки роботи гуртківців, інших членів осередків оборонних товариств підводилися на змаганнях. Всі осередки товариств вважалися «добровільними організаціями», однак насправді вони перебували під жорстким контролем партії, уряду та армії, а відтак стали органічною частиною сталінської політичної і соціальної системи. Крім того, більшовицька влада часто розглядала товариства як інститут мобілізації фінансових і трудових ресурсів.

Список використаних джерел і літератури:

Белова, Л. П. (2008). Правовые основы функционирования общественных организаций в СССР (20–80-е гг. XX века). *Власть и управление на востоке России*, 2, 72–79.

Г. (1929). Кам'янецький ІНО – перший в стрілецькій справі. *Червоний кордон*, 79 (29 липня), 4.

Державний архів Вінницької області.

Державний архів Хмельницької області.

Ильина, И. Н. (2000). *Общественные организации России в 1920-е годы*. URL: <http://www.aggan.ru/?q=ru/ilina1> (дата звернення: 17.02.2021).

Комарницький, О. Б. (2017). *Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.*: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 984 с.

Ленин, В. И. (1969). Оппортунизм и крах II Интернационала. *Полное собрание сочинений*, 27 (Август 1915 – июнь 1916). Москва: Издательство политической литературы, 99-128.

Молоткіна, В. К. (2005). *Культурно-освітня діяльність громадських організацій в умовах НЕПу (1921-1929 рр.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України). Київ, 20 с.

Нелітун. (1924). Поширюємо справу авіабудівництва. *Червоний кордон*, 60 (27 листопада), 4.

Никулин, В. В. (2010). Общественные организации в советской политической системе: идеологические и организационно-правовые аспекты (1920-е годы). *Вестник Московского университета: Юриспруденция*, 3, 20-25.

Олександр. (1928). Осередок ТСО-Авіахіму при Кам'янецькому ІНО. *Червоний кордон*. 92 (14 серпня), 3.

Пагіря, О. *Діяльність оборонних організацій в СРСР у 1920–1940-х рр.* URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=616> (дата звернення: 17.02.2021).

Пиха, Д. Д. (1967). Патріотичні товариства сприяння Червоній армії та оборони СРСР на Україні (До 40-річчя Тсоавіахіму). *Український історичний журнал*, 1, 122-124.

Рейфман, К. (1928). Що треба виправити (ТСО-осередок, при Кам. ІНО). *Червоний кордон*, 118 (13 жовтня), 7.

Свистович, С. (2007). Система радянських громадських об'єднань Української СРР у 20-30-ті роки ХХ століття. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: зб. наук. пр. (16), 16–26.

Статут Товариства Приятелів Хемичної оборони й Хемичної промисловости СРСР («Доброхем СРСР»). (1925). *Червоний кордон*, 78 (29 січня), 2.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
Шахмарданбен, В. (1925). В Кам'янці. День Авіахіму в Кам'янці. *Червоний кордон*, 127 (19 липня), 4.

Шварц, І. (1924). Доброхем і студентство. *Студент революції*, 6, 27–29.

Яшанов, А. С. (2012). *Військово-оборонні громадські об'єднання в Україні (20-ті – 30-ті роки ХХ ст.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України). Київ, 20 с.

References:

Belova, L. P. (2008). Pravovyye osnovy funktsionirovaniya obshchestvennykh organizatsiy v SSSR (20–80-ye gg. XX veka) [Legal basis for the functioning of civic organizations in the USSR (20-80s of the XX century)]. *Vlast y upravlenye na vostoке Rossyy*, 2 (43), 72–79. [in Russian].

Н. (1929). Кам'янецький ІНО – перший в стрілецькій справі [Kamianets IPE is the first in shooting]. *Chervonyi kordon*, 79 (29 липня), 4. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [The State Archives of Vinnytsia Region].

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [The State Archives of Khmelnytskyi Region].

Ylyna, Y. N. (2000). *Obshchestvennyye organizatsii Rossii v 1920-ye gody* [Civic organizations of Russia in the 1920s]. Retrieved from <http://www.arran.ru/?q=ru/ilina1>. [in Russian].

Komarnitskiy, O. B. (2017). *Studenty-pedahohy u modernizatsii vyshchoi osvity radianskoi Ukrainy u 1920-1930-kh rr.* [Students-teachers in the modernization of higher education in Soviet Ukraine in the 1920-1930's] Monohrafiya. Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia «Ruta», 984 s. [in Ukrainian].

Lenyn, V. Y. (1969). Opportunizm y krakh II Ynternatsyonalu [Opportunism and the collapse of the Second Internationale]. *Polnoe sobranie sochineniy*, 27 (Avhust 1915 – yiun 1916). Moskva: Yzdatelstvo polytycheskoi lyteratury, 99-128. [in Russian].

Molotkina, V. K. (2005). *Kulturno-osvitnia diialnist hromadskykh orhanizatsii v umovakh NEPu (1921-1929 rr.)* [Cultural and educational activities of civic organizations in the NEP (1921-1929)] (avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy). Kyiv, 20 s. [in Ukrainian].

Nelitin. (1924). Poshyriuiemo spravu aviabudivnyctva [Spread the industry of aircraft construction]. *Chervonyi kordon*, 60 (27 lystopada), 4. [in Ukrainian].

Nykulyn, V. V. (2010). Obshchestvennyye organizatsii v sovetskoy politicheskoy sisteme: ideologicheskiye i organizatsionno-pravovyye aspekty (1920-ye gody) [Civic organizations in the Soviet political system: ideological, organizational and legal aspects (1920s)]. *Vestnyk Moskovskoho unyversyteta: Yurysprudentsyia*, 3, 20-25. [in Russian].

Oleksandr. (1928). Oseredok TSO-Aviakhimu pry Kam'ianetskomu ІНО [The center of Osoaviakhim at Kamianets IPE]. *Chervonyi kordon*. 92 (14 serpnia), 3. [in Ukrainian].

Pahiria, O. *Diialnist oboronnykh orhanizatsii v SRSR u 1920–1940-kh rr.* [The activities of defence organizations in the USSR in the 1920s-1940s.]. Retrieved from <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=616>. [in Ukrainian].

Pykha, D. D. (1967). Patriotychni tovarystva spryiannia Chervonii armii ta oboroni SRSR na Ukraini (Do 40-richchia Tsoaviakhimu) [Patriotic Societies of Assistance to the Red Army and Defense of the USSR in Ukraine (To the 40th Anniversary of Osoaviakhim)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 122-124. [in Ukrainian].

Reifman, K. (1928). Shcho treba vypravtyty (TSO-oseredok, pry Kam. ІНО) [What should be corrected (Osoaviakhim at Kamianets IPE)]. *Chervonyi kordon*, 118 (13 zhovtnia), 7. [in Ukrainian].

Svystovych, S. (2007). Systema radianskykh hromadskykh obiednan Ukrainskoi SRR u 20-30-ti roky KhKh stolittia [The system of Soviet civic associations of the Ukrainian SSR in the 1920s and 1930s]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: zb. nauk. pr.* (16), 16–26. [in Ukrainian].

Statut Tovarystva Pryiateliv Khemychnoi oborony y Khemychnoi promyslovosty SRSR («Dobrokhem SRSR») [Statute of the Society of Friends of the Chemical Defense and the Chemical Industry of the USSR (“Dobrohem of the USSR”)]. (1925). *Chervonyi kordon*, 78 (29 sichnia), 2. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [in Ukrainian].

Shakhmardanben, V. (1925). V Kam'iantsi. Den Aviakhimu v Kam'iantsi [In Kamianets. Day of Aviachem in Kamianets]. *Chervonyi kordon*, 127 (19 lypnia), 4. [in Ukrainian].

Shvarts, I. (1924). Dobrokhem i studentstvo [Dobrohem and students]. *Student revoliutsii*, 6, 27–29. [in Ukrainian].

Yashanov, A. S. (2012). *Viiskovo-oboronni hromadski obiednannia v Ukraini (20-ti – 30-ti roky XX st.)* [Military-defensive civic associations in Ukraine (20s – 30s of the twentieth century.)] (avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy). Kyiv, 20 s. [in Ukrainian].

Отримано: 22.02.2021

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.33-46
УДК 930.85:395(438.32/.41-477)

ПОЛІЩУК Анна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, індекс 21000, Україна (anna_polishchukpas@ukr.net)

POLISHCHUK Anna – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of World History, Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynsky, 32 Ostrozkoho Street, Vinnytsia, index 21000, Ukraine (anna_polishchukpas@ukr.net)

ГОРОДИНСЬКА Лілія – аспірантка кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, індекс 21000, м. Вінниця, Україна (horodynska_liliia@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3440-9755>

HORODYNSKA Lilya – PhD-student of the Department Ukrainian History and Culture of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynsky, 32 Ostrozkoho Street, Vinnytsia, index 21000, Ukraine (horodynska_liliia@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Поліщук, А., Городинська, Л. (2021). Історіографія та джерела дослідження етикетної культури нобілітету західноукраїнських земель кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 33-46.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТИКЕТНОЇ КУЛЬТУРИ НОБІЛІТЕТУ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Анотація. *Метою статті є дослідження питань історіографії та аналіз джерел етикетної культури нобілітету західноукраїнських земель кінця XVIII – першої половини XIX ст. Методологією дослідження є сукупність принципів, підходів і методів. Застосовано загальнонауковий принцип історизму, хронологічний принцип, історико-*

культурний та соціокультурний для аналізу трансформацій у сфері етикетної культури українців серед народів оточення і спілкування. Вагомими для розгляду даної проблематики є контекстуальний підхід, системно-історичний, компаративний (порівняльно-історичний) методи і метод вибіркової наукової реконструкції для відтворення нашої окремих традицій в етикеті світських заходів і прийомів українців, пов'язаних із східною елітою. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що вперше порівняно окремі елементи етикетних традицій в українських землях за літературно-історично-епістолярним жанром нотаток-листувань в описі таких іноземних авторів як Павло Алеппський («Подорож патріарха Антіохійського Макарія», XVII ст.), Якуб Собеський («Дві подорожі європейськими країнами», 1607–1613 рр.; «Діаріуш Хотинського походу», 1646 р.; «Коментарі про Хотинську війну», 1646 р.), Гійом Левассер де Боплан («Опис країн Королівства Польщі, що містяться від кордонів Московії до меж Трансільванії», 1651 р.). Теоретичну основу для висвітлення теми формування етикетної культури нобілітету західноукраїнських земель кінця XVIII – першої половини XIX ст. складають уже опубліковані праці про історію етикету, звичаїв, церемоніалу та протоколу проведення світських заходів на українських теренах. **Висновки.** Дослідження питань історіографії та аналіз джерел з етикету тієї чи іншої епохи дозволяє більш ширше змалювати загальну картину історичної дійсності, адже, як зазначає В. Ціватий: «за дрібницями етикету та елементів дипломатичного протоколу поставали питання політики держави, її ідеології, престижу верховної влади». У зв'язку із цим, а також зважаючи на недостатній рівень розкриття теми історії української етикетної культури західноукраїнських земель кінця XVIII – першої половини XIX ст. в сучасній історіографії, наукові розвідки у цій царині є актуальними для сьогодення.

Ключові слова: народна культура, козацькі звичаї, етикет, дипломатія, нобілітет, культурні взаємини, кола істеблішменту, нотатки-листувань.

HISTORIOGRAPHY AND SOURCES ACQUISITIONS OF CULTURAL ETIQUETTE OF THE NOBILITY OF WESTER UKRAINIAN LANDS OF THE END OF XVIII – FIRST HALF OF XIX CENTURIES

Abstract. *The aim of the research* is to investigate the questions of historiography and analyze the sources of the cultural etiquette of the nobility of western Ukrainian lands of the end of the XVIII – first half of the XIX centuries. **The methodology of the research** consists of the complex of principles, approaches and methods. The general scientific principle of historicism, chronological principle, historical-cultural and socio-cultural are used to analyze the transformations in the field of etiquette culture of Ukrainians among the peoples of the neighborhood and communication. The contextual approach, systematic and historical, comparative (comparative-historical) methods and the selective scientific reconstruction method, for the reconstruction of individual layers of etiquette traditions in social events and receptions of Ukrainians relating to the Eastern elite, are important for the consideration of this problem. **The scientific novelty of the article** lies in the fact that for the first time the individual elements of etiquette traditions in the Ukrainian lands for the literary-historical-epistolary genre of correspondences notes in the description of such foreign authors as Paul of Aleppo (“Journey of the Patriarch of Antioch Macarius”, XVII century), Jacob Sobieski (“Two Journeys through European Countries”, 1607-1613; “Diary of Khotyn Campaign”, 1646; “Comments on Khotyn War”, 1646), Guillaume Levasseur de Beauplan (“The description of the Kingdom of Poland

*from the borders of Muscovy to the borders of Transylvania”, 1651) are under the comparison. The theoretical basis for the enlightenment of the given problem is made of the already published works on the history of etiquette, customs, ceremonies and protocols compliance of secular events in Ukraine. **Conclusions.** Researches on the questions of historiography and analysis of the sources of the etiquette of the particular epoch allow a wider description of the overall picture of historical reality, because, as it was noted by V. Tsviatyi “diplomatic policy issues, its ideology, prestige of the supreme power are brought behind the trifles of etiquette and protocol elements.” In connection with this, as well as due to the insufficient level of disclosure of the issue of the history of Ukrainian etiquette culture of western Ukrainian lands of the late eighteenth – first half of the nineteenth century in modern historiography, scientific research is still relevant today.*

Key words: folk culture, Cossacks' customs, etiquette, diplomacy, nobility, cultural relations, establishment circles, correspondence notes.

Постановка проблеми. Етикет є примітним явищем цивілізаційної історії людства і на сьогодні є неодмінним атрибутом суспільної культури. Країною походження слова «етикет» вважається Франція, оскільки в своєму сучасному значенні воно вперше було вжито при дворі короля Людовика XIV. Однак правила взаємовідносин у суспільстві почали формуватися задовго до виникнення самої цієї дефініції і унормовувалися давніми кодексами, які стосувалися як світського (мирського), так і релігійного життя: (єгипетська Книга мертвих, Тора, Талмуд, Біблія, Коран, Номоканон, Катехізис та ін.). Сьогодні практично кожна сфера людської життєдіяльності має свою етикетну культуру, і у цьому зв'язку нині вирізняють відповідні види етикету: придворний, дипломатичний, релігійний, професійний та ін.

Історія власне українського етикету в розумінні зводу писаних і неписаних правил поведінки у суспільстві своїм корінням сягає глибокої давнини. До першоджерел, які містять у собі норми власне української етикетної культури можна віднести «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона (XI ст.), де відображено ритуали поведіння при київському великокняжому дворі. Елементи світоглядної основи суспільного етикету викладено у «Повчанні дітей» князя Володимира Мономаха (XI ст.), де «правильне життя» досягається «добрими справами», до яких належать, у тому числі, й ритуальні форми поведінки. Збірники світських і релігійних законів Давньої Русі вміщувалися в так званих «Кормчих книгах» (XII–XIII ст.), до основи яких були покладені норми візантійського права, перекладені та адаптовані до слов'янської традиції і доповнені творами давньоруських авторів, зокрема, «Руською Правдою» (XI ст.) та ін.

Аналіз джерел та останні дослідження. Етичні норми та їхня невід'ємна наслідкова частина – правила поведінки давньоукраїнського суспільства містяться у творах Стефана Зізанія («Казаніе святого Кирила», 1596 р.), Христофора Філалета («Апокрисис», 1597 р.), Івана Вишенського («Писание до всіх обще, в Лядской земли живущих», бл. 1600 р.), Захарія Копистенського («Палинодія, або книга оборони», бл. 1621–1622 рр.), Інокентія Гізеля («Синопис» 1674 р., «Про народ Роксоланський і його нариччя»).

Окремі елементи етикетних традицій в українських землях описували іноземні автори Алессандро Іваньїні («Опис Сарматії Європейської», 1578 р.), Павло Алеппський («Подорож патріарха Антіохійського Макарія», XVII ст.), Якуб Собеський («Дві подорожі європейськими країнами», 1607–1613 рр.; «Діаріуш Хотинського походу», 1646 р.; «Коментарі про Хотинську війну», 1646 р.), Гійом Левассер де Боплан («Опис країн Королівства Польщі, що міститься від кордонів Московії до меж Трансільванії», 1651 р.). Вони створили окремий літературно-історично-епістолярний жанр нотаток-листувань з описом відвіданих ними місцевостей та звичаєвої культури, що там побутувала, зокрема поховально-траурних церемоній (Pompas Fúnebres), які набули характеру усталених у ренесансово-барокову добу.

Теоретичну основу для висвітлення теми формування етикетної культури нобілітету західноукраїнських земель кінця XVIII – першої половини XIX ст. складають уже опубліковані праці про історію етикету, звичаїв, церемоніалу та протоколу проведення світських заходів на українських теренах.

У XVIII ст. важлива інформація із даної проблематики була зафіксована українським письменником і мандрівником Василем Григоровичем-Барським у книзі «Мандри святими місцями Сходу з 1723 по 1747 рік» (Санкт-Петербург, 1778 р.) та його так званих «листах до рідних», польським істориком і мемуаристом Анджеєм Кітовичем у роботах «Опис звичаїв за панування Августа III» («Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III», Познань, 1841) і «Спогади про правління Станіслава Понятовського» («Pamiętniki do panowania Stanisława Poniatowskiego», Познань, 1845), а також польським письменником, науковцем і мандрівником, Почесним членом Імператорської Академії Наук у Санкт-Петербурзі Яном «Непомуцен» Потоцьким в описі «Подорож до Туреччини та Єгипту» («Voyage en Turquie et en Egypte», Paris, 1788) та в інших його працях про традиційну культуру окремих соціальних груп різних місцевостей, в тому числі Волині і Поділля.

Метою статті є дослідження питань історіографії та аналіз джерел етикетної культури нобілітету західноукраїнських земель кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Виклад основного матеріалу. На початку XIX ст. значний пласт історії вітчизняної культури висвітлив білоруський письменник Фадей Булгарін, який походив з польської шляхти і деякий час мешкав у Парижі, перебуваючи на військовій службі у армії Наполеона (Булгарін, 2001). Згодом багато нотаток щодо традицій великоsvітської культури занотував знаний, як турецький дипломат і власник українських маєтностей Мехмед Садик-Паша (Михайло Чайковський) (Чайковський, 1891). Зокрема, останній згаданий автор подавав відомості про звичаї, етикетні відносини, елементи світського протоколу та церемоніалу у колах представників дворянських кіл білорусько-українсько-польського нобілітету від XVIII до початку XIX ст.

Уже як чинник історії культури, традицій культуротворчості та певної світоглядно-філософської системи етикет почали розглядати дослідники ХХ – початку ХХІ ст. До розробки цієї проблематики долучилися українські дослідники: О. Проценко, О. Сагайдак, Є. Рой, Г. Калашник, О. Мазуркевич, Г. Руденко, О. Кулик, П. Сардачук та ін. Особливо цінним джерелом у контексті опрацювання даної теми стали також матеріали оприлюднені останніми роками у фундаментальних виданнях: «Історія української культури» (за ред. академіка В. Смолія), «Нариси з історії дипломатії України» (за ред. академіка В. Смолія) (Смолій, 2000), «Доба гетьмана Івана Мазепи в документах» (упорядник С. Павленко) (Павленко, 2007) тощо.

Слід зауважити, що в означений царині значні напрацювання здійснені також зарубіжними дослідниками, зокрема: російським (В.Ф. Андреев), польськими (С. Іканович, Ю. Пікарський, Т. Орловський, С. Сидорович, Е. Возніца, П. Зайда та ін.), французьким (П. Робер) та англійськими (Дж. Вуд, Ж. Серре).

Однак, дисертацій, де б дипломатичний, а також його більш пізній різновид – світський протокол та етикет – було б досліджено як окремий феномен у контексті становлення української дипломатичної культури, не виявлено. Низка дисертацій має опосередковане відношення до даної теми, і представлена дослідженнями, насамперед, філософського, історичного й культурологічного напрямків. Найбільш вагомою серед них є праця харківської дослідниці О. Проценко «Етикет як аксіологічний вимір культури поведінки і спілкування» (2004 р.) (Проценко, 2004). У ній авторка сконцентрувала увагу на самих засадах доброякісної поведінки і спілкування людини, зокрема, сучасної. Окреслена тема висвітлена занадто широко, що унеможливило детальний розгляд окремих її аспектів, приміром культури світських прийомів та церемоніалів Західної України у світлі етикету епохи бароко – романтизму.

Значущими для осягнення теми, що наразі студіюється, є й праці Л. Лещенко «Культурологічно-історичний контекст становлення європейської раціональності» (2003 р.) (Лещенко, 2003), Н. Вернигори «Історична динаміка антропного виміру естетичного ідеалу в західноєвропейській культурі» (2004 р.) (Вернигора, 2004), Т. Никоненко «Культурно-мистецькі салони в Україні кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ століття» (2005 р.) (Никоненко, 2005), В. Русавської «Гостинність в українській побутовій культурі ХІХ ст.» (2007 р.) (Галенко, Камінський & Кірсенко, 2001), Р. Михайлової «Художня культура Галицько-Волинської Русі» (2007 р.) (Смолій, 2000), С. Йосипенка «Духовна культура України ХVІІ – першої половини ХVІІІ століть (історико-філософський аналіз)» (2009 р.) (Павленко, 2007), Л. Троельнікової «Художньо-освітній простір як культуротворчий чинник розвитку українського суспільства у ХХ столітті» (2009 р.) (Проценко, 2004) тощо.

Сучасна українська історіографія представлена також працями з дипломатичної етики, серед яких слід виокремити такі: О. Сагайдак «Дипломатичний протокол та етикет» (2012 р.) (Сагайдак, 2012, 262 с.), Г. Руденка

«Основи дипломатичного протоколу» (1996 р.) (Вернигора, 2004)., Т. Чухліба «Гетьмани і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр.» (2009 р.) (Лещенко, 2003)., О. Кулика і П. Сардачука «Елементи дипломатичного протоколу і дипломатичної практики в історії України» (2000 р.) (Никоненко, 2005).

Значний внесок у вивчення історії дипломатичного протоколу та ділового етикету зробили польські вчені С. Іканович, С. Сидорович, Т. Орловський, Ю. Пікарський. Останній є автором ґрунтовного дослідження «Таємниці дипломатичного протоколу» (1997 р.), виданого Міністерством закордонних справ Польщі. Серед інших європейських дослідників істотно збагатив вивчення цієї проблеми Е. Піткевич. У цьому контексті особливо цінною багачиться його книга «Ввічливість для кожного» (1997 р.) (Йосипенко, 2009). Серед доробку автора з проблематики етикету також є роботи «Протокол дипломатичний» (1998 р.), «Гарні манери» (1987 р.), «Етикет менеджера, мистецтво хорошого тону в бізнесі» (1990 р.), «Вечірки у бізнесі і не тільки» (Троєльнікова, 2009). Науковий інтерес становить розвідка «Таємничий дипломатичний протокол» С. Сидорович (Чухліб, 2009).

З-поміж підручників, посібників і монографій, за якими навчаються майбутні дипломати вищих навчальних закладів Польщі, слід відзначити: «Протокол дипломатичний. Церемоніал і етикет» (2010 р.) Т. Орловського (Кулик & Сардачук, 2000), «Протокол дипломатичний в житті менеджера» (2004 р.) і «Дипломатичний протокол і гарні манери» (2009 р.) С. Ікановича, «Стандарти етикету і дипломатії» і Ж. Пікарського (2011 р.).

Названі польські вчені здебільшого розглядають концептуальні питання дипломатичного протоколу, а саме: базові засади створення церемоніальних і дипломатичних процесів та їхні основні складові (представництво, місія, право, недоторканість, етикет, протоколи, візити, акти, зв'язки, листування, привілеї), а також не менш важливі аспекти дипломатичного етикету – порядок знайомств, обмін візитними картками, уклони, привітання, звертання, вибачення, тематика спілкування, культура мовлення, вбрання, прикраси, подарунки, сувеніри, пропозиції, екскурсії, вечірки, прощання, від'їзди тощо.

У працях названих польських дослідників зазначається, що знаменною датою в історії протоколу стало 1 січня 1585 р., коли французький король Генріх III (Валуа) дав вказівку створити офіс «введення іноземних послів і правителів». Започаткування дипломатичних офісів мало політичне підґрунтя. Мета їхнього створення полягала у започаткуванні постійно діючого секретаріату, що здійснював би дипломатичні місії за кордоном, а також з великими почестями зустрічав у себе на батьківщині іноземних гостей. Назва «un introducteur d'ambassadeurs» (представник посольства), яка виникла у той час, до сьогодні не змінилася (Pietkiewicz, 1990, с. 21). Тобто впродовж XVI–XVII ст. на землях Польщі почав складатися інститут цивілізаційного дипломатичного протоколу й етикету, що був тісно пов'язаний із землями етнічної України.

Натомість українська дослідниця Сагайдак О. вважає, що «поняття «дипломатичний протокол» у сучасному розумінні цього терміну бере свій початок від Віденського конгресу 1815 року». Суттєвим поштовхом для утвердження дипломатичного протоколу як важливого історико-культурного аспекту дипломатичних відносин, авторка вбачає французьку революцію та наполеонівські війни, які спонукали до прийняття цілої низки надзвичайно важливих рішень щодо встановлення в Європі «нового порядку» (Сагайдак, 2012, 262 с.).

Необхідність введення поняття «дипломатичний протокол» на той час була спричинена участю великої кількості політичних діячів, представників аристократії та генералітету, дипломатів найвищих рангів та інших посадовців у засіданнях Конгресу. З метою запобігання конфліктних ситуацій та різного роду непорозумінь щодо місця та першості тих чи інших осіб при вирішенні політичних питань, а також у побутових ситуаціях, тоді «... було встановлено єдиний порядок першості, який, на відміну від попереднього, базувався здебільшого на засадах звичаєвості і був оформлений у вигляді протоколу. З того часу в дипломатію і увійшов термін «дипломатичний протокол» (Sidorowicz, 2001, с. 10).

Дійсно, протокол як частина етикету відносин нобілітету різних європейських країн, від кінця XVIII і до середини XIX ст. набув характеру регламентованого усталеного підходу до порядку проведення міждержавних перетрактацій. Значною мірою цей процес був обумовлений інтенсивністю політичних подій на європейському континенті наприкінці XVIII ст. – потрійний поділ Речі Посполитої і, відповідно, активізацією міждержавних контактів. Українські землі, зокрема їхня західна частина, стали одним із центрів геополітичних процесів окресленого відрізка часу, а отже, зазнали політичного, економічного та культурного впливу основних учасників європейських трансформацій: Польщі, Литви, Росії, Пруссії, Австро-Угорщини, Франції, Туреччини та ін., що не могло не позначитись на нормах дипломатичного, службового та побутового етикету.

У зв'язку із тим, що значна частина західноукраїнських земель перебувала в межах кордонів Речі Посполитої, російські джерела характеризували притаманні їм культуротворчі особливості як «ополячені малоросійські». Це спричинило певний джерелознавчий «вакуум» довкола аспектів розвитку світського етикету на землях етнічної України, не пов'язаних із «російським світом» (тобто великоруською культурою). Тому тривалий час про власне українську великосвітську етикетну культуру та її складові церемоніал і протокол у російській історіографії взагалі не йшлося.

У контексті вивчення проблеми становлення церемоніалу, в тому числі дипломатичного, що увібрав багато від світського етикету, ґрунтовним є дослідження відомого історика та прозаїка Л. Юзефовича. У своїй книжці «Шлях посла. Руський посольський звичай. Обіход. Етикет. Церемоніал», він висвітлив питання історії розвитку російського дипломатичного етикету кінця XV – першої половини XVII ст.

Учений зібрав значну кількість документального матеріалу, класифікував його та проаналізував норми дипломатичного етикету, що понад два століття існували виключно в усній формі дипломатичних традицій. Автор відтворив світ дипломатичного етикету, який формувався впродовж зазначеного хронологічного періоду. Ретроспективні історичні дослідження Л. Юзефовича перегукуються із сучасністю, адже деякі фрагменти древніх посольських традицій збереглися до сьогоднішнього дня (Юзефович, 2008, с. 102-109).

Важливим історіографічним доробком із означеної проблематики є праці українського науковця В. Циватого «Європейський політико-дипломатичний діалог в інституціональному просторі міждержавних відносин доби раннього нового часу (XVI–XVIII ст.)» (Циватий, 2016, с. 72–81) і «Європейська та українська дипломатична практика і протокол доби раннього нового часу: типове і особливе» (Циватий, 2001, с. 266–271). Вчений досліджував історію інституціалізації політико-дипломатичних систем провідних європейських держав, в тому числі становлення української дипломатії та елементів дипломатичного протоколу (посольства, дипломатичне листування, дипломатичний церемоніал).

Суттєвим внеском у дослідження культурних надбань української минувшини стала робота М. Поповича «Нарис історії культури України» (1998 р.), 5-й та 6-й розділи якої присвячені висвітленню світоглядних основ, способу повсякденного життя та традицій різних верств українського суспільства, в тому числі нобілітету кінця XVIII – першої половини XIX ст. Серед іншого автор піддав детальному аналізу французькі культурні впливи епохи «Просвітництва» на моду, мовлення, манери поведінки української шляхти, а також дослідив їхні подальші трансформації в пізніший період «Класицизму» і «Романтизму» (Попович, 1998, 728 с.).

Ґрунтовні дослідження українського науковця з етикетних відносин О. Сагайдак викладені у кількох виданнях, присвячених дипломатії, зокрема, у навчальному посібнику «Дипломатичний протокол та етикет», перевиданому в Україні кілька разів. Ця праця присвячена історії дипломатичних прийомів. У ній акцентується увага на необхідності дотримання вимог ввічливості при провадженні протокольної діяльності дипломатичного представництва. Авторка розкриває традиції дипломатії багатьох держав світу (Великобританії, Франції, Німеччини, Італії, Сполучених Штатів Америки, окремих країн Північної та Південної Америки, Азії, Близького Сходу, Австралії) і виокремлює ті із них, що хоч якоюсь мірою вплинули на формування етикету українських світських заходів (Сагайдак, 2012, 262 с.).

Загалом варто зазначити, що проаналізовані праці не вичерпують розгляд проблеми формування саме світського етикету, церемоніалу, протоколу на західних землях України наприкінці XVIII – впродовж першої половини XIX ст. Однак вони свідчать, що загальний масив напрацювань, присвячених у переважно дипломатичному протоколу та церемоніалу. Разом із

цим, особливо бракує праць з етикету світських заходів і прийомів на теренах Західної України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Досить вагома кількість документів із означеної проблематики зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки імені Володимира Вернадського, Центральному державному історичному архіві (м. Київ) (ЦДК, ф. 127), а також у відділі стародруків і рідкісних видань Національної історичної бібліотеки України та бібліотеки Національного університету України імені Тараса Шевченка.

Окрім цього, значний пласт інформативного матеріалу вміщують описи історії та побуту українських і польських шляхетських родів: Острозьких, Собеських, Потоцьких, Пястів, Сапег, Конецьпольських, Тарновських, Понятовських, Яблоновських, Любомирських, Чарторийських, Тишкевичів, Ржевуських, Огінських, Радзивіллів, Сангушків, Вишневецьких, Ходкевичів тощо, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві м. Києва, Центральному державному історичному архіві м. Львова, Державному архіві Вінницької області, Державному архіві Житомирської області, Державному архіві Тернопільської області, Державному архіві Хмельницької області, Національному історичному архіві Білорусі в Гродно та Національному архіві Республіки Білорусь у Мінську, низці архівів Польщі, починаючи з архіву Чарторийських у Кракові та Національного архіву в Кракові (насамперед, з відділу старопольського на Вавелі).

Так, у Державному архіві Тернопільської області зберігаються матеріали Кременецького городового магістрату (Ф. 37, 539 од. зб., 1776–1876 рр.), зокрема окремі адміністративно-господарські справи даного регіону, що частково проливають світло на тодішні взаємини між представниками чиновницького корпусу та шляхтою. Окремі відомості щодо традицій і звичаєвого права присутні у матеріалах Державного архіву Хмельницької області. У ньому, приміром, зберігаються справи доби австрійського панування на українських землях (1784 р. – середина XIX ст.), пов'язані із місцевим дворянством (Ф. 122 – Кам'янецький повітовий предводитель дворянства, 354 од. зб., 1834–1912 рр. та Ф. 123 – Подільський губернський предводитель дворянства, 1374 од. зб., 1808–1917 рр.).

З давніх актів у Державному архіві Вінницької області, зокрема у 4-х його фондах, зберігаються справи повітових предводителів дворянства. Це Бершадський (Ф. 837, 2 од. зб., 1796 р.), Вінницький (Ф. 200, 927 од. зб., 1827–1916 рр.), Липовецький (Ф. 611, 2 од. зб., 1840-ві рр.) і Могилів-Подільський (Ф. 806, 2 од. зб., 1839–1848 рр.) фонди. За ними можна встановити імена найбільш впливових особистостей регіону того часу в культурній сфері. Окрім цього, проливають світло на верифікацію перетракцій та елементів етикету окремих відомих постатей – представників волинського дворянства доби Наполеона та наступних кількох десятиліть матеріали фонду №146 «Волинське дворянське депутатське зібрання» (6663 од. зб., 1800–1917 рр.).

Окремі позиції звичаєвого права та норм поведінки у суспільстві Західної України другої половини XVIII ст. зафіксовані у архівних джерелах Львова. Так, особливий науковий інтерес становить справа від 5.06.1753 р., «Август III вирішує суперечку між райцями міста та українською громадою Львова про право останніх бути обраними до міських урядів», що зберігається в Центральному державному історичному архіві України у місті Львові (ЦДДАУЛ, Ф. 129, оп. 1, спр. 966, арк.1–4. На 8 аркушах).

Однак більш інформативним джерелом у контексті вивчення даної теми став унікальний документ про правила гарного тону, що був вміщений у зшиток «Букваря языка словенского», виданого 1790 р. Цей «звід етикету» Нового часу оприлюднений М. Возняком в статті «Український «savoir-vivre» з 1770 р.» у виданні «Україна: науковий трьохмісячник українознавства» (Возняк, 1914, с. 35–55). Перший і найбільш відомий примірник цього видання сьогодні зберігається у збірці Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. Слід зауважити, що донедавна побутувала думка про львівське походження вказаного видання.

Нещодавно був віднайдений другий примірник цього раритетного видання, що нині є частиною зібрань Національного музею книги та друкарства України в місті Києві. Це був перший «звід» етикетних настанов (ймовірний автор – священик Микола Шадурський) для різних соціальних станів на зразок польських і французьких «порадників». Написана українською мовою, книга була видана у друкарні Почаївської лаври.

Ця публікація суттєво відрізнялася від настанов російського видання доби Петра I «Юності чесне зеркало» авторства єпископа Гавриїла Бужинського (Юзефович, 2008, с. 102-109) тим, що вміщені у ній поради адресувались не тільки дітям і молодим людям можновладців, але й стосувались усіх суспільних верств. При цьому навіть у назві першого українського видання вже фігурувало поняття «свіцька». Тобто мистецтво управління собою та стосунками в суспільстві стало основою світського, ділового та протокольного етикету.

У білоруських і польських архівах зберігаються справи родів Радзивілів, Потоцьких, Тишкевичів, Огінських, Понятовських, Чарторийських, які мали маєтність одночасно на етнічних землях України, Білорусі, Польщі та Литви. У цих справах відображені різні аспекти побутових, судових, культурних та економічних взаємовідносин у середовищі шляхти.

Окремий інтерес становлять матеріали внутрішньовідомчого архіву Міністерства культури України, де зберігається архів міжнародного відділу з питань протоколу і церемоніалу, а також законодавчі акти з дипломатичного протоколу, що наявні у бібліотеці Міністерства закордонних справ України.

Висновки. Отже, дослідження питань історіографії та аналіз джерел з етикету тієї чи іншої епохи дозволяє більш ширше змалювати загальну картину історичної дійсності, адже, як зазначає В. Ціватий: «за дрібницями етикету та елементів дипломатичного протоколу поставали питання політи-

ки держави, її ідеології, престижу верховної влади» (Ціватий, 2001, с. 268). У зв'язку із цим, і зважаючи на недостатній рівень розкриття теми історії української етикетної культури західноукраїнських земель кінця XVIII – першої половини XIX ст. в сучасній історіографії, наукові розвідки в цій царині є актуальними для сьогодення.

Перспективи подальших досліджень полягають у розкритті освітянських культурологічних тенденцій ментальності українського народу доби першої половини XIII–XVIII ст.

Список використаних джерел і літератури:

Булгарин, Ф. В. (2001). *Воспоминания*. Москва: Захаров. URL: http://az.lib.ru/b/bulgarin_f_w/text_0170.shtml (дата звернення: 08.12.2020 р.).

Вернигора, Н. М. (2004). *Історична динаміка антропного виміру естетичного ідеалу в західноєвропейській культурі* (дис. ... канд. іст. наук: спец. 17.00.01 – Теорія та історія культури). Київ, 173 с.

Возняк, М. (1914). Український «savoir-vivre» з 1770 р. *Україна: Науковий трьохмісячний українознавства*, (3), 35-55. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/ukr05.htm> (дата звернення: 10.01.2021 р.).

Галенко, О. І., Камінський, Є. Є. & Кірсенко, М. В. (2001). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ: Альтернативи, 733 с.

Йосипенко, С. Л. (2009). *Духовна культура України XVII – першої половини XVIII століть (історико-філософський аналіз)* (автореф. дис. ... д-ра філософ. наук: спец. 09.00.05 – Історія філософії). Київ, 28 с.

Кулик, О. Д. & Сардачук, П. Д. (2000). *Елементи дипломатичного протоколу і дипломатичної практики в історії України*: навч. посіб. Львів, 172 с.

Лещенко, Л. Ю. (2003). *Культурологічно-історичний контекст становлення європейської раціональності* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 17.00.01 – Теорія та історія культури). Київ, 20 с.

Михайлова, Р. Д. (2009). *Художня культура Галицько-Волинської Русі*: (автореф. дис. ... д-ра мистецтвознав.: спец. 26.00.01 – Теорія та історія культури). Київ, 36 с.

Никоненко, Т. М. (2005). *Культурно-мистецькі салони в Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття* (дис. ... канд. іст. наук: спец. 17.00.01 – Теорія та історія культури). Київ, 190 с.

Павленко, С. О. (Упорядн.). (2007). *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 1144 с.

Попович, М. В. (1998). *Нарис історії культури України*. Київ: «АртЕк», 728 с.

Проценко, О. П. (2004). *Етикет як аксіологічний вимір культури поведінки і спілкування* (автореф. дис. ... д-ра філософ. наук: спец. 09.00.07 – Етика). Київ, 369 с.

Руденко, Г. М. (1996). *Основи дипломатичного протоколу*. Київ: Вид-во Бліц-Інформ, 184 с.

Русацька, В. А. (2007). *Гостинність в українській побутовій культурі XIX ст.* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 17.00.01 – Теорія та історія культури). Київ, 23 с.

Сагайдак, О. П. (2012). *Дипломатичний протокол та етикет*: підручник. 2-е вид., виправлене. Київ: Знання, 262 с.

Смолій, В. А. (ред.). (2000). *Історія Української культури*: у п'яти томах, (1). Історія культури давнього населення України. Київ: Наук. думка, 1136 с.

Троєльнікова, Л. О. (2009). *Художньо-освітній простір як культуротворчий чинник розвитку українського суспільства у ХХ столітті* (автореф. дис. ... д-ра мистецтвознав.: спец. 26.00.01 – Теорія та історія культури). Київ, 40 с.

Ціватий, В. Г. (2001). Європейська та українська дипломатична практика і протокол доби раннього нового часу: типове і особливе. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*, (5), 266-271.

Ціватий, В. Г. (2016). Європейський політико-дипломатичний діалог в інституціональному просторі міждержавних відносин доби раннього нового часу (XVI–XVIII ст.). *Проблеми всесвітньої історії*, (2), 72-81.

Чайковський, М. (1891). Записки Михаила Чайковского (Садык-паши). *Киевская старина*, 6. URL: [http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kievskaya-starina-1891-1-B-\(2704-2736](http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kievskaya-starina-1891-1-B-(2704-2736) (дата звернення: 05.02.2020 р.).

Чухліб, Т. (2009). *Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр.* Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 616 с.

Юзефович, Л. (2008). *Путь посла. Русский посольский обычай. Обиход. Этикет. Церемониал. Наука и жизнь*, 2, 102-109.

Ikanowicz, C. & Piekarski, J.W. (2009). *Protokół dyplomatyczny – dobre obyczaje.* Warszawa: Wyd. SGH, 229 p.

Ikanowicz, C. (2004). *Protokół dyplomatyczny w życiu menedżera.* Warszawa: Polskie Zrzeszenie Hoteli, 80 p.

Orłowski, T. (2010). *Protokół Dyplomatyczny. Ceremoniał & etykieta, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.* Warszawa, 460 p.

Piekarski, J.W. & Jelonkiewicz, A. (2011). *Standardy etykiety i dyplomacji. Global Business Center*, 54 p.

Pietkiewicz, E. (1987). *Dobre obyczaje.* Warszawa, 444 p.

Pietkiewicz, E. (1990). *Etykieta menedżera, czyli sztuka dobrych manier w prowadzeniu interesów.* Warszawa: Lettrex, 125 p.

Pietkiewicz, E. (1998). *Protokół dyplomatyczny. Wyd. 4 popr. i uzup.* Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 330 p.

Pietkiewicz, E. (1997). *Savoir vivre dla każdego, świat Książki.* Warszawa, S. 1, 236 p.

Sidorowicz, S. (2001). *Tajemnicze protokołu dyplomatycznego. Wiedza i życie*, 8. Retrieved from <http://archiwum.wiz.pl/2001/01083600>.

References:

Bulharyn, F. V. (2001). *Vospomyaniya* [Memoirs]. Moskva: Zakharov. Retrieved from http://az.lib.ru/b/bulgarin_f_w/text_0170.shtml. [in Russian].

Vernyhora, N. M. (2004). *Istorychna dynamika antropnoho vymiru estetychnoho idealu v zakhidnoievropeiskii kulturi* [Historical dynamics of the anthropic dimension of the aesthetic ideal in Western European culture] (dys. ... kand. ist. nauk: spets. 17.00.01 – Teoriia ta istoriia kultury). Kyiv, 173 s. [in Ukrainian].

Vozniak, M. (1914). *Ukrainskyi «savoivre» z 1770 r.* [Ukrainian «savoivre» from 1770]. *Ukraina : Naukovyi trokhmisiachnyk ukrainoznavstva*, (3), 35-55. Retrieved from <http://litopys.org.ua/rizne/ukr05.htm>. [in Ukrainian].

Halenko, O. I., Kaminskyi, Ye. Ye. & Kirsenko, M. V. (2001). *Narysy z istorii dyplomatii Ukrainy* [Essays on the history of Ukrainian diplomacy]. Kyiv: Alternatyvy, 733 s. [in Ukrainian].

Yosypenko, S. L. (2009). *Dukhovna kultura Ukrainy XVII – pershoi polovyny XVIII stolit (istoryko-filosofskyi analiz)* [Spiritual culture of Ukraine XVII – first half of XVIII centuries

(historical and philosophical analysis)] (avtoref. dys. ... d-ra filosof. nauk: spets. 09.00.05 – Istoriiia filosofii). Kyiv, 28 s. [in Ukrainian].

Kulyk, O. D. & Sardachuk, P. D. (2000). *Elementy dyplomatychnoho protokolu i dyplomatychnoi praktyky v istorii Ukrainy* [The elements of diplomatic protocol and diplomatic practices in the history of Ukraine]: navch. posib. Lviv, 172 s. [in Ukrainian].

Leshchenko, L. Yu. (2003). *Kulturolohichno-istorychnyi kontekst stanovlennia yevropeiskoi ratsionalnosti* [Cultural and historical context of the formation of European rationality] (avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spets. 17.00.01 – Teoriia ta istoriia kultury). Kyiv, 20 s. [in Ukrainian].

Mykhailova, R. D. (2009). *Khudozhnia kultura Halycsko-Volynskoi Rusi* [Art Culture of Galicia-Volhynia Rus] (avtoref. dys. ... d-ra mystetstvoznaz: spets. 26.00.01 – Teoriia ta istoriia kultury). Kyiv, 36 s. [in Ukrainian].

Nykonenko, T. M. (2005). *Kulturno-mystetski salony v Ukraini kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX stolittia* [Cultural and artistic salons in Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX century] (dys. ... kand. ist. nauk: spets. 17.00.01 – Teoriia ta istoriia kultury). Kyiv, 190 s. [in Ukrainian].

Pavlenko, S. O. (Uporiadn.). (2007). *Doba hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh* [The era of Hetman Ivan Mazepa in documents]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 1144 s. [in Ukrainian].

Popovych, M. V. (1998). *Narys istorii kultury Ukrainy* [Essay on the cultural history of Ukraine]. Kyiv: «ArtEk», 728 s. [in Ukrainian].

Protsenko, O. P. (2004). *Etyket yak aksiolohichnyi vymir kultury povedinky i spilkuvannia* [Etiquette as an axiological dimension of culture of behavior and communication] (avtoref. dys. ... d-ra filosof. nauk: spets. 09.00.07 – Etyka). Kyiv, 369 s. [in Ukrainian].

Rudenko, H. M. (1996). *Osnovy dyplomatychnoho protokolu* [Fundamentals of diplomatic protocol]. Kyiv: Vyd-vo Blits-Inform, 184 s. [in Ukrainian].

Rusavska, V. A. (2007). *Hostynnist v ukrainskii pobutovii kulturi XX st.* [Hospitality in the Ukrainian household culture of the XIX century.] (avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spets. 17.00.01 – Teoriia ta istoriia kultury). Kyiv, 23 s. [in Ukrainian].

Sahaidak, O. P. (2012). *Dyplomatychnyi protokol ta etyket* [Diplomatic protocol and etiquette]: pidruchnyk. 2-he vyd., vypravlene. Kyiv: Znannia, 262 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (red.). (2000). *Istoriiia Ukrainskoi kultury* [History of Ukrainian Culture]: u piaty tomakh, (1). Istoriiia kultury davnoho naselennia Ukrainy. Kyiv: Nauk. dumka, 1136 s. [in Ukrainian].

Troielnikova, L. O. (2009). *Khudozhno-osvitnii prostir yak kulturotvorchyi chynnyk rozvytku ukrainskoho suspilstva u XX stolitti* [Artistic and educational spaces as a cultural factor in the development of Ukrainian society in the XX century] (avtoref. dys. ... d-ra mystetstvoznaz: spets. 26.00.01 – Teoriia ta istoriia kultury). Kyiv, 40 s. [in Ukrainian].

Tsivatyi, V. H. (2001). *Yevropeiska ta ukrainska dyplomatychna praktyka i protokol doby rannoho novoho chasu: typove i osobylyve* [European and Ukrainian diplomatic practice and protocol of the early modern period: typical and special]. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, (5), 266-271. [in Ukrainian].

Tsivatyi, V. H. (2016). *Yevropeyskyi polityko-dyplomatychnyi dialog v instytutsionalnomu prostori mizhderzhavnykh vidnosyn doby rannoho novoho chasu (XVI–XVIII st.)* [European political-diplomatic dialogue in the institutional space of the interstate relations of the Early Modern Period (XVI–XVIII centuries)]. *Problemy vsesvitnoi istorii*, (2), 72-81. [in Ukrainian].

Chaikovskiy, M. (1891). Zapysky Mykhayla Chaikovskoho (Sadyk-pashy) [Notes of Mikhail Tchaikovsky (Sadik Pasha)]. *Kyevskaia starina*, 6. Retrieved from [http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kyevskaya-starina-1891-1-B-\(2704-2736\)](http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kyevskaya-starina-1891-1-B-(2704-2736)). [in Ukrainian].

Chukhlib, T. (2009). *Kozaky i monarkhy. Mizhnarodni vidnosyny rannomodernoi Ukrainiskoi derzhavy 1648–1721 rr.* [Cossacks and monarchs. International relations of the early modern Ukrainian state of 1648–1721 years]. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 616 s. [in Ukrainian].

Yuzefovych, L. (2008). Put' posla. Russkiy posol'skiy obychay. Obikhod. Etiket. Tse-remonial. [The path of the ambassador. Russian embassy custom. Everyday life. Etiquette. Ceremonial]. *Nauka y zhyzn*, 2, 102-109. [in Russian].

Ikanowicz, C. (2004). *Protokół dyplomatyczny w życiu menedżera*. Warszawa: Polskie Zrzeszenie Hoteli, 80 p. [in Polish].

Orłowski, T. (2010). *Protokół Dyplomatyczny. Ceremoniał & etykieta, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych*. Warszawa, 460 p. [in Polish].

Piekarski, J.W. & Jelonkiewicz, A. (2011). Standardy etykiety i dyplomacji. *Global Business Center*, 54 p. [in Polish].

Pietkiewicz, E. (1987). *Dobre obyczaje*. Warszawa, 444 p. [in Polish].

Pietkiewicz, E. (1990). *Etykieta menedżera, czyli sztuka dobrych manier w prowadzeniu interesów*. Warszawa: Lettrex, 125 p. [in Polish].

Pietkiewicz, E. (1998). *Protokół dyplomatyczny. Wyd. 4 popr. i uzup.* Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 330 p. [in Polish].

Pietkiewicz, E. (1997). *Savoir vivre dla każdego, świat Książki*. Warszawa, S. 1, 236 p. [in Polish].

Sidorowicz, S. (2001). Tajemnicze protokołu dyplomatycznego. *Wiedza i życie*, 8. Retrieved from <http://archiwum.wiz.pl/2001/01083600>. [in Polish].

Отримано: 10.02.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.46-64

УДК 930.1(477)«1932/1933»

СТАСЮК Олеся – кандидат історичних наук, генеральний директор Національного музею Голодомору-геноциду, вул. Лаврська, 3, м. Київ, індекс 02000, Україна (olesia.stasiuk@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-002-9527-982X>

STASIUK Olesia – Candidate of Historical Sciences, Director General of the National Museum of the Holodomor-Genocide, 3 Lavrska Street, Kyiv, index 02000, Ukraine (olesia.stasiuk@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Стасюк, О. (2021). До історіографії проблеми дослідження ролі уповноважених і активістів у вчиненні Голодомору як злочину геноциду українців. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 46–64.

ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ УПОВНОВАЖЕНИХ І АКТИВІСТІВ У ВЧИНЕННІ ГОЛОДОМОРУ ЯК ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНЦІВ

Анотація. *Мета статті* – дослідити стан наукової розробки теми, напрями історичної думки з обраної проблематики; проаналізувати та порівняти нові тенденції висвітлення ролі уповноважених і активістів у вчиненні Голодомору як злочину геноциду українців. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму. Авторка використала як загальнонаукові (аналізу, синтезу, аналогії, узагальнення), так і спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-біографічний). **Наукова новизна.** Вперше на основі сучасних загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження проаналізовано і систематизовано комплекс української і зарубіжної історіографії з теми дослідження ролі уповноважених і активістів у вчиненні Голодомору як злочину геноциду українців. **Висновки.** Авторка поділяє висновки більшості сучасних істориків щодо розуміння ролі уповноважених і активістів як репресивно-каральної ланки на місцях, які підкорювалися центральному та республіканському комуністичному керівництву, організаторам злочину Голодомору-геноциду. Комплексний історіографічний аналіз наявних праць дозволив структурувати ролі уповноважених і активістів, зокрема в контексті використання ними терору щодо українських селян-власників із врахуванням територіального виміру; узагальнити морально-психологічний портрет активістів; з'ясувати, що партійні очільники використовували «неосвічених», асоціальних, схильних до насильства, агресії громадян, котрі влаштовували справжній «терор голодом». Подальшого дослідження потребує тема залучення активістів (жінок, чоловіків) з-за меж України до участі у злочинних хлібозаготівельних кампаніях 1932–1933 рр.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 рр., геноцид, історіографічний аналіз, уповноважені, виконавці, активісти.

TO HISTORIOGRAPHY OF THE RESEARCH PROBLEM OF THE ROLE OF THE COMMISSIONERS AND ACTIVISTS IN THE COMMITMENT OF THE HOLODOMOR AS THE CRIME OF GENOCIDE IN UKRAINE

Abstract. *The article aims* to investigate the state of scientific research results of the subject, strands of thoughts on the chosen problematics, analyze and compare new tendencies in the clarification of the role of commissioners and activists in the commitment of the Holodomor as a crime of genocide of Ukrainians. **The research methodology** is based on the principles of historicism. The author used both general-scientific (analysis, synthesis, analogy, generalization) and special-historical methods (problem-chronological, historical-typological, historical-biographical). **The scientific novelty** involves the fact that firstly based on contemporary general-scientific and special-historical methods, the complex of Ukrainian and foreign historiography on the given problematics on the role of commissioners and activists in the commitment of the Holodomor as a crime of genocide of Ukrainians is analyzed and systematized. **Conclusions.** The authors share the points of views of the majority of contemporary historians considering the role of commissioners and activists as a repressive and punishing level locally, which was subordinated to the central and republican leading Communist Party officials, organizers of the Holodomor-Genocide crime. The complex analysis of the available works let us structure the roles of commissioners and activ-

ists, in particular, in the context of usage of terror against Ukrainian peasants-owners, taking account of the fact of areal dimension; generalize the moral and psychological portrait of activists; to find out that party leaders used "uneducated", antisocial, violently inclined, aggressive citizens who carried out the real "famine terror". The topic of the involvement of foreign activists (men and women) in the participation in the criminal collection of grain for the State grain stockpile campaign of 1932–1933 requires further investigations.

Key words: *the Holodomor of 1932–1933, genocide, historiographical analysis, commissioners, executives, activists.*

Постановка проблеми. Розкриття теми дослідження ролі уповноважених і активістів у вчиненні Голодомору як злочину геноциду українців потребує коректного використання наукової термінології; критичного аналізу попередніх напрацювань дослідників, результати яких дозволять виявити нові факти, актуалізувати нові проблеми і завдання у межах зазначеної теми; системного аналізу фактологічної бази та наявних джерел.

Варто зауважити, що попри велику кількість історіографічних праць із тематики Голодомору 1932–1933 рр., саме історіографічна складова теми участі уповноважених і активістів у вчиненні Голодомору як злочину геноциду українців є недостатньо з'ясованою.

Аналіз джерел та останні дослідження. На сьогодні маємо велику кількість ґрунтовних монографій, статей і кваліфікаційних робіт із тематики Голодомору-геноциду. Хотілося б відзначити роботи таких авторів: О. Масан (Масан, 1994), І. Лантух (Лантух, 1994), В. Калініченко, Є. Яценко (Калініченко, Яценко, 2000), В. Васильєв (Васильєв, 2004), В. Головко (Головко, 2003), С. Дровозюк (Дровозюк, 2003), Т. Яценюк (Яценюк, 2005), Г. Капустян (Капустян, 2007), Г. Тюркеджи (Тюркеджи, 2008), Я. Калакура (Калакура, 2008), В. Сергійчук (Сергійчук, 2015), В. Марочко (Марочко, 2018), В. Шкварець і М. Шитюк (Шкварець, Шитюк, 2009), А. Серпутько (Серпутько, 2008), Н. Ісакова (Ісакова, 2012), І. Наумова (Наумова, 2013), К. Чернявська (Чернявська, 2013) та ін.

Мета статті – дослідити стан наукової розробки теми, напрями історичної думки з обраної проблематики; проаналізувати та порівняти нові тенденції висвітлення ролі уповноважених і активістів у вчиненні Голодомору як злочину геноциду українців.

Виклад основного матеріалу. Не зважаючи на активну розбудову історіографічного дискурсу в межах голодоморознавства, тема ролі уповноважених і активістів, їхньої участі у здійсненні геноциду українців продовжує залишатися поза увагою переважної більшості історіографів. До досягнень історіографії останнього десятиріччя слід віднести утвердження Голодомору як геноциду в історичній свідомості українського суспільства, а до недоліків – незначну увагу до вивчення проблеми замовників і виконавців цього злочину (Слободян, 2012). Зумовлено це тим, що триває накопичення емпіричної бази і процес опрацювання архівних матеріалів, від яких залежить

теоретичне узагальнення та поява відповідних наукових публікацій. Разом з тим, поодинокі спроби історіографічного аналізу цієї проблематики вже з'являються (праці О. Лисенко (Лисенко, 2012), В. Гудзя (Гудзь, 2019) та ін.).

Окреслену нами проблематику актуалізували закордонні дослідники: Р. Конквест, Дж. Мейс. Р. Конквест та історики української діаспори, зокрема Р. Сербин (Сербин, 2008), підняли питання про персональну відповідальність Й. Сталіна у злочині геноциду українців. Дж. Мейс відніс Голодомор 1932–1933 рр. до проявів «людського волонтаризму» та наголосив на важливості не причин, а мотивів державних діячів. На його думку, саме Україна як національно-державна одиниця, яка могла протистояти волонтаристському натиску центру, абсолютно не влаштувала Й. Сталіна, який «пішов на пряму війну з українським селом, а по суті справи – з Україною як цільним державним організмом. Стратегічною метою тоталітарного диктатора було перетворення всіх жителів СРСР в однорідну масу, яку згодом назвали “ною історичною спільністю – радянським народом”» (Мейс, 2004, с. 281). Оцінки Дж. Мейса щодо злочинної ролі Й. Сталіна в організації Голодомору, знайшли продовження у працях українських істориків. Так, А. Бахтін обґрунтовано вважає, що головною зброєю Й. Сталіна у війні проти української нації, був спеціально організований ВКП(б) процес підкорення українського селянства, покарання за небажання працювати в колгоспах, здійснене через конфіскацію продовольчих запасів (Бахтін, 2006).

Дослідник Л. Малксоо, підтримуючи позицію А. Бахтіна, наполягає на тому, що поряд з Й. Сталіном до «державного» або програмно-імперативного рівня геноциду потрібно віднести не лише московське керівництво, але й республіканське (Malksoo, 2001, р. 780). В. Солдатенко наполягає на думці, що історична відповідальність має бути розподілена відповідно до місця, яке займає винуватець у партійно-урядовій ієрархії: «... від найвищої (Й. Сталіна та його московського оточення) до республіканської (С. Косіора, В. Чубаря, П. Постишева), та нижчих рівнів місцевої адміністрації – аж до низової, сільської ланки, а також підпорядкованих їм силових структур» (Солдатенко, 2012, с. 63).

До дослідження теми ролі уповноважених і активістів у скоєнні злочину геноциду варто підходити комплексно. Заслужовує на увагу праця В. Васильєва «Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр – субцентр влади (1917–1938)» (Васильєв, 2014), у якій автор ґрунтовно дослідив взаємовідносини центрального партійно-державного апарату та харківського субцентру влади, а також їхню роль в організованому Голодоморі-геноциді, наголосивши на різному політичному й індивідуальному рівнях відповідальності. В. Васильєв документально підтвердив, що очільники ВУЦВК Г. Петровський та РНК В. Чубар у першій половині 1932 р., на відміну від С. Косіора, виступили проти непомірних квот і методів хлібозаготівель в республіці, наголошуючи на допомозі голодуючим. Дослідник довів, що важливо було побудувати й утримувати чітку вертикаль, без якої неможливо втілити злочин геноциду на практиці. Саме тому застосовувалися репресії щодо

низових керівників й очільників районів за найменше послаблення у боротьбі з селянством, з лав КП(б)У виключався кожний четвертий комуніст, який проявляв недостатню активність у проведенні лінії ЦК ВКП(б). Були ті, у кого почуття справедливості та співчуття до знедолених перемагало страх, але, як доводить Г. Єфіменко, ідейні переконання або страх втратити життя і кар'єру виявлялися більшими стимулами серед партійно-господарської номенклатури УСРР брати участь у смертельних для селянства хлібозаготівлях і репресіях (Єфіменко, 2002). Невдоволення Й. Сталіна керівництвом УСРР вилилося у геноцидну діяльність комісії В. Молотова та Л. Кагановича і впровадження централізованого управління в республіці (Васильев, 2014). Підтвердження цієї думки знаходимо також у монографії В. Лозицького (Лозицький, 2005). Серед іншого, В. Васильєв, Н. Верг, С. Кокін зазначали, що до XII з'їзду партії (18–23 січня 1934 р.) у республіці було замінено 60% голів райвиконкомів і 60% голів сільрад, а всього тільки з низових радянських установ «вичищено» близько 40 тис. осіб (Васильєв, Верг, Кокін, 2013, с. 31).

Сучасний український дослідник В. Тиліщак, проаналізувавши передумови, хід і реакцію українського селянства на злочин Й. Сталіна та його полічників зазначає, що Голодомор-геноцид був організований у декілька етапів, на кожен з яких Й. Сталін висував окремих людей, що увійшли разом із ним до списку «верхівки» організаторів злочину – В. Молотов, Л. Каганович, В. Балицький, В. Постишев, С. Косіор, М. Хатаєвич, В. Затонський, С. Саркісов (Тиліщак, 2017).

У праці «“Чорна дошка”: антиселянські репресії (1932 – 1933)» Г. Папакін наголошував, що від ЦК до райкомів відбувалося формування інституту уповноважених із хлібозаготівель, а в грудні 1932 р. був створений спеціальний сільгоспвідділ в апараті ЦК ВКП(б). Із 1926 р. до хлібозаготівельних кампаній почали залучати органи ОДПУ, які з вже 4 січня дістали право арештів (Папакін, 2013, с. 68–70). Як зауважує В. Сергійчук, «Розглядаючи питання про вилучення хліба в голодного українського селянина, необхідно наголосити на тому, що робити це Москва доручала особливій категорії своїх полічників» (Сергійчук, 2015, с. 79).

Окрему увагу дослідників привертає соціально-антропологічний дискурс. Змальовуючи соціально-психологічний портрет «активіста», історик та історіограф С. Дровозюк наголосив на «аморальності як визначальній ознаці, яка допомагає йому для реалізації репресивної політики в селі, що поєднувалася з ідеологічною заангажованістю, пристосуванством, загальною атмосферою ненависті, страху і низьким культурним рівнем» (Дровозюк, 2003). Схожу думку знаходимо в доповіді О. Майборода. Вивчаючи прояви вислужування під час вчинення злочину геноциду українців, дослідник поряд із роллю «старших командирів» відзначив участь «молодших командирів», керівників і членів бригад «буксирів», які відкрито грабували й вчиняли наругу над селянами (Майборода, 2013). Також О. Майборода зазначає, що важливим є положення постанови політбюро ЦК КП(б)У від 25 жовтня 1932 р.,

відповідно до якого відбувалася мобілізація на хлібозаготівлі активістів, членів партії, активних робітників і службовців профспілок. Сільський актив залякували репресіями проти «саботажників» і заохочували привілеями ситого життя номенклатури. В тенета цих партійних маніпуляцій потрапляв переважно аморальний комнезамівський актив, який раніше використовували як привідний пас розкуркулення та колективізації (Майборода, 2013, с. 311, 312).

С. Горобець і С. Бутко ідентифікують активістів як «абсолютних диктаторів на своїх територіях» (Горобець, Бутко, 2016, с. 105). Автори виокремлюють у своїй праці таку типологію партійних функціонерів: по-перше, «революціонери», котрі мали принципи і на хвилі встановлення нової радянської влади натхненно йшли до своєї мети, «залишаючи по собі чимало сліз та горя»; по-друге, «трудівники та працівники», які не відігравали суттєвої ролі та довго не затримувалися в партії; по-третє, «відморозки», які з'явилися на початку 1930-х рр. і без жодних моральних перепон та докорів сумління мали «забирати останні їстівні припаси», вдаватися до побиття на насильства (Горобець, Бутко, 2016, с. 96–97). Безкарність і брутальність «активістів» на плановій основі зумовлювала небувалу раніше «нормалізацію» жорстокості.

Сучасні вчені наголошують на ключовій ролі органів Держполітуправління УСРР у здійсненні Голодомору-геноциду, у втаємниченні його винуватців і масштабів під керівництвом спершу С. Реденса, а згодом В. Балицького (Нікольський, 2003; Шитюк, 2001). На базі численних документів і свідчень очевидців В. Васильєв і Р. Подкур у роботі «Співробітники НКВС – виконавці “Великого терору” на Поділлі» відзначають каральну природу правоохоронних органів того часу, «терор і фальсифікації були повсякденністю “радянського світу”. Органи НКВС були його складовою частиною. Повсякденність, у всякому разі в 1930-х рр., зливалася з масовими вбивствами, і в цьому сенсі “нормальність” була абсолютно антилюдською “ненормальністю”» (Васильєв, Подкур, 2017, с. 200). Враховуючи різні настрої в керівництві КП(б)У, історики наголошують на тому, що саме в Україні під час Голодомору-геноциду політичні репресії та зловживання органів ДПУ набули найбільшого розмаху (Білокінь, 1999; Васильєв, Верт, Кокін, 2013).

У контексті аналізу моделей поведінки компартійної еліти подано дисертаційне дослідження М. Фролова. Дослідник висвітлює особливості нового комуністичного штурму в СРСР, що супроводжувався швидким зростанням партійних лав, динаміка якого вражає. Аналізуючи соціальний склад КП(б)У в 1929–1932 рр., автор підтверджує висновок про антиселянську направленість комуністичного штурму, а також визначає громадські організації як *de jure* «позадержавні» об'єднання, що мотивувалися правлячою партією та виконували посередницьку роль між партійно-урядовою верхівкою і широкими масами. М. Фролов наголошує, що парторганізації ретельно підбирали керівний склад цих структур, здійснюючи контроль й проводячи періодичні чистки (Фролов, 2012).

У роботі «Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз» М. Дорошко простежує весь ланцюг впливу партійних «верхів» на «низи», а також зворотну реакцію окремих виконавців на «революцію зверху», злочинні дії уповноважених стосовно хліборобів під час заготівельної кампанії 1932–1933 рр. (Дорошко, 2004). У статті «Потрійна коса смерті. Голодомори в радянській Україні: організатори та виконавці» автор наголошує на свідомій акції геноциду українських селян, спланованій у Москві, що здійснена руками партійно-радянського керівництва УСРР, сталінськими емісарами В. Молотовим, Л. Кагановичем, П. Постишевим, Я. Яковлевим разом з очільниками республіки С. Косіором, В. Чубарем, Г. Петровським (Дорошко, 2007).

Історик М. Журба, вивчаючи доктринальні засади і практику використання верхівкою ВКП(б) національних громад і сільських громадських організацій у репресивних заходах розкуркулення, колективізації та подвірних хлібозаготівель, прийшов до висновку, що вони, будучи чітко контрольовані партією, виявилися «допоміжним знаряддям геноциду проти українського селянства» (Журба, 2001; Журба, 2003, с. 59; Журба, 2000).

У своїх дисертації та монографії С. Свистович, комплексно дослідивши систему громадських об'єднань в УСРР 1920-х – 1930-х рр., їхній правовий статус, організаційну структуру, фінансування і програмні засади функціонування, прийшов до висновку, що вони на початку 1930-х рр. перетворилися під дією тоталітарного режиму на державний придаток, який використовувався задля соціально-економічної і політичної трансформації українського села та приборкання протестних настроїв (Свистович, 2007; Свистович, 2007, с. 493–494). Не зважаючи на поодинокі випадки непокори, комнезами, товариства взаємодомоги, Робітземлі сумлінно, нерідко із власною вигодою, виконували поставлені завдання і тому причетні до організації злочину геноциду.

Окрема відповідальність за вчинення Голодомору-геноциду на місцях, на думку таких науковців, як П. Григорчук та О. Мельничук, лежить на сільських активістах. Найактивнішими з них були члени КНС, як соціальна опора режиму і складова радянського продовольчого апарату, мотивовані процентними відрахуваннями від зібраного ними хліба (Григорчук, Мельничук, 2003). Участь комнезамів у проведенні хлібозаготівельної кампанії восени 1932 р. – січні 1933 р., що стала однією із причин масових смертей, видається недооціненою деякими дослідниками.

Е. Левандовська відзначає, що з позиції вищої партійної логіки потреба в існуванні комнезамів відпала через «нехтування масовою класово-бідняцькою організацією КНС» з боку місцевої влади, що призвело до невиконання плану хлібозаготівель (Левандовська, 2013, с. 122). З такою думкою солідарний М. Фролов, який у статті «Комітети бідноти і комітети незаможних селян у системі партійно-державного контролю в Україні 1920 – 1930-х рр.» наголосив, що після колективізації та виконання завдання партії з оволодіння сільськими радами, КНС вже «стали непотрібні більшовиць-

кій владі» (Фролов, 2009). На підтвердження він наводить постанову ВУЦВК від 8 березня 1933 р. про КНС, основні маси яких увійшли разом із середняками до колгоспів.

За твердженням В. Прилуцького вже наприкінці 1920-х рр. у лавах комсомольського авангарду партії на селі почали з'являтися та діяти нелегальні молодіжні організації, а з початку 1930-х рр., внаслідок профілактики і покарання ненадійних у цих лавах, масових «чисток», комсомол остаточно перетворився на послідовного ретранслятора та виконавця волі партії (Прилуцький, 1999; Прилуцький, 2002).

У публікації О. Єрмака чітко простежується зв'язок між заходами позаекономічного примусу 1928 р., які особливого розмаху набули у 1929 р. із запровадженням «уральсько-сибірського» методу хлібозаготівель і посиленням репресій, та новою хвилею насильства над селянством в липні–серпні 1932 р. На прикладі Полтавщини автор показує, як із Полтави до сіл з метою «вибивання» плану зернопоставок відправлено 209 осіб керівного партактиву, 100 уповноважених, а в листопаді – ще 114 партійних активістів, 5 тис. членів ЛКСМУ та 250 робітників для проведення обшуків та вилучення збіжжя (Єрмак, 1997, с. 17–18).

Не зважаючи на втрату комнеземами адміністративних функцій, окремі члени були задіяні для реквізиції продовольства у складі «буксирних бригад», останній спалах якої припав на зиму 1932–1933 рр. Зумовлено це було як загальною політичною ситуацією, так і особистими мотивами (частка від конфіскації, помста багатшому сусіду тощо), про що свідчать кваліфікаційні дослідження на основі архівних даних із різних областей (Волошенко, 2003; Мельничук, 1998).

Мало дослідженим залишається питання участі 25-тисячників в організації Голодомору-геноциду українців. Однією з перших це питання у своїй роботі підняла Л. Віолла в контексті негативної ролі цього руху під час проведення колективізації (Viola, 1987). С. Маркова зазначає, що «Основну масу двадцятип'ятитисячників направляли на керівну роботу членами або головами правління колгоспів» (Маркова, 2015, с. 281). У статті «Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр.» Л. Якубова відзначає, що «“25-тисячники” або ж колишні герої революції, червоні партизани і робітники демонстрували велику зневагу та жорстокість до місцевого сільського населення (Якубова, 2004, с. 401). Донецькі краєзнавці Т. Беспечний і В. Беспечна, посилаючись на архівні документи з облархіву, вказують на низку рис цих робітничих кадрів – ненадійність, пияцтво, ледарство, легковажність, неосвіченість (Беспечный, Беспечная, 2009, с.68–70).

Відзначимо важливість дослідження регіонального виміру діяльності уповноважених і активістів. Саме завдяки регіоналістиці, ми можемо сформулювати доказову базу загальноукраїнського змісту злочину геноциду. Так, О. Лисенко розглядає масовий характер протестних настроїв серед керівництва середньої ланки на прикладі Чернігівського обкому партії ЦК КП(б)У.

Серед іншого авторка дослідила процес формування у 1920-ті роки соціальної групи радянських сільських активістів, включаючи склад цієї нової формації, типи поведінки і методи роботи, які стали особливо жорстокими під час Голодомору-геноциду (Лисенко, 2012, с. 61–62). Миколаївські науковці наголошували, що до складу «буксирної бригади», як правило, входили член сільради, активний комуніст, місцевий вчитель, 2–3 комсомольці. Досить часто до неї залучали одного з членів правління колгоспу, а на літніх канікулах ще й кілька піонерів. Не обходилося і без «спеціаліста» з пошуку зерна, озброєного го-стрим і довгим металевим щупом (Гаркуша, 2008, с. 11).

За словами О. Корнева, 112 тис. активістів за підтримки ОДПУ у селянина-господарника вилучали харчі (навіть ті «надлишки», які були в печі чи на столі), найцінніші речі та гроші, отримуючи певний відсоток від награбованого (Корнев, 2008, с. 182). Легітимізувала такі їхні дії, про що зауважувала Г. Капустян, ухвала Політбюро ЦК ВКП(б) від 3 січня 1929 р., заохотивши до «надзвичайщини», формування атмосфери ненависті, яка переконувала номенклатурників у «класовій доцільності», власній захищеності з боку партійної системи та зверхності над «винуватим селом» (Капустян, 2005).

Опосередковано питання уповноважених і активістів крізь призму форм опору українського селянства під час організації Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. розглядає Г. Махорін (Махорін, 2017, с. 73).

Висновки. Авторка поділяє висновки більшості сучасних істориків щодо розуміння ролі уповноважених і активістів як репресивно-каральної ланки на місцях, які підкорювалися центральному та республіканському комуністичному керівництву, організаторам злочину Голодомору-геноциду. Комплексний історіографічний аналіз наявних праць дозволив структурувати ролі уповноважених і активістів, зокрема в контексті використання ними терору щодо українських селян-власників із врахуванням територіального виміру; узагальнити морально-психологічний портрет активістів; з'ясувати, що партійні очільники використовували «неосвічених», асоціальних, схильних до насильства, агресії громадян, котрі влаштовували справжній «терор голодом». Подальшого дослідження потребує тема залучення активістів (жінок, чоловіків) з-за меж України до участі у злочинних хлібозаготівельних кампаніях 1932–1933 рр.

Список використаних джерел і літератури:

- Бахтін, А. М.** (2006). *Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929 – 1933 роки)* (дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Миколаїв, 188 с.
- Беспечный, Т. А. & Беспечная, В. С.** (2009). *Горькая судьбина Донбасса. Документальное исследование голодомора в Приазовье*. Донецк: Панорама-Арт, 82 с.
- Білокінь, С. І.** (1999). *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): джерелознавче дослідження*. (Т. 1). Київ: Київське наукове тов-во ім. Петра Могили, 448 с.

Васильєв, В. Ю. (2004). Голод 1932–1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*, (27), 271–301.

Васильєв, В. Ю. (2011). Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920–1940-і рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*, (37), 111–135.

Васильєв, В. Ю. (2012). Чому потрібно вивчати соціальні настрої суспільства доби сталінізму (Замість передмови). *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори»*. 1928–1938, 3–9.

Васильєв, В. Ю. (2014). *Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 376 с.

Васильєв, В., Верт, Н., Кокін, С. (2013). Документи органів ВКП(б) та ДПУ УСРР про настрої й моделі поведінки партійно-радянських працівників у республіці (1932–1933 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 1, 369–400.

Васильєв, В., Верт, Н., Кокін, С. (2013). Настрої та моделі поведінки партійно-радянських працівників УСРР (1932–1933 рр.). *Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти* (сс. 9–31). Київ: Інститут історії України.

Васильєв, В. Ю. & Подкур, Р. Ю. (2017). *Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі*. Київ: Видавець В. Захаренко, 264 с.

Волошенко, В. О. (2003). *Комітети незаможних селян в Донбасі (1920–1933 рр.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Донецьк, 20 с.

Гаркуша, О. М. (гол. редкол.) (2008). Голодомор-геноцид 1932 – 1933 років на території Миколаївщини. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область* (сс. 6–22). Миколаїв: Видавництво «Шамрай».

Головко, В. В. (2003). Дослідження голоду 1933 року українськими істориками. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* (сс. 108–132). Київ: Наукова думка.

Горобець, С. & Бутко, С. (2016). *Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину*. Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 184 с.

Григорчук, П. С. & Мельничук, О. А. (2003). Залучення організацій незаможного селянства до хлібзаготівельних кампаній на Поділлі у 1928–1932 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 493, 47–51.

Гудзь, В. (2019). *Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Мелітополь: ФООП Однорог Т. В., 1153 с.

Демченко, Т. (2010). Свідчення про Голодомор як джерело вивчення феномену сталінських активістів. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, (19), 71–81.

Дорошко, М. (2004). *Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз*. Київ: Видавничо-поліграф. центр «Київський університет», 154 с.

Дорошко, М. (2007). Потрійна коса смерті. Голодомори в радянській Україні: організатори та виконавці. *День*, 205 (24 листопада).

Дровозюк, С. І. (2003). Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932–1933 рр. в українській історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, (7), 250–257.

Дровозюк, С. І. (2003). Руйнування духовності українського народу під час голоду 1932 – 1933 рр.: історіографічний аналіз. *Держава та армія: Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 439, 289–297.

Дровозюк, С. І. (2003). Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20–30-х рр. в українській історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, (9), 360–372.

Дровозюк, С. І. (2007). Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, (34), 67–79.

Єрмак, О. П. (1997). Ціна «Великого перелому». *Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929–1933* (сс. 17–18). Полтава.

Єфіменко, Г. Г. (2002). Роль націонал-комуністів у голодоморі 1932–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, (7), 276–284.

Журба, М. А. (2000). Функціональні засади діяльності селянських громадських об'єднань України в умовах тоталітарної держави (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Вісник Запорізького юридичного інституту*, 2, 242–251.

Журба, М. А. (2001). Громадські об'єднання національних меншин в антиселянських акціях (кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, (16), 114–120.

Журба, М. А. (2005). Громадські об'єднання в період голодного лихоліття: історична література. *Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933* (сс. 49–59). Київ: Україна.

Ісакова, Н. П. (2012). Історіографія проблеми Голодомору 1932 – 1933 рр. в українській та зарубіжній літературі. *Сторінки історії*, (33), 135–146.

Калакура, Я. С. (2008). Новітня історіографія Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу: надбання та прорахунки. *Персонал*, 1, 105–113.

Калініченко, В. В. & Яценко, Є. Ю. (2000). Історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків*: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції (сс. 15–26). Київ; Нью-Йорк.

Капустян, Г. Т. (2005). Згорання непу та створення командно-репресивної системи управління селом. *Науковий вісник Ужгородського університету*, (12), 108–114.

Капустян, Г. Т. (2007). «Національний вимір геноциду»: сучасна українська історіографія голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, (XXI), 399–402.

Корнєв, О. (2008). Найбільший злочин комуністичної диктатури. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*, (18), 182–191.

Лантух, І. В. (1994). *До історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні*: матеріали міжнародної конференції молодих істориків (сс. 215–219). Харків.

Левандовська, Е. Е. (2013). Роль комітетів незаможних селян у впровадженні радянської політики на селі (1920–1933 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, (XXXVII), 118–123.

Лисенко, О. (2012). Сільські активісти: формування соціальної групи, типи поведінки та методи роботи. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «зори»*. 1928–1938 (сс. 40–62). Чернігів: Видавець Лозовий В. М.

Лозицький, В. С. (2005). *Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, статистика* (1918–1991). Київ: Генеза, 368 с.: іл.

Майборода, О. М. (2013). Колaboraціонізм в Україні під час Голодомору та його вплив на етнічну свідомість українців. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки* (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали Міжнародної наукової конференції (сс. 311–318). Київ.

- Маркова, С. В.** (2015). *Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.)*. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 544 с.
- Марочко В. І.** (передм., авт. текст) (2018). *Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Дрогобич: Коло, 576 с.
- Масан, О.** (1994). Історіографія проблеми голодомору. *Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні*: матеріали наукової конференції. Чернівці.
- Махорін, Г. Л.** (2017). *Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932–1933 рр.* Житомир: Євнюк О. О., 168 с.
- Мейс, Дж.** (2004). Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933). *Студії з українистики*, (V), 273–292.
- Мельничук, О. А.** (1998). *Комітети незаможних селян на Поділлі (1920–1933 рр.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Київ, 17 с.
- Наумова, І.** (2013). Голод 1932–1933 рр. в національній пам'яті: сучасний вітчизняний історіографічний дискурс. *Гілея: науковий вісник: історичні науки, філософські науки, політичні науки*, (75 (№ 8)), 185–196.
- Нікольський, В. М.** (2003). *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–1950-ті рр.)*. Історико-статистичне дослідження. Донецьк: Вид-во ДНУ, 624 с.
- Папакін, Г. В.** (2008). Механізм сталінського геноциду в 1932–1933 роках в Україні. *Пам'ять століть*, 5/6, 236–261.
- Папакін, Г. В.** (2013). «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933). Київ: Інститут історії України НАН України, 420 с.
- Пиріг, Р. Я.** (Упоряд.) (2007). *Голод 1932–1933 років на Україні: документи і матеріали*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 1128 с.
- Прилуцький, В.** (1999). *Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928–1933 рр.)*. Київ: [Б. в.], 62 с.
- Прилуцький, В.** (2002). Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928–1933 рр.). *Укр. іст. журн.*, 4, 78–79.
- Свигович, С.** (2007). *Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30 рр. XX ст.)*. Київ: Варта, 568 с.
- Свигович, С. М.** (2007). *Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30-х рр. XX ст.)* (дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Донецьк, 596 с.
- Сербин, Р.** (2008). Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид. *Архіви України*, 3–4, 53–62.
- Сергійчук, В. І.** (2015). *Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства*. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 186 с.
- Серпуцько, А. Ю.** (2008). *Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР в 1932–1933 років* (дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). Переяслав-Хмельницький, 207 с.
- Слободян, Л. О.** (2012). Голодомор 1932–1933 рр.: історіографія питання. *Українознавство*, 2, 83–88.
- Солдатенко, В. Ф.** (2012). Трагедія тридцять третього: нотатки на історіографічному зрізі. *Національна та історична пам'ять*, (3), 3–92.
- Тилищак, В.** (2017). Планове знищення. Як скоювався злочин Голодомору. *Український тиждень*, 47 (23 листопада).

Тюркеджи, Г. Г. (2008). Голодомор 1932–1933 років: історіографія проблеми. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір* (сс. 157–168). Запоріжжя: Просвіта.

Фролов, М. (2009). Комітети бідноти і комітети незаможних селян у системі партійно-державного контролю в Україні 1920–1930-х рр. *Проблеми гуманітарних наук*, (24), 51–70.

Фролов, М. О. (2012). *Політична система радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування* (автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Дніпропетровськ, 40 с.

Харченко, А. (2017). Сучасна українська історіографія Голодомору: студії та дослідники. *Історіографічні дослідження в Україні*, (27), 187–219.

Чернявська, К. В. (2013). Сучасні історіографічні дослідження проблеми голодомору 1932–1933 рр. в Україні: тенденції та напрямки. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*, (3.35), 262–268.

Шитюк, М. М. (2001). *Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років* (дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Київ, 435 с.

Шкварець, В. П. & Шитюк, М. М. (2009). Історіографія проблеми голодомору 1932–1933 рр. в вітчизняній та зарубіжній історіографії. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*, (27), 182–205.

Ющенко, Я. П. (гол. редкол.) (2008). *Голодомор 1932–1933 років на Харківщині. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Харківська область* (сс. 6–20). Харків: Фоліо.

Якубова, Л. (2004). Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, (11), 370–412.

Яценюк, Т. (2005). Геноцид проти українського народу: історіографія голодомору 1932–1933 років. *Україна соборна*, (2. Ч. 1), 270–280.

Grynevych, L. (2008). The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development. *Harriman Review*, (Vol. 16. 2, p. 10–20).

Malksoo, L. (2001). Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law. *Leiden Journal of International Law*, 14, 757–787.

Viola, L. (1987). *The best sons of the fatherland. Workers in the vanguard of Soviet collectivization*. New York, 285 p.

References:

Bakhtin, A. M. (2006). *Kolektyvizatsiia silskoho hospodarstva i holod na terytorii Pivdnia Ukrainy (1929 – 1933 roky)* [Collectivization of agriculture and famine on the territory of the South of Ukraine (1929–1933)]: (Extended abstract of Candidate's thesis). Mykolaiv, 188 p. [in Ukrainian].

Bespechnyi, T. A. & Bespechnaia, V. S. (2009). *Horkaia sudbyna Donbassa. Dokumentalnoe issledovanie holodomora v Pryazovii* [Bitter fate of Donbas. Documentary research on the Holodomor in Pryazovia]. Donetsk: Panorama-Art, 82 p. [in Ukrainian].

Bilokin, S. I. (1999). *Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917 – 1941 rr.): dzhereloznavche doslidzhennia* [Mass terror as a method of state management in the USSR (1917–1941): source studies] (Volume 1). Kyiv: Kyivske naukove tov-vo im. Petra Mohyly, 448 p. [in Ukrainian].

Vasyliiev, V. Yu. (2004). Holod 1932–1933 rokov v Ukraini: novi interpretatsii ta tendentsii u vitchyzniani istoriohrafii [The famine of 1932–1933 in Ukraine: new interpretations and

tendencies in Ukrainian historiography]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, (27), 271–301. [in Ukrainian].

Vasyliev, V. Yu. (2011). Porivnialnyi analiz holodu ta Holodomoru: Vinnytska oblast (1920–1940-i rr.) [Comparative analysis of famine and the Holodomor: Vinnytsia region (1920–1940s)]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, (37), 111–135. [in Ukrainian].

Vasyliev, V. Yu. (2012). Chomu potribno vyvchaty sotsialni nastroi suspilstva doby stalinizmu (Zamist peredmovy) [Why it is important to study social sentiments of the people of the era of Stalinism]. *Nastroi ta povedinka naseleння Chernihivshchyny v umovakh stalinskoï revoliutsii “zghory”*. 1928–1938, pp. 3–9. Chernihiv: Vydavets Lozovyi V. M. [in Ukrainian].

Vasyliev, V. Yu. (2014). *Politychne kerivnytstvo URSR i SRSR: dynamika vidnosyn tseñtr-subsentr vlady (1917–1938)* [Political management of the USSR and Ukrainian SSR: Dynamics of relation center–sub-center of power]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 376 p. [in Ukrainian].

Vasyliev, V., Vert, N., Kokin, S. (2013). Dokumenty orhaniv VKP(b) ta DPU USRR pro nastroi y modeli povedinky partiino–radianskykh pratsivnykyv u respublitsi (1932–1933 rr.) [Documents of the bodies of All-Union Communist Party (Bolsheviks) and General Political Administration of the Ukrainian SSR about the sentiments and behavior models of party and soviet staff in the republic (1932–1933)]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1, 369–400. [in Ukrainian].

Vasyliev, V., Vert, N., Kokin, S. (2013). Nastroi ta modeli povedinky partiino–radianskykh pratsivnykyv USRR (1932–1933 rr.) [Sentiments and behavior models of party and soviet staff of the Ukrainian SSR (1932–1933)]. *Partiino–radianske kerivnytstvo USRR pid chas holodomoru 1932–1933 rr.: Vozhdi. Pratsivnyky. Aktyvisty*, pp. 9–31. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].

Vasyliev, V. Yu. & Podkur, R. Yu. (2017). *Radianski karateli. Spivrobotnyky NKVS – vykonavtsi “Velykoho teroru” na Podilli* [Soviet punishers. NKVD employees – executors of the “Big terror” in Podillia]. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko, 264 p. [in Ukrainian].

Voloshenko, V. O. (2003). *Komitety nezamozhnykh selian v Donbasi (1920–1933 rr.)* [Committees of Poor Peasants in Donbas (1920–1933)]: (Extended abstract of Candidate’s thesis). Donetsk, 20 p. [in Ukrainian].

Harkusha, O. M. (Ed.) (2008). *Holodomor-henotsyd 1932–1933 rokiv na terytorii Mykolaivshchyny* [The Holodomor genocide of 1932–1933 on the territory of Mykolaiv region]. *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Mykolaivska oblast*, pp. 6–22. Mykolaiv : Shamrai. [in Ukrainian].

Holovko, V. V. (2003). *Doslidzhennia holodu 1933 roku ukrainskymy istorykamy* [Study of the famine of 1933 by Ukrainian historians]. *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: Prychyny ta naslidky*, pp. 108–132. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Horobets, S. & Butko, S. (2016). *Khroniky viiny bilshovykyv z ukrainskym narodom. Holodomor 1932–1933 rokiv na Chernihivshchyni: vykonavtsi zlochynu* [Chronicles of the Bolsheviks’ war with Ukrainian nation. Holodomor of 1932–1933 in Chernihiv region: executors of the crime]. Chernihiv: Desna Polihraf, 184 p. [in Ukrainian].

Hryhorchuk, P. S. & Melnychuk, O. A. (2003). *Zaluchennia orhanizatsii nezamozhnoho selianstva do khlibozahotivelynykh kampanii na Podilli u 1928–1932 rr.* [Involvement of organization of poor peasants into the grain procurement campaign in Podillia in 1928–1932]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnikha”*, (493), 47–51. [in Ukrainian].

Hudz V. (2019). *Istoriografii Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini* [Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. Melitopol: FOP Odnoroh T. V., 1153 p. [in Ukrainian].

Demchenko, T. (2010). Svidchennia pro Holodomor yak dzherelo vyvchennia fenomenu stalinskykh aktyvistiv [Memories about the Holodomor as a source for study of the phenomenon of Stalinist activists]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (19), 71–81. [in Ukrainian].

Doroshko, M. (2004). *Kompartiino-derzhavna nomenklatura USRR u 20-30-ti roky XX stolittia: sotsioistorychnyi analiz* [Communist party and state nomenclature of the Ukrainian SSR in the 1920s–1930s]. Kyiv: Vydavnycho-polihraf. tsentr “Kyivskiy universytet”, 154 p. [in Ukrainian].

Doroshko, M. (November 24 2007). Potriina kosa smerti. Holodomory v radianskii Ukraini: orhanizatory ta vykonavtsi [Triple scythe of death. Holodomors in Soviet Ukraine: organizers and executants]. *Den [Day]*, (205). [in Ukrainian].

Drovoziuk, S. I. (2003). Vysvitlennia dukhovnykh aspektiv henotsydu 1932–1933 rr. v ukrainskii istoriografii [Study of the spiritual aspects of the genocide of 1932–1933 in Ukrainian historiography]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (7), 250–257. [in Ukrainian].

Drovoziuk, S. I. (2003). Ruinuvannia dukhovnosti ukrainskoho narodu pid chas holodu 1932–1933 rr.: istoriografichnyi analiz [Destruction of spirituality of Ukrainian nation during the famine of 1932–1933: historiographic analysis]. *Derzhava ta armii: Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnikha”*, (439), 289–297. [in Ukrainian].

Drovoziuk, S. I. (2003). Sotsialno-psykholohichniy portret silskoho “aktyvisty” 20–30-kh rr. v ukrainskii istoriografii [Social and psychological portrait of a village “activist” of the 1920–30s in Ukrainian historiography]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (9), 360–372. [in Ukrainian].

Drovoziuk, S. I. (2007). Povedinka silskykh aktyvistiv pid chas sutsilnoi kolektyvizatsii ta holodomoru ukrainskoho narodu (1932–1933 rr.) [Behavior of the village activists during total collectivization and the holodomor of the Ukrainian nation (1932–1933)]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, (34), 67–79. [in Ukrainian].

Yermak, O. P. (1997). *Tsina “Velykoho perelomu”. Kolektyvizatsiia silskoho hospodarstva i holod na Poltavshchyni. 1929–1933* [Price of “Great Break”. Collectivization of agriculture and famine in Poltava region. 1929–1933], pp. 17–18. Poltava. [in Ukrainian].

Yefimenko, H. H. (2002). Rol natsional-komunistiv u holodomori 1932–1933 rr. [Role of national-communists in the Holodomor of 1932–1933]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (7), 276–284. [in Ukrainian].

Zhurba, M. A. (2000). Funktsionalni zasady diialnosti selianskykh hromadskykh obiednan Ukrainy v umovakh totalitarnoi derzhavy (20–30-ti rr. XX st.) [Functional basis of activity of village public unions in Ukraine under the circumstances of totalitarian state (1920–30s)]. *Visnyk Zaporizkoho yurydychnoho instytutu*, (2), 242–251. [in Ukrainian].

Zhurba, M. A. (2001). Hromadski obiednannia natsionalnykh menshyn v antyselianskykh aktsiiakh (kinets 20-kh – pochatok 30-kh rokiv XX st.) [Public unions of national minorities in anti-farmers’ campaigns (late 1920s – early 1930s)]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, (16), 114–120. [in Ukrainian].

Zhurba, M. A. (2003). Hromadski obiednannia v period holodnoho lykholittia: istorychna literatura [Public unions in the period of hungry years: historical literature]. *Smertiu smert podolaly: Holodomor v Ukraini 1932–1933*, pp. 49–59. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].

Isakova, N. P. (2012). Istoriohrafia problemy Holodomoru 1932–1933 rr. v ukrainskii ta zarubizhnii literaturi [Historiography of the problem of the Holodomor of 1932–1933 in Ukrainian and foreign literature]. *Storinky istorii [History pages]*, (33), 135–146. [in Ukrainian].

Kalakura, Ya. S. (2008). *Novitnia istoriohrafia Holodomoru 1932–1933 rr. yak henotsydu ukrainskoho narodu: nadbannia ta prorakhunky* [Contemporary historiography of the Holodomor of 1932–1933 as the genocide of the Ukrainian nation: heritage and miscalculations]. Personal, (1), 105–113. [in Ukrainian].

Kalinichenko, V. V. & Yatsenko, Ye. Yu. (2000). Istoriohrafia holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini [Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. *Holod-henotsyd 1933 roku v Ukraini: istoryko-politologichnyi analiz sotsialno-demohrafichnykh ta moralno-psykholohichnykh naslidkiv: materialy mizhnarodnoi naukovo-teoretychnoi konferentsii*, pp. 15–26, Kyiv; New York. [in Ukrainian].

Kapustian, H. T. (2005). Zhortannia nepu ta stvorennia komandno-represyvnoi systemy upravlinnia selom [Ending of NEP and creating of command-repressive system of managing the village]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*, (12), 108–114. [in Ukrainian].

Kapustian, H. T. (2007). “Natsionalnyi vymir henotsydu”: suchasna ukrainska istoriohrafia holodomoru 1932–1933 rr. [“National dimension of genocide”: contemporary historiography of the Holodomor of 1932–1933]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*, (XXI), 399–402. [in Ukrainian].

Korniev, O. (2008). Naibilshyi zlochyn komunistychnoi dyktatury [The largest crime of the communist dictatorship]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (18), 182–191. [in Ukrainian].

Lantukh, I. V. (1994). Do istoriohrafii holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini [To the historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. *Materyaly mezhdunarodnoi konferentsii molodykh istorikov*, pp. 215–219. Kharkov. [in Ukrainian].

Levandovska, E. E. (2013). Rol komitetiv nezamozhnykh selian u vprovadzhenni radianskoi polityky na seli (1920–1933 rr.) [Role of Committees of Poor Peasants in the implementation of Soviet policy in the village (1920–1933)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*, (XXXVII), 118–123. [in Ukrainian].

Lysenko, O. (2012). Silski aktyvisty: formuvannia sotsialnoi hrupy, typu povedinky ta metody roboty. *Nastroi ta povedinka naseleння Chernihivshchyny v umovakh stalinskoï revoliutsii “zghory”. 1928–1938.* [Sentiments and behavior of the population of Chernihiv region under the circumstances of the Stalin’s revolution “from above”. 1928–1938], pp. 40–62. Chernihiv: Vydavets Lozovyi V. M. [in Ukrainian].

Lozytskyi, V. S. (2005). *Politbiuro TsK Kompartii Ukrainy: istoriia, osoby, stosunki (1918–1991)* [Political Bureau of Central Committee of the Communist Party of Ukraine: history, persons, relations (1918–1991)]. Kyiv: Heneza, 368 p. [in Ukrainian].

Maiboroda, O. M. (2013). Kolaboratsionizm v Ukraini pid chas Holodomoru ta yoho vplyv na etnichnu svidomist ukrainsiv [Collaborationism in Ukraine during the Holodomor and its influence onto the ethnic consciousness of Ukrainians]. *Holod v Ukraini u pershii polovyni XX stolittia: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, pp. 311–318. Kyiv. [in Ukrainian].

Markova, S. V. (2015). *Suspilni ta politychni transformatsii v ukrainskomu seli v konteksti formuvannia totalitarnoi systemy (1917–1933 rr.)* [Social and political transformations in Ukrainian village in the context of shaping of totalitarian system (1917–1933)]. Kamianets-Podilskyi: Vydavets PP Zvoleiko D. H., 544 p. [in Ukrainian].

Marochko V. I. (2018). *Entsyklopediia Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini* [Encyclopedia of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. Drohobych: Kolo, 576 p. [in Ukrainian].

Masan, O. (1994). Istoriohrafia problemy holodomoru [Historiography of the problem of the Holodomor]. *Pamiati zhertyv radianskykh holodomoriv v Ukraini: materialy naukovoï konferentsii*. Chernivtsi. [in Ukrainian].

Makhorin, H. L. (2017). *Formy oporu ukrainskoho selianstva u chasy Holodomoru 1932–1933 rr.* [Forms of resistance of the Ukrainian farmers during the Holodomor of 1932–1933]. Zhytomyr: Yeveniuk O. O., 168 p. [in Ukrainian].

Meis, Dzh. (2004). Politychni prychny holodomoru v Ukraini (1932–1933) [Political causes of the Holodomor in Ukraine (1932–1933)]. *Studii z ukrainistyky*, (V), 273–292. [in Ukrainian].

Melnychuk, O. A. (1998). *Komitet nezamozhnykh selian na Podilli (1920–1933 rr.)* [Committees of Poor Peasants in Podillia (1920–1933)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 17 p. [in Ukrainian].

Naumova, I. (2013). Holod 1932–1933 rr. v natsionalnii pamiaty: suchasnyi vitchyzniani istoriohrafichniy diskurs [Famine of 1932–1933 in the national memory: contemporary Ukrainian historiographic discourse]. *Hileia: naukovyi visnyk: istorychni nauky, filozofski nauky, politychni nauky*, 75(8), 185–196. [in Ukrainian].

Nikolskyi, V. M. (2003). *Represyvna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920–1950-ti rr.)*. Istoryko-statystychnye doslidzhennia [Repressive activities of state security services in the USSR in Ukraine (late 1920s – 1950s). Historical and statistical research]. Donetsk: Vyd-vo DNU, 624 p. [in Ukrainian].

Papakin, H. V. (2008). Mekhanizm stalinskoho henotsydu v 1932–1933 rokakh v Ukraini [Mechanism of the Stalinist genocide in 1932–1933]. *Pamiat stolit*, 5/6, 236–261. [in Ukrainian].

Papakin, H. V. (2013). “*Chorna doshka*”: antyselianski represii (1932–1933) [“Black Board”: anti-village repressions (1932–1933)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 420 p. [in Ukrainian].

Pyrlih, R. Ya. (Comp.) (2007). *Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: dokumenty i materialy* [Famine of 1932–1933 in Ukraine: documents and materials]. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”, 1128 p. [in Ukrainian].

Prylutskyi, V. (1999). *Molod USRR v period utverdzhennia totalitarnoi systemy (1928–1933 rr.)* [Youth of the USSR in the period of establishing of the totalitarian system (1928–1933)]. Kyiv: [B. v.], 62 p. [in Ukrainian].

Prylutskyi, V. (2002). Molod u suspilno-politychnomu zhytti USRR (1928–1933 rr.) [Youth in the social and political life of the Ukrainian SSR (1928–1933)]. *Ukr. ist. zhurn.*, 4, 78–79. [in Ukrainian].

Svystovych, S. (2007). *Hromadskyi vymir sotsialistychnoho eksperymentu v Ukraini (20–30 rr. XX st.)* [Public dimension of socialist experiment in Ukraine (1920–1930)]. Kyiv: Varta, 568 p. [in Ukrainian].

Svystovych, S. M. (2007). *Hromadski obiednannia Ukraini v politytsi bilshovytskoho rezhymu (20–30-ky rr. XX st.)* [Public unions of Ukraine in the policy of the Bolshevik regime (1920–1930)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Donetsk, 596 p. [in Ukrainian].

Serbyn, R. (2008). Osmyslennia Holodomoru u svitli konventsii OON pro henotsyd [Rethinking of the Holodomor in the context of the UN genocide convention]. *Arkhivy Ukrainy*, 3–4, 53–62. [in Ukrainian].

Serhiichuk, V. I. (2015). *Holodomor 1932–1933 rokiv yak henotsyd ukrainstva* [The Holodomor of 1932–1933 as the genocide of Ukrainians]. Vyshhorod: PP Serhiichuk M. I., 186 p. [in Ukrainian].

Serputko, A. Yu. (2008). *Suchasna ukrainska ta rosiiska istoriohrafia prychny ta naslidkyv holodomoru v URSS v 1932–1933 rokiv* [Contemporary Ukrainian and Russian historiography on the causes and consequences of the Holodomor of 1932–1933 in the Ukrainian SSR] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Pereiaslav-Khmelnytskyi, 207 p. [in Ukrainian].

Slobodian, L. O. (2012). Holodomor 1932–1933 rr.: istoriohrafia pytannia [The Holodomor of 1932–1933: historiography of the issue]. *Ukrainoznavstvo*, 2, 83–88. [in Ukrainian].

Soldatenko, V. F. (2012). Trahediiia trydtsiat tretoho: notatky na istoriohrafichnomu zrizi [Tragedy of the 33rd: notes on the historiographic section]. *Natsionalna ta istorychna pamiat*, (3), 3–92. [in Ukrainian].

Tylishchak, V. (23 November 2017). Planove znyshchennia. Yak skoiuvavsia zlochny Holodomoru [Planned extermination. How was committed the crime of Holodomor]. *Ukrainskyi tyzhden* [Ukrainian week], 47 (523). [in Ukrainian].

Tiurkedzhy, H. H. (2008). Holodomor 1932–1933 rokiv: istoriohrafia problemy [The Holodomor of 1932–1933: historiography of the issue]. *Holodomor 1932–1933: zaporizkyi vmyr*, pp. 157–168. Zaporizhzhia: Prosvita. [in Ukrainian].

Frolov, M. (2009). Komitety bidnoty i komitety nezamozhnykh selian u systemi partiino-derzhavnogo kontroliu v Ukraini 1920–1930-kh rr. [Committees of the Poor and Committees of the Non-Wealthy Peasants in the system of party and state control in Ukraine of the 1920–1930]. *Problemy humanitarnykh nauk*, (24), 51–70. [in Ukrainian].

Frolov, M. O. (2012). *Politychna systema radianskoi Ukrainy 1920 – 1930-kh rr.: osoblyvosti ta mekhanizmy formuvannia i funktsionuvannia* [Political system of Soviet Ukraine of the 1920–1930: specific features and mechanisms of formation and functioning] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Dnipropetrovsk, 40 p. [in Ukrainian].

Kharchenko, A. (2017). Suchasna ukrainska istoriohrafia Holodomoru: studii ta doslidnyky [Contemporary Ukrainian historiography of the Holodomor: studies and researches]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, (27), 187–219. [in Ukrainian].

Cherniavska, K. V. (2013). Suchasni istoriohrafichni doslidzhennia problemy holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini: tendentsii ta napriamky [Contemporary historiographic studies of the issue of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: tendencies and directions]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho*, (3.35), 262–268. [in Ukrainian].

Shytiuk, M. M. (2001). *Masovi represii na Pivdni URSS v 20-ti – na pochatku 50-kh rokiv* [Mass repressions in the south of the Ukrainian SSR in the 1920s – early 1950s]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv, 435 p. [in Ukrainian].

Shkvarets, V. P. & Shytiuk, M. M. (2009). Istoriografia problemy holodomoru 1932–1933 rr. v vitchyzniani i zarubizhnii istoriohrafii [Historiography of the problem of the Holodomor of 1932–1933 in Ukrainian and foreign historiography]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho*, (27), 182–205. [in Ukrainian].

Yushchenko, Ya. P. (Ed.) (2008). Holodomor 1932–1933 rokiv na Kharkivshchyni [The Holodomor of 1932–1933 in Kharkiv region]. *Natsionalna knyha pamiatii zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini*. Kharkivska oblast, pp. 6–20. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].

Yakubova, L. (2004). Sutsilna kolektyvizatsiia v selakh etnichnykh menshyn. 1930–1935 rr. [Total collectivization in the villages of ethnic minorities. 1930–1935]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (11), 370–412. [in Ukrainian].

Yatseniuk, T. (2005). Henotsyd proty ukrainskoho narodu: istoriohrafia holodomoru 1932–1933 rokiv [Genocide against Ukrainian nation: historiography of the Holodomor of 1932–1933]. *Ukraina soborna* [Ukraine Soborna], (2. Ch. 1), 270–280. [in Ukrainian].

Grynevych, L. (2008). The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development. *Harriman Review*, (Vol. 16. 2), 10–20. [in English].

Malksoo, L. (2001). Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law. *Leiden Journal of International Law*, 14, 757–787. [in English].

Viola, L. (1987). *The best sons of the fatherland. Workers in the vanguard of Soviet collectivization*. New York, 285 p. [in English].

Отримано: 16.01.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.64-78

УДК 32.019.5«1914/1918»:[655.3.066.32(477-25)]:[741.5:32

КОПИЛОВ Сергій – доктор історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (kopylov@kpnu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3634-5276>

ResearcherID: ABG-4518-2020

KOPYLOV Sergiy – Doctor of Historical Sciences, Professor, rector, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University, 61 Ohiienko Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (kopylov@kpnu.edu.ua)

ПАУР Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (iryua.paur@kpnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5998-8274>

ResearcherID: AAY-7735-2020

PAUR Iryna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of The Department of Fine and Decorative Art and Restoration, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University, 61 Ohiienko Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (iryua.paur@kpnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Копилов, С., Паур, І. (2021). Політична карикатура на листівках київського видавництва «Новь» як засіб пропаганди в період Першої світової війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 64–78.

ПОЛІТИЧНА КАРИКАТУРА НА ЛИСТІВКАХ КИЇВСЬКОГО ВИДАВНИЦТВА «НОВЬ» ЯК ЗАСІБ ПРОПАГАНДИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати політичну карикатуру на поштових листівках, виданих у перші місяці війни київським видавництвом «Новь», її вплив на формування поглядів різних груп російського й українського громадянства щодо причин вступу тієї чи іншої країни у війну, визначення її винуватців, формування «образу жертви» й «образу ворога» тощо. **Методологія дослідження.** Досягнення мети дослідження й виконання основних завдань обумовило використання загальнонаукових, загальноісторичних, спеціальних і джерелознавчих методів соціальних наук. Особливу роль у роботі відіграли джерелознавчі методи дослідження – археографічний, іконографічний та палеографічний. **Наукова новизна.** Розглянуто образи, сюжети та персонажі карикатур, розміщених на бланках поштових відправлень київського видавництва «Новь», їх символічне значення. Досліджено вплив карикатури на формування позитивного ставлення до жертв агресії й негативних стереотипів щодо ворожих країн серед різних груп українського і російського громадянства, доведено значення ілюстрованих поштових листівок як ефективного способу інформаційної пропаганди. **Висновки.** В роки Першої світової війни російська пропаганда використовувала апробовані механізми для формування суспільних настроїв населення й створення негативного «образу ворога». Вагоме місце серед графічної продукції антинімецької та антигабсбурзької пропаганди посідала зрозуміла й дохідлива для різних верств населення гумористична карикатура, яку, як правило, тиражували на шпальтах газет і на поштових листівках. Цей важливий канал комунікації був дуже популярний серед вояків російської армії та цивільного населення. Київське товариство «Новь», тиражуючи сатиричні малюнки на бланках поштових листівок, які висміювали національні вади німців, Німеччини та її союзників, робило свій посильний внесок у формування «образу ворога» серед російського та українського населення.

Ключові слова: Перша світова війна, поштова листівка, карикатура, київське видавництво «Новь», пропаганда.

POLITICAL CARICATURE ON THE POSTCARDS OF KYIV PUBLISHING HOUSE «NOV'» AS A MEANS OF PROPAGANDA DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract. *This research* aims to analyze the political caricature on the postcards published in the first months of the war by Kyiv publishing house Nov', its influence on the formation of views of various groups of Russian and Ukrainian citizens on the reasons for a country's entry into the war, identifying its perpetrators and creation of the «image of the victim» and the «image of the enemy». **Research methodology.** Achieving the goal of research and fulfilment of the main tasks led us to the use of general scientific, general historical, special and source methods of social sciences. A special role in the work was played by source research methods – archeographic, iconographic and palaeographic. **Scientific novelty.** Images, plots and characters of caricatures placed on letterhead forms of Kyiv publishing house «Nov'», their symbolic significance is considered. The influence of caricature on the formation of a positive attitude towards the victims of aggression and negative stereotypes about hostile countries among various groups

of Ukrainian and Russian citizenship are studied, the importance of illustrated postcards as an effective way of information propaganda is proved. **Conclusions.** During the First World War, Russian propaganda used proven mechanisms to shape public sentiment and to create a negative «image of the enemy». An important place among the graphic products of anti-German and anti-Habsburg propaganda was occupied by an understandable and intelligible for various segments of the population humorous caricature that was usually reproduced in newspapers and postcards. This important channel of communication was popular among Russian soldiers and civilians. Kyiv's Nov' Society, by circulating satirical drawings on postcards that ridiculed the national drawbacks of Germans, Germany, and its allies, made its significant contribution to shaping the «image of the enemy» among the Russian and Ukrainian populations.

Key words: the First World War, postcard, caricature, Kyiv publishing house «Nov'», propaganda.

Постановка проблеми. Історіографія Першої світової війни на сьогодні є невичерпною й нараховує сотні фундаментальних праць, у яких проаналізовано передумови конфлікту, перебіг воєнних дій, дипломатичні маневри протидіючих сторін тощо. Відзначення 100-ої річниці її завершення в 2018 р. активізувало зусилля дослідників щодо виявлення та введення до наукового обігу тих джерел з історії конфлікту, що тривалий час залишалися поза увагою вчених. До їх числа відносимо візуальні джерела, зокрема плакати та ілюстровані поштові листівки (кореспондентські картки/відкриті листи), що в роки Першої світової війни стали важливим засобом пропаганди у ворожих країнах. Наприклад, солдатам французької армії безкоштовно видавали спеціальні кореспондентські картки, відсилання яких рідним і друзям була переконливим доказом їх життя. Лише наприкінці 1914 р. було надіслано 1,5 млн. листів і карток, усього ж у роки конфлікту у Франції було випущено 80 тис. видів цих поштових відправлень кількістю від 4 до 5 млрд, ще кілька десятків мільярдів – в інших країнах, охоплених війною (Doizu, 2014).

Аналіз джерел та останні дослідження. До 1990-х рр. ілюстративні листівки не викликали зацікавлення дослідників, відтак поза увагою залишалися їх текстові повідомлення й зображальний ряд, хоча вони мали величезний інформаційний потенціал. Це підтвердили дослідження початку 2000-х рр., у яких ці візуальні джерела використовувалися як ілюстрації, а також вагомий аргумент для обґрунтування висновків. Зокрема, французький історик Ж.-І. ле Наур визначав карикатури поштівок як «популярний аспект пропаганди», своєрідний жанр, що «не тільки свідчив про жорстокості цієї війни, ...але й виявляв жорстокість художнього мислення і сам був складовою цієї тотальної війни» (Ле Наур, 2015, с. 16). Українська дослідниця Л. Питльована назвала поштові листівки, часописи й брошури із сатирично-гумористичного малюнками важливим каналом поширення карикатур у роки світової війни (Питльована, 2014, с. 77). С. Медяков акцентував на пропагандистській ефективності відкритих листів, що мали політичний зміст, входили у приватне життя і завдяки своїй комунікативній функції доносили його до більшої частини населення (Медяков, 2014, с. 6).

Джерельною основою дослідження слугували матеріали колекцій та окремі поштові листівки, розміщені на різних електронних ресурсах, листівки з приватних зібрань українських колекціонерів, ілюстрації пропагандистських листівок з 4-го тому «Битва добра і зла» праці російського історика О. Медякова «Перша світова війна на поштових листівках» (Медяков, 2014).

Мета статті – з'ясувати вплив політичної карикатури київського видавництва «Новь» у перші місяці Першої світової війни на формування поглядів населення Російської імперії щодо участі у світовому конфлікті держав, його винуватців, «образу жертви» й «образу ворога».

Виклад основного матеріалу. Початок Першої світової війни, як першого тотального протистояння, вимагав від кожної з країн-учасниць величезного напруження сил і мобілізації усіх наявних ресурсів. Чи не найголовнішу роль серед останніх відігравав людський ресурс, інтенсивність і міць якого визначалися настроями і ментальними установками суспільства. Із перших днів конфлікту на його мобілізацію була спрямована міць державної пропагандистської машини, що використовувала різноманітні засоби і методи, зокрема візуальні образи. Їх джерелами були агітаційні плакати та ілюстровані поштові листівки/картки. Останні доносили до воєнків необхідний інформаційний посил і були важливим засобом масової комунікації – скориставшись поштовою, солдат міг поширити необхідну інформацію.

У перші тижні конфлікту ілюстровані листівки стали одним з ефективних засобів воєнної пропаганди, інформаційною зброєю державних інституцій країн-учасниць воєнного конфлікту. Найбільший інтерес загалу викликали карикатури гумористичних листівок, іконографія яких глузувала над ворогом. На карикатурах французьких листівок німецькі солдати здаються у полон за шматок хліба, а в Німеччині кампанію на Західному фронті зображували звичайною екскурсією. Ж.-І. ле Наур виокремив мотиваційні типи зображень карикатур на французьких поштових листівка, зокрема: перший – висміювання намірів німців; другий – акцентування на їх надмірній войовничості та жорстокості; третій – нелюдськість завойовників (Ле Наур, 2015, с. 10).

У Німеччині художники-карикатуристи заявляли, що вони виконують національну місію, а їх гумор допомагає воювати: «Карикатуру – на фронт!» (Цыкалов, 2012, с. 86). Особливе місце в антибританській графічній пропаганді Берліна посідала політична карикатура, яка торкалася англо-німецької конкуренції в галузі важкої промисловості, у зовнішній торгівлі, в сфері воєнно-морських озброєнь і колоніальному підґрунті. Зауважимо, що однією з головних тем німецьких карикатур була жалюгідність англійської армії (Питльована, 2014, с. 80). У роки воєнного конфлікту начальник розвідувальної служби Верховного командування німецької армії полковник В. Ніколаї вважав пропаганду важливою складовою розвідувальної справи і висловлював жаль, що німецька пропаганда була недосконалою й непрофесійною. Автори карикатур і плакатів не враховували психологічних особливос-

тей загалу, зображали опонентів у комічному вигляді. Унаслідок цього, зустрівшись із ворогом у бою, німецькі солдати відчували себе обманутими і переставали довіряти друкованій продукції. Натомість англійська й американська пропаганда були з психологічного погляду правильними: змальовували німців у вигляді варварів і гунів, готуючи своїх вояків до жахів і жорстокості війни (Питльована, 2014, с. 78).

Австрійська пропагандистська машина мало використовувала потенціал карикатур на поштових листівках для впливу на масову свідомість. Як було з'ясовано, найбільш значущими сюжетними лініями останніх були: зображення представників правлячих династій і військового командування союзних держав; пропаганда героїзму вояків австро-угорської армії та її непереможності, вияви вірності цісарю та Батьківщині, пробудження високого патріотизму й відчуття співучасті у відсічі ворога; взаємодія і взаємодопомога військ Центральних держав; демонстрація бойового застосування різних видів зброї; допомога пораненим медичного персоналу; злочини ворожої армії; серії поштівок «Червоного Хреста», догляд за військовими могилами та ін. (Осачук, 2008, с. 17).

Водночас, російська пропаганда від початку воєнного конфлікту була спрямована на підтримку морального духу вояків, формування у суспільній свідомості «образу іншого», на основі якого формувалася «образ ворога». Цей процес був обов'язковою складовою морально-психологічної підтримки армії та суспільства і реалізовувався різними ідеологічними методами та інструментами. Аналіз останніх оприлюднив у 1927 р. американський вчений Г. Ласвель (Lasswell G.D. Propaganda Technique in the World War. New York, 1927. 212 p.), який визначив алгоритм із п'яти головних етапів пропаганди. Перший – звинувачення противника в розв'язанні війни та гра на протиставленні зла (ворога) – добру (власний народ). Другий етап – це представлення опонента в образі абсолютного зла та формування переконання, що невдовзі ворог буде переможений. Третій етап передбачав персоніфікування «образу ворога» та надання йому всіх негативних якостей з «образу іншого», а також переведення війни на побутовий рівень, коли спільний ворог ставав особистим і наближався до повсякденного життя потенційного адресата листівки – до його родини, особистих інтересів тощо. На четвертому етапі створений «образ ворога» застосовували в умовах війни. Особливий акцент робили на його жорстокості під час воєнних дій. Крім того, американський дослідник наголошував на можливості використання «давніх історій» і застосуванні образів найбільш беззахисних верств населення – жінок і дітей. П'ятий етап – це надходження до населення пропаганди противника, в цей момент слід довести, що вона ґрунтується на брехні, а тому всі відомості, оприлюднені нею, є недостовірними. Дана тактика дозволяє нівелювати ефект ворожої пропаганди і приписати їй усі негативні повідомлення з фронту (Ласвель, 1929, с. 80).

На початковому етапі Першої світової війни, в умовах неграмотності більшої частини населення Російської імперії, важливим засобом пропаганди

серед різних верств громадянства стала сатирична графіка. Редактори окремих газет Наддніпрянщини, зокрема «Вечернее время», «Киев», «Последние новости», «Южная копейка» та ін., уже в перший місяць воєнного конфлікту охоче розміщували карикатури на першій сторінці своїх видань.

Зважаючи на популярність сатиричної графіки, окремі видавництва порушили клопотання перед органами цензури щодо розміщення карикатури на бланках відкритих поштових листівок. Уже, 9 вересня 1914 р. київська військова цензура надала дозвіл видавництву товариства «Новь» на друк гумористичних листівок серії «Сучасна російська та іноземна карикатура та війна». До неї увійшли репродукції карикатур В. Денисова, А. Юргенса, Юнкера Шмита, Борути, Джима, Ніка, «В.Ю.», «Г.М.», що вперше були розміщені на шпальтах російських газет «Вечернее Время», «Весь Мир» та ін. Відповідно до номерного маркування серія включала, імовірно, 18 поштівків і була випущена не раніше середини вересня 1914 р., на що вказує напис на адресному боці листівок: «Дозв. воен. ценз. Киев. 9/9-14 г.» (Рис. 1).

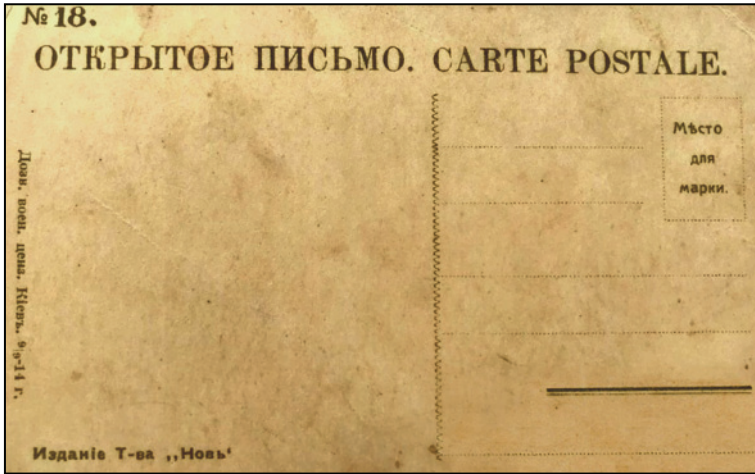
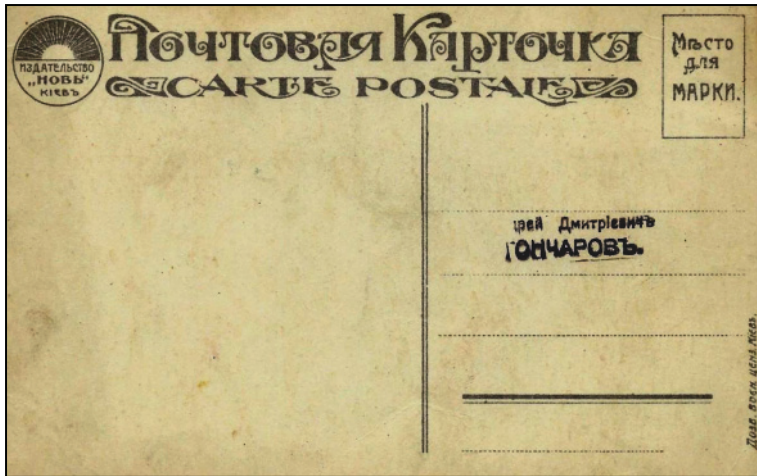

Рис. 1. Адресний бік листівки Т-ва «Новь». Київ (після 9.09.1914)

Популярність сатиричної графіки листівок цієї серії та комерційні інтереси визначили доцільність їх перевидань у 1914 і 1915 рр. Поштівки другого випуску повторювали зображальний ряд попереднього видання, а їх порядкові номери від 1 до 18 були зазначені на лицьовому боці. У 1915 р. товариство «Новь» принаймні втретє перевидавало серію гумористичних карикатур, на що вказує оформлення адресного боку цих листівок. Так, на їх бланках використано назву «Почтовая карточка. Carte Postale», новий логотип видавництва у формі кола поділеного навпіл, верхня частина якого – у формі сонячних променів, а нижня мала напис «Издательство «Новь» Киев»

(Рис. 2). Бланки цих серій мали місце для марки з відповідним написом і відміткою про дозвіл видання військовою цензурою в місті Києві. Відповідно до маркування листівки цієї серії мали порядкові номери від 1 до 42 (найбільший номер листівки, виявленої авторами).

Рис. 2. Адресний бік листівки видавництва «Новь». Київ: «Новь», 1915 р.

У фаховому середовищі мистецтвознавців та істориків-джерелознавців використовують такий алгоритм аналізу гумористичної графіки, що загалом повторює процедуру джерелознавчого аналізу інших типів джерел. Він передбачає: ідентифікацію зображених на малюнку осіб; встановлення часу, місця та подій, яким присвячена карикатура; з'ясування ставлення автора до зображуваних подій, визначення його політичних поглядів та переконань; вивчення використаної у малюнку символіки та графічних метафор; визначення ступеня об'єктивності художника у відображенні подій із кореляцією на сучасні знання про них; визначення головного меседжу карикатури (Питльована, 2014, с. 77).

Кожну із представлених нижче листівок слід віднести до етапу формування «образу ворога», але його створення в особі Німеччини мало особливу специфіку. На початковому етапі конфлікту російська пропаганда, зокрема журналісти і художники-карикатуристи, не ототожнювали імперію Гогенцолерів і її народ як єдине ціле, але вважали німецьких дипломатів більш войовничими ніж самих німців. Відтак відповідальність за розв'язання війни покладали на кайзера Вільгельма II, німецьку дипломатію та войовниче пруське юнкерство. Якщо ворожий образ німецького народу почав формуватися лише згодом, то німецьку військову і політичну еліту на чолі з кайзером біль-

пність європейського громадянства уявляла ворожою ще з часів Першої марокканської кризи 1905–1906 рр.

Іконографія листівок товариства «Новь» тематично охоплювала кілька сюжетів: Вільгельм II – кровожерливий злодій і тиран із захмарними амбіціями; неорганізовані й слабкі армії противників (Німеччини та її союзників); результати військових компаній; відносини Берліна з країнами-союзниками. Відтак на сатиричних малюнках цього етапу війни кайзер і німецька політична еліта зображувалися в непривабливих образах демона, антихриста, агресора, тирана або смерті; німецькі солдати – рудими тарганями-пруссакками або ж свинями, тоді як пересічені німці – товстим Міхелем у нічному ковпаку, який поступово худне і зображується як жертва прусського мілітаризму (Миронова, 2018, с. 47). Зрештою, «образ ворога», який асоціювався з німецьким народом, почав формуватися під час воєнної кампанії.

Для створення «образу ворога» в особі ворожої держави і народу російська пропаганда найчастіше використовувала прийом персоніфікації іншої країни через її правителя. Найбільш благодатним об'єктом для пропаганди був німецький кайзер Вільгельм II, оскільки його персона допомогла трансформувати «образ ворога» з абстрактної категорії в персональну. Тому, німецький кайзер став головним об'єктом висміювання на карикатурах і саме на нього екстраполювалися всі негативні стереотипи та уявлення росіян щодо педантизму німців, їх дріб'язковість й обмеженість. Саме так серед громадянства країн Антанти формувалася образ Вільгельма-Наполеона як головного винуватця військового конфлікту, який планував загарбати увесь світ. Зокрема, на карикатурі поштівки видавництва «Новь» «ДЕМОН (Німеччина) наспівує ТАМАРІ (Туреччина): І будеш ти царицею світу!!!» німецький кайзер постав в образі демона, який маніпулює своїми союзниками. Вільгельма було зображено із крилами кажана та кинджалом у лівій руці, який нашіптує омріяні плани переділу Європи підстаркувату турку, що асоціюється із турецьким султаном Мехмедом V Решадом (Рис. 3).

Захмарні плани кайзера Вільгельма II київські видавці висміяли на карикатурах «Моментальні знімки з Вільгельмом», «Моментальні знімки з «великого прапору», «Кроки Вільгельма завойовника» та ін., розміщених на їх поштівках (Колекція поштових листівок (далі – КПЛ) сайту «Клуб Філокартиста»). Так, листівка перших місяців війни «Моментальні знімки з Вільгельмом» представляла два образи німецького кайзера: образ великого кайзера в переддень конфлікту й образ військового головнокомандувача, який зазнав поразки. На першому малюнку Вільгельм – гордовитий, самовпевнений і сповнений бажання правити всім світом, на іншому – це сумний чоловік з опущеними донизу вусами, який заплющив очі, а зламаний орел на його шоломі демонструє нездійсненність його воєнних планів (Рис. 4).

Рис. 3. Демон (Німеччина) наспівує Тамарі (Туреччині): І будеш ти царицею світу!!!». Київ: «Новь», 1914. № 22

Рис. 4. «Моментальні знімки з Вільгельма». Київ: «Новь», 1914

Карикатури іншої тематичної групи (малюнки Н. Юргенса, В. Денисова та ін. анонімних авторів зі шпальт газет «Весь мир», «Вечернее время»), розтиражовані на поштівках товариства «Новь», дошкульно висміювали армії ворожих країн. Ці тематичні сюжети були представлені на карикатурах «Австрійський майор. Як ви смієте, лейтенанте, переганяти старшого за чином!...», «Прусське «НОСН» (Ура!) на страх ворогам», «Військовополонений»,

«Хоробрий тевтонський воїн», «Останній привіт у Німеччині», «Досвідчені інструктори вже розпочали навчання німецьких новобранців останнього привіту» (КПЛ сайту «Клуб Філокартиста»). На сатиричних малюнках цієї тематичної групи німецькі військові генерали постали пихатими та жорстокими персонажами, а солдати – дітьми або немічними старцями (Рис. 5).

Рис. 5. Досвідчені інструктори вже розпочали навчання німецьких новобранців останнього привіту. Київ: «Новь», 1914

Центральною темою карикатур, що розміщувалися на листівках товариства «Новь» в серпні–грудні 1914 р., були військові баталії на Сербському і Західному фронтах. Так, на вторгнення австро-угорської армії в Сербію редакція петербурзької газети «Вечірній час» відреагувала публікацією дошкульної карикатури «З австрійських телеграм: «Війна в Сербії перетвориться в просту каральну експедицію. Австрія задоволена», розміщеної на її шпальтах 12 серпня 1914 р. (КПЛ сайту «Клуб Філокартиста»). Невдовзі цей малюнок з'явився на одній із листівок у назві «Після своєї «каральної» експедиції в Сербію Австрія отримала від сербів «повне задоволення» (Рис. 6). На малюнку сербський солдат копняком виганяє австрійців зі своєї землі, що відображало розвиток військових дій на Сербському фронті в серпні 1914 р.

Перебігу подій бельгійської кампанії було присвячено карикатуру листівки «Збирався на «обід» у Париж, але подавився за сніданком у Бельгії» (Рис. 7). Вона повторювала графічний малюнок зі шпальт газети «Вечірній Час» від 4 (17) серпня 1914 р., що мав назву «Вільгельм запрошував своїх друзів 11 серпня (29 липня) на обід у Париж. Обід було скасовано, оскільки він затримався на сніданку в Бельгії». На карикатурі зображений німецький військовий із характерними для імператора вусами, гостроверхим шоломом на голові й погонами з позначкою «W II» (Вільгельм II – авт.), який задушився

Рис. 6. «Війна в Сербії перетвориться в просту каральну експедицію. Австрія задоволена» / за рис. Ніка «Вечірній час». Київ: «Новь», 1914

Рис. 7. «Збирався на «обід» у Париж, але подавися за сніданком у Бельгії. Київ: «Новь», 1914

їжею з тарілки з написом «Бельгія». За задумом автора, малюнок висміює провальний план Вільгельма II блискавично захопити Бельгію, незважаючи на проголошений її урядом нейтралітет. Інший графічний малюнок – «Переправа Вільгельма через Бельгію» (КПЛ сайту «Клуб Филокартиста») висміює наміри кайзера блискавично захопити бельгійський Льеж. Художник зобразив німецького кайзера переляканим вояком, який верхи на голові очманілого коня намагається форсувати річку Маас, тоді як його армія зникла у водах цієї річки, а на її поверхні плавають гостроверхі шоломи та перевернуті догори чоботи (КПЛ сайту «Клуб Филокартиста»).

Окрема група сатиричних ілюстрацій листівок видавництва «Новь» висміює відносини між німцями та їхніми союзниками. Зокрема, графічний малюнок іншої листівки цієї серії «Рішучі кроки Туреччини» (Рис. 8) відображає складні відносини між Німеччиною та

Туреччиною: німецький кайзер силоміць тягне німецького турка (султана Мехмеда V Решада – авт.) у бік Росії. За задумом автора, малюнок мав утверджувати в суспільній свідомості тезу про нерівноправність союзницьких відносин між країнами Четвертного союзу, в якому Туреччина та Болгарія були джерелом матеріальних і людських ресурсів Німеччини у війні за світове панування.

На іншій листівці із карикатурою «Туреччина «грізно» озброюється!» (за мал. «Г.М.») анонімний автор іронізує з приводу «купівлі» турецьким урядом крейсерів «Гебен» і «Бреслау» (Рис. 9). 10 серпня 1914 р. ці кораблі увійшли в Дарданелли та невдовзі в Чорне море, що похитнуло сподівання у нейтралітет Османської імперії (Шкундин, 2002, с. 235). На карикатурі остання зображена у вигляді німецького турка із зашморгом на шиї, який на плечах тримає корабель, у носовій частині якого визирає чорний орел у гостроверхому німецькому шоломі, а на його прапорах майорять написи «Бреслау» та «Гебен». Як відомо, війну проти Росії Туреччина розпочала без її офіційного оголошення. 30 жовтня 1914 р. німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау» з турецькими прапорами і під командуванням німецького адмірала В. Сушона здійснили з віддаленої дистанції бомбардування головної бази російського Чорноморського флоту Севастополя й низки інших російських портів (Феодосії і Новоросійська) (Шкундин, 2002, с. 154–155).

Дотримання нейтралітету болгарським і румунським урядами художник з німецьким прізвиськом Ю. Шміт висміяв на карикатурі «Фердинанд. Говорять, Карле, що ми порушуємо нейтралітет, пропускаючи німецьких офіцерів до

Рис. 8 «Рішучі» кроки Туреччини.
Київ: «Новь», 1914

Рис. 9 «Туреччина «грізно» озброюється!» / за рис. «Г. М.». Київ: «Новь», 1914. № 7

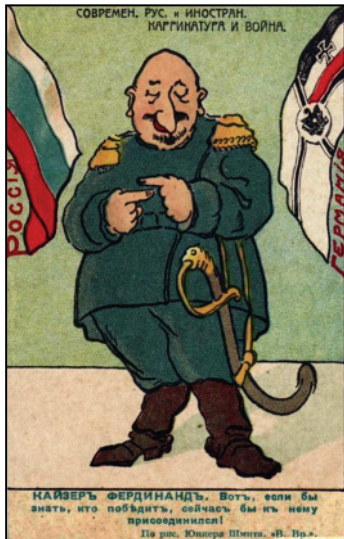

Рис. 10. «Кайзер Фердинанд. Якби знати хто переможе, зараз би до нього приєднався / за рис. Юнкера Шміта». Київ: «Новь», 1914

Рис. 11. «Мирні» відносини між Туреччиною та Грецією налагоджуються / за рис. Юргенса». Київ: «Новь», 1915. № 19

Туреччини. Де? Коли?» (КПЛ сайту «Клуб Филокартиста»). На сатиричному малюнку він зобразив правителів двох балканських країн в образі велетнів, які через біноклі видивляються у бік тих країн, яких вбачали своїми потенційними покровителями і союзниками: болгарський цар Фердинанд – у бік Німеччини, а румунський король – Росії; водночас через широко розставлені ноги обидва пропускають німецькі війська до Османської імперії. Вагання болгарського царя щодо вступу у воєнний конфлікт на боці тієї або іншої коаліції були висміяні на карикатурі Ю. Шміта, розтиражованій на поштової листівці товариства «Новь» з назвою «Кайзер Фердинанд. Якби знати хто переможе, зараз би до нього приєднався» (Рис. 10). Уперше цей сатиричний малюнок було розміщено на шпальтах петербурзької газети «Вечернее время» від 15 серпня 1914 р. (Суворин, 1914, с. 3).

Про участь Японії у воєнному конфлікті іронізував анонімний автор карикатури «Несподіваний флірт» між Францією та Японією» (КПЛ сайту «Клуб Филокартиста»), розтиражованій на листівці київського видавництва «Новь». У ніч з 7 на 8 серпня 1914 р. японський кабінет міністрів ухвалив рішення про вступ у війну на боці Антанти, а 23 серпня у Токіо було видано імператорський маніфест про оголошення війни Німеччині. Але, захопивши у листопаді німецьку колонію в Китаї (область Цзяожоу з морською фортецею Ціндао) й острови в Тихому океані, Японія далі ніякої військової участі в першій світовій війні не брала (Шкундин, 2002, с. 153–154). Водночас багаторічний конфлікт між двома балканськими країнами відображено на карикатурі «Мирні» відносини між Туреччиною та Грецією налагоджуються» Н. Юргенса, розміщений під № 19 у третій серії поштівок (1915) видавництва «Новь» (Рис. 11).

Висновки. Отже, в роки Першої світової війни російська пропаганда використовувала апробовані механізми для формуванню суспільних настроїв населення: створення негативного «образу ворога» й позитивного ставлення до жертв агресії. Вагоме місце серед графічної продукції антинімецької та антигабсбурзької пропаганди посідала зрозуміла й дохідлива для різних верств населення гумористична карикатура, яку, як правило, тиражували на шпальтах газет і на поштових листівках. Київське товариство «Новь», тиражуючи сатиричні малюнки на бланках поштових листівок, які висміювали національні вади німців, Німеччини та її союзників, робило свій посильний внесок у формування «образу ворога» серед російського та українського населення.

Список використаних джерел та літератури:

Колекція поштових листівок сайту «Клуб Филокартиста». URL: <http://filokartist.net/catalog/showgroup.php?pid=403> (дата звернення: 15.10.2020).

Ласвель, Г. (1929). *Техника пропаганды в мировой войне*. Москва-Ленинград: типография «Печатный двор», 204 с.

Ле Наур, Ж.-И. (2015). Изображение немцев во французской карикатуре времен Первой мировой войны. *Идеи и идеалы*, 4 (26), 9–17.

Медяков, А. С. (2014). «Война культур»: пропаганда на открытках Первой мировой войны. *Первая мировая война на почтовых открытках* (в 4 т., Т. 4: Битва добра и зла). Киров-Вятка: Крепосновъ, 474 с.

Миронова, Е. В. (2018). Образ Германии в русских пропагандистских открытках времен Первой мировой войны. *Историческая и социально-образовательная мысль*, 3/2, 42–53.

Осачук, С. (Упоряд.) (2008). *Світова війна у поштових листівках 1914 – 1918 рр.: з колекції Івана Снігура*. Чернівці: Зелена Буковина, 136 с.

Питльована, Л. Ю. (2014). Антибританська політична карикатура у Німеччині як засіб пропаганди у період Першої світової війни. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*, (784), 76–84.

Суворин, А. (1914). Кайзер Фердинанд. *Вечернее время*, 847, 3.

Цыкалов, Д. Е. (2012). Карикатура как орудие пропаганды в период Первой мировой войны. *Вестник государственного университета*, (21), 85–90.

Шкундин, Г. Д. (ред.). (2002). *Мировые войны XX века* (в 4 кн., Кн.1: Первая мировая война: ист. очерк). Москва: Наука, 686 с.

Doizy, G. (2014). *Les cartes postales «de guerre», reflet des imaginaires collectifs?* URL: <http://centenaire.org/fr/espace-scientifique/arts/les-cartes-postales-de-guerre-reflet-des-imaginaires-collectifs> (дата звернення: 19.11.2020).

References:

Kolektsiia poshtovykh lystivok сайту «Klub Fylokartysta» [Collection of postcards from the website «The Philocartist Club»]. Retrieved from <http://filokartist.net/catalog/showgroup.php?pid=403>. [in Ukrainian].

Lasvel, G. (1929). Tekhnika propagyandy v mirovoy voyne [Propaganda technique in the World war]. Moskva-Leningrad: tipografiya «Pechatnyy dvor», 204 p. [in Russian].

Le Naur, Zh.-I. (2015). Izobrazhenie nemtsev vo frantsuzskoy karikature vremen Pervoy mirovoy voyny [The image of Germans in the French caricature of the First World War]. *Idey i idealy*, 4 (26), 9–17. doi: 10.17212/2075-0862-2015-4.1-9-17 [in Russian].

Medyakov, A.S. (2014). «Voyna kultur»: *propaganda na otkrytkakh Pervoy mirovoy voyny. Pervaya mirovaya voyna na pochtovykh otkrytkakh* [“The war of cultures”: propaganda on postcards of the First World War. The First World War on postcards]. (v 4 t., T. 4: Bitva dobra i zla). Kirov-Vyatka: Kreposnov, 474 p. [in Russian].

Mironova, Ye.V. (2018). Obraz Germanii v russkikh propagandistskikh otkrytkakh vremen Pervoy mirovoy voyny [The image of Germany in Russian propaganda postcards during the First World War]. *Istoricheskaya i sotsialno-obrazovatel'naya mysl*, 3/2, 42–53. [in Russian].

Osachuk, S. (Uporiad.) (2008). *Svitova viina u poshtovykh lystivkakh 1914 – 1918 rr.: z kolektsii Ivana Snihura* [The World War on postcards in 1914 – 1918: from the collection of Ivan Snigur]. Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 136 p. [in Ukrainian].

Pytlovana, L. Iu. (2014). Antybrytanska politychna karykatura u Nimechchyni yak za-sib propahandy u period Pershoi svitovoi viiny [Anti-British political caricature in Germany as a means of propaganda during the First World War]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. *Derzhava ta armii*, (784), 76–84. [in Ukrainian].

Suvorin, A. (1914). Kayzer Ferdinand [Kaiser Ferdinand]. *Veчерnee vremya*, 847, 3 [in Russian].

Tsykalov, D. Eu. (2012). Karikatura kak orudie propagandy v period Pervoy mirovoy voyny [Caricature as a propaganda tool during the first World War.]. *Vestnik gosudarstvennogo universiteta*, (21), 85–90. [in Russian].

Shkundin, G. D. (red.). (2002). *Mirovye voyny XX veka* [The World Wars of the twentieth century] (v 4 kn., Kn.1: Pervaya mirovaya voyna: ist. ocherk). Moskva: Nauka, 686 p. [in Russian].

Doizy, G. (2014) *Les cartes postales «de guerre», reflet des imaginaires collectifs?*. Retrieved from <http://centenaire.org/fr/espace-scientifique/arts/les-cartes-postales-de-guerre-reflet-des-imaginaires-collectifs>.

Отримано: 11.01.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.79-90
УДК 94(477)«1932/1933»:070(470-25)

ЯКУБОВСЬКИЙ Ігор – кандидат архітектури, доцент кафедри основ архітектури та архітектурного проектування Київського національного університету архітектури і будівництва, вул. Ак. Каблукова, 7/52, м. Київ, індекс 03065, Україна (yakubovskiy.iv@knuba.edu.ua)

ORCID 0000-0001-9986-6469

YAKUBOVSKYY Ihor – PhD, Associate Professor of the Department of Technical Fundamentals of Architecture Design, Kyiv National University of Architecture and Construction, 7/52 Ac. Kablukova, Kyiv, index 030365, Ukraine (yakubovskiy.iv@knuba.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Якубовський, І. (2021). Спротив на селі стратегіям районної преси як однієї з ланок механізму Голодомору 1932–1933 рр. (на прикладі газет Київської області). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 79–90.

СПРОТИВ НА СЕЛІ СТРАТЕГІЯМ РАЙОННОЇ ПРЕСИ ЯК ОДНІЄЇ З ЛАНОК МЕХАНІЗМУ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. (НА ПРИКЛАДІ ГАЗЕТ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Анотація. Мета дослідження полягає в тому, щоб дослідити інформаційний потенціал районних газет стосовно комплексу проблем, які виникли у влади з реалізацією на місцях визначених нею завдань діяльності районної преси як однієї з ланок у механізмі організації Голодомору. *Методологія дослідження* передбачає поєднання загальнонаукових та спеціально-історичних методів пізнання. Серед перших важливу роль відіграли – історичний і порівняльний. Застосовувалися також спеціально-історичні методи: історико-порівняльний, синхронний, проблемно-хронологічний і систематизації та узагальнення. *Наукова новизна* дослідження полягає, насамперед, у тому, що районна преса Київщини доби Голодомору 1932–1933 рр. уперше стала об'єктом дослідження крізь призму відображення в ній реакції селян на заходи влади, спрямовані на реалізацію своєї політики на селі через діяльність газет і представників останніх – робітників. Вперше показано специфіку активного і пасивного спротиву селян аж до замахів на життя робітників, як провідників політики влади на селі. *Висновки.* Інформаційний потенціал районних газет дозволяє рельєфно простежити, що по всій Київщині районні газети зіткнулися з серйозними труднощами з утіленням у життя бачення влади щодо ролі преси в ідеологічних і господарсько-політичних кампаніях під час організації Голодомору. У середовищі рядових колгоспників, учителів, а також сільської верхівки (включно з комуністами та комсомольцями) фіксується поява активного та пасивного спротиву в різних його формах, а саме: ігнорування вимог щодо регулярного випуску стінгазет та розвитку робітниківського руху, перешкоджання діяльності робітників, відсутність реакції на дописи останніх, фізичне переслідування робітників. Усе це

суттєво розширює можливості для подальшої концептуалізації проблем, пов'язаних з поглибленням наукових уявлень про функціонування механізму Голодомору, а також з життєвими стратегіями сільського населення УСРР під час Голодомору.

Ключові слова: Голодомор, низова преса, районні газети, стіннівки, робсількори.

OPPOSITION TO THE STRATEGIES OF THE REGIONAL PRESS AS ONE OF THE LINKS OF HOLODOMOR MECHANISMS IN THE RURAL REGIONS IN 1932–1933 (BY THE EXAMPLE OF NEWSPAPERS OF KYIV REGION)

Abstract. *The current study investigates the informational potential of the regional papers due to the range of problems that had appeared in the authorities with the implementation of the defined tasks for the press at the local levels as one of the links in the mechanism of realisation of Holodomor. The research methodology presupposes the usage of a combination of general scientific and special-historical methods of research. Historical and comparative methods played a significant part among others. Special-historical methods were also used as comparative-historical, synchronic, problem-chronological, methods of systematisation and generalisation. The scientific novelty of the research, to begin with, involves in the fact that for the first time the regional press of Kyiv region during Holodomor of 1932–1933 was studied through the prism of the reaction of peasants to the measures of authorities aimed at the implementation of their policies in the countryside through newspapers and representatives of the latter – the rural correspondents. For the first time ever, the specificity of active and passive resistance of peasants, even up to attempts on the life of rural correspondents as conductors of the policy of power in rural regions were shown. Conclusions. The information capability of neighbouring papers allowed us to trace graphically that throughout the Kyiv region, neighbour newspapers faced serious difficulties in implementing the authorities' vision of the role of the press in ideological, economic and political campaigns during Holodomor. In the midst of regular collective farmers, teachers and the rural elite (including communists and Komsomol members), we can trace the emergence of active and passive resistance in its various forms, namely: neglecting the requirements for the regular issue of bulletin-board newspapers and the development of the movement of rural correspondents, creation of hindrances to the performing of rural correspondents' activities, deficiency of reaction on the posts of the latter, physical persecution of the rural correspondents. All these facts significantly expand the possibilities for further conceptualisation of the problems related to the deepening of scientific ideas about the functioning of the Holodomor mechanism, as well as the life strategies of the peasantry of the USSR during Holodomor.*

Key words: *Holodomor, local press, regional newspapers, bulletin-board newspaper, rural correspondents.*

Постановка проблеми. Районна преса є важливим, хоча досі й недооціненим джерелом з історії різних аспектів Голодомору 1932–1933 рр. Незважаючи на роль, відведену владою їй в умовах радянського тоталітаризму 1930-х рр., остання за своєю природою містить інформацію, що може бути використана під кутом визначення специфіки організації та перебігу Голодомору на місцях. У свою чергу нагромадження таких деталізованих уявлень відкриває суттєві додаткові можливості для глибших узагальнень і

концептуалізацій. При цьому вибір стратегій інтерпретації відомостей преси суттєво залежить від з'ясування того, а якими були вихідні умови формування реального інформаційного змісту газет. А відтак дуже важливо не тільки дослідити встановлені владою правила гри для функціонування районної преси, а й простежити реальну ситуацію з їх реалізацією. Тобто необхідно з'ясувати якою була зворотна реакція на місцях (у селах) на завдання, поставлені «зверху», на пропагандистські та господарські кампанії районок, на діяльність по селах робсількорів. У статті вказано питання, що аналізуються на прикладі районних газет тогочасної Київської області, більшість території якої перебувала в епіцентрі Голодомору.

Аналіз джерел та останні дослідження. Як джерело до історії Голодомору 1932–1933 рр. районна преса УСРР загалом, і Київщини зокрема, перебуває на маргінесі уваги вчених. Магістральним напрямком, як слушно вказували Г. Боряк та В. Гудзь, на жаль, залишається загальна недооцінка інформаційного потенціалу всіх тодішніх газет (Вогіак, р. 21; Гудзь, с. 144). Це зумовлено домінуванням стереотипних переконань про його надмірну бідність у зв'язку з тим, що радянська преса обслуговувала виключно ідеологічні потреби тоталітарної влади, які полягали в замовчуванні Голодомору. Свого часу Д. Мейс зазначав: «Відмова радянського уряду визнати факт Голоду під час його існування і згодом добре відома. Звідси часто роблять хибне припущення, що в радянській пресі мало інформації про те, що сталося в українському селі. Проте насправді вона є найціннішим джерелом інформації, бо подає дуже багато даних про політику, яка спричинилася до Голоду» (Кульчицький, 2008, с. 119). Проте ані на теоретичному рівні, ані на рівні прикладних досліджень цю плідну тезу Д. Мейса так і не було продискутовано. Тільки С. Кульчицький відзначав важливість використання матеріалів преси при вивченні певних ділянок проблематики Голодомору: перехід Кремля з перших днів січня 1933 р. до позбавлення українських селян будь-яких істівних припасів; боротьба влади за виконання плану хлібозаготівель; судові справи пов'язані з викачуванням хліба тощо (Кульчицький, 2013, с. 398, 424).

Як наслідок в історіографії відсутні спеціальні дослідження, у тому числі і районної преси Київщини цієї доби. До сьогодні не було спроб оцінити її інформаційні можливості для дослідження як Голодомору, так і решти аспектів тогочасної дійсності. Відповідно поза дослідницькими напрацюваннями опинилася й реакція сільського населення на функціонування преси та її роль у розкручуванні маховика Голодомору.

Мета статті. Мета статті полягає в тому, щоб дослідити інформаційний потенціал районних газет стосовно комплексу проблем, які виникли у влади з реалізацією на селі визначених нею завдань районної преси як однієї з ланок у механізмі організації Голодомору. Її досягнення вирішуватиметься крізь призму з'ясування реакції, безпосередньо на селі, на різні аспекти діяльності робсількорів як ключових представників районної преси та

провідників її ідеологічних та господарських впливів. Це дозволить не тільки розв'язати одне з питань на шляху визначення інформаційних можливостей районних газет тієї доби загалом, а й пролле додаткове світло як на специфіку організації вбивства голодом, так і на проблему екзистенційного вибору різних верств селян заходам влади.

Виклад основного матеріалу. У 1932–1933 рр. влада продовжувала традиційно розглядати районні газети як запоруку забезпечення ідеологічного впливу на населення, а також як інструмент практичного втілення господарчо-політичних кампаній. При цьому пресі відводилася роль не тільки ідеологічного супроводу, а й відповідального за виконання планів – від сівби до хлібозаготівель. Тому вона була включена в механізм організації Голодомору. Модель функціонування таких газет була представлена в постанові ЦК ВКП(б) «Про перебудову робсількорівського руху» від 16 квітня 1931 р. і передбачала наявність на місцях широкого кола робсількорів як постачальників необхідної інформації до районів і водночас як виконавців завдань (ідеологічних і господарських), поставлених владою через них (До роковин квітневої постанови, с. 2). Як зазначав у 1933 р. П. Постишев: «Робсількор тепер уже не може тільки те й робити, що брати під обстріл свого пера перебіг виконання тих чи тих ухвал партії та уряду. На даному етапі робсількор як передовик у лавах борців мусить бути організатором боротьби за виконання цих ухвал, даючи своїм ставленням до праці зразки трудового героїзму» (Резолюція 1 обласної конференції, с. 2). Робсількорам дозволялося брати участь у буксирних бригадах з викачування хліба, викриванні крадіжок зерна та інших харчів та «антирадянських настроїв», організації сівби, жнив та соцзмагання, випускати колгоспні та бригадні стінгазети, дописувати до районних газет про реалізацію на селі різних політично-господарських кампаній і діяльність сільської верхівки тощо.

Однак ретельне опрацювання матеріалів районів Київської області дозволяє зробити вмотивований висновок, що реалізація на селі стратегій влади зіштовхнулася з серйозними перешкодами практично по всій площині – від організації передплатних кампаній до функціонування бригад робсількорів. Статті та замітки про проблеми реалізації рішень, про інертність виконавців чи сільської верхівки, пасивний та активний спротив задуманим заходам – невід'ємна складова кожної районки.

Багато голів колгоспів, сільрад, бригадирів, а також учителів не демонстрували ентузіазму розвивати як робсількорівський рух, так і мережу колгоспних і бригадних стіннівок. Останні, за задумом влади, мали бути її рупором на селі, агітатором, мобілізатором сільських активістів, викривачем тих селян, які чинили спротив реалізації курсу на викачування з села не тільки товарного зерна, а й усього продовольства. Відтак пасивність у налагодженні випуску стіннівок, а то й неприхований саботаж ставали однієї з форм спротиву маховику Голодомору.

Траплялися навіть випадки, коли районні газети цитували прямі вислови про непотрібність стіннівок, відсутність часу на їхній випуск через надмір польових робіт тощо. Не допомагало й залучення до справи місцевих комсомольців та комуністів. Типовою була ситуація, коли вони слабо контролювали підготовку та вихід стіннівок. Приміром, у Сквирі навесні 1932 р. районна газета зазначала, що Самгородський, Шамраївський, Пустоварівський партосередки погано керують стіннівками. Лише 5 квітня в цих осередках ухвалили виділити по комуністу для зміцнення редколегій (До роковин квітневої постанови, с. 2). У листопаді 1932 р. малинська районка гнівно констатувала, що у с. Берківка «Нема стінгазети висить лише №1 стіннівки невідомо якого року». У січні 1933 р. у корсунській газеті писали, що комуніст Курінний ніяк не скличе редколегії колгоспної газети, і та не виходить (Газетою, сількорами не керують, с. 1).

У Переяславському районі склалося настільки критичне становище, що райком компартії був змушений ухвалювати 9 серпня 1932 р. спеціальну постанову стосовно посилення партійного керівництва над випуском сільських стіннівок і робсількорівським рухом загалом. Постанова зобов'язувала сільські компартійні осередки виділити зі своїх лав редакторів для бригадних і колгоспних газет. Однак це мало чим допомогло. Восени в Переяславі бідкалися, що «перевіряючи зараз стан низової преси, ми виявили цілковите ігнорування партосередками постанову РПК та ухвалу ЦК ВКПб з 16 липня 1931 р. про перебування роботи низової преси». З усіх сіл району лише в Соснівці регулярно виготовлялися польові та бригадні газети (Забезпечити партпроводом, с. 2).

Не дивно, що районки часто вказували на низький рівень впливу стіннівок на селян. Так, на початку 1932 р. у білоцерківській газеті «Радянська нива» відзначалося, що в колгоспі «Незаможник» з с. Фурси стінгазету видавали недбало. І це при тому, що головою редколегії був учитель Сухомлин (Наш рапорт партійним конференціям, с. 1). Тоді ж у сквирській районці «Коллективне село» у статті «Про методи хлібозаготівлі в районі» прозоро натякалося на незадовільний стан з виходом стіннівок загалом по селах району. Про це свідчить такий витяг: «Не поставлені на службу хлібозаготівлі і стінні газети. Хіба можна від декади до декади чекати на стінну газету, як це роблять с. Самгородку, коли її можна і треба видавати принаймні через день» (Про методи хлібозаготівлі, с. 1).

У селах Потоки та Зеленьки Богуславського району пропагандистська якість місцевих стіннівок викликала шквал критики з боку районної газети. Закиди нагадували інвективи зі сквирської районки і стосувалися неефективності оприлюднених матеріалів, беззубого висвітлення подій і процесів, браку конкретики, зокрема і прізвищ, у матеріалах критичного характеру. «Жодна з стіннівок цих сіл, що їх надіслано до редакції, – зазначалося в районці, – не згадує про масово-роз'яснювальну роботу, не викриває конкретних перекутників партійної лінії, не виявляє конкретних членів бригад, що діючи на руку глитаєві, займалися барахольством, масовим шуканням

хліба, гонилися за фунтами зерна і борошна, що лежало в коморах, а не домагалися добровільного викриття та здавання десятків пудів похованого хліба» (Нещадно боротися, с. 2).

Негативна реакція селян вилувалася також у свідоме псування оприлюднених газет. Такими діями грішили навіть комсомольці, які, здавалося б, мали всіяко підтримувати стіннівки. Районна преса прогнозовано розцінювала це, з одного боку, як пошуки класового ворога, а з іншого – як свідчення дієвості та впливовості газет. Так, ще в жовтні 1931 р., коли влада нагнітала істерію з приводу виконання будь-що хлібозаготівельного плану, у с. Митаївка Богуславського району місцеві комсомольці М. Коноваленко та М. Холоденко зірвали стіннівку (Вдарити по руках хуліганів, с. 4). У липні 1933 р. у с. Македін Ржищівського району, селянка Ольга Ляшенко знищила стінгазету, де писали про те, що вона була упіймана 10 липня разом зі своїми дітьми на колгоспному полі на зрізанні колосків (Судити Лисенкову за зрізання, с. 3).

На такому тлі не дивно, що у влади виникали суттєві труднощі з формуванням лав робсількорів. Фактично ж вибір кандидатур був невеликим, й доводилося залучати всіх, кого вдалося загітувати. Про це свідчать ті критичні матеріали щодо складу робсількорів та настроїв у цьому середовищі, які все таки проникали на шпальти районних газет, попри явну недоцільність публікування такої ідеологічно шкідливої інформації.

«Сміття з хати» виносила навіть обласна «Пролетарська правда», що цілком очікувано перетворювала проблему в обгортку проникнення шкідників до лав робсількорів, розцінюючи такі факти, як замах на саму систему ідеологічної роботи влади. Напередодні дня преси 1933 р. газета гнівно писала, що «в окремих районах через брак класової пильності до лав робсількорів попрализи класово ворожі куркульські елементи, які намагалися використати нашу пресу – цю найгострішу зброю партії – в своїй шкідницькій та розкладницькій роботі». У цій же статті знеосіблено звинувачували деякі райони в тому, що там владні структури та газети закинули роботу з робсількорами та допустили засмічення лав шкідливими елементами: «Багато газет занедбало керування робсількорами і ударними бригадами преси, а окремі газети навіть розгубили свій робсількорівський актив» (Судити Лисенкову за зрізання, с. 1).

Тоді ж у білоцерківській «Радянській ниві» таврували робсількора Бродського, члена пресової бригади. Той, після випуску першого номера фотогазети, відмовився надалі виконувати свої обов'язки й повернувся додому. «Це агентура клясового ворога, зривник посівної», – таким був вердикт газети стосовно постаті Бродського (Дезертир посівної, с. 1). У березні 1932 р. перевірка стану місцевої пресової роботи, проведена в с. Павлівка тальнівською районкою з'ясувала, що тут «голова редколегії Скрипчинський та Шевченко позабували, хто в складі редколегії, і самі нічого не роблять» (Підкуркульники зривають утворення, с. 1).

Містять районні газети скарги й на брак активної реакції на критичні замітки як районок, так і стіннівок. Нехтування робсількорівськими дописа-

ми різними установами й посадовцями розцінювалося цілком у більшовицькому дусі, – як виливання води на млин класового ворога та загрозу радянській владі. Подекуди ситуація виглядала такою безрадісною, що це загрожувало розхолодженням робількорів, які бачили, що всі їхні старання нікчемні. Бюро київського обкому 15 травня 1933 р. ухвалило постанову з приводу «випадків зневажливого та бездушного ставлення до сигналів про переслідування сількорів і про затиск самокритики» у Золотоноському районі (Про вбивство сількора, р. 2). Білоцерківська «Радянська нива» зазначала 26 вересня 1933 р., що в с. Роток голова місцевого партійного осередку Мартинов зовсім не реагує на дописи сількорів (Відповідаємо на листа, с. 1).

Про те, що зазначені випадки не були поодинокими, а нехтування різними органами та посадовцями дописами робількорів набуло загрозливих ідеологічних ознак, промовляє поява в листопаді 1933 р. спеціальної постанови ЦКК – КК РСІ «Про прискорення розслідування листів та дописів, які надходять до центральної та районної преси». У документі проголошувалося: «Винуватців, які не реагують на сигнали преси і на робількорівські дописи, притягнути до суворой відповідальності, оголошуючи в пресі прізвиська волокитників» (Про прискорення розслідування, с. 1). Дописи слід було брати до розгляду в день надходження та реагувати в найкоротші терміни. Втрутився й журнал «Робселькор-ударник». У статті від 22 вересня 1933 р. містився заклик «з усією рішучістю перебудуватися, покінчити з усіма фактами неухважного, нечулого ставлення до робількорів, до робількорівських дописів» (Убивців робількора Стеценка, с. 2).

У редакційній статті богуславської районки «Шлях колгоспника» невдовзі після оприлюднення зойно згаданой постанови узагальнювалося, що за 2–3 місяці газета надсилає до різних районних органів та установ до 400 опублікованих та неопублікованих дописів і листів, однак «лише на незначну кількість з них після кількарязового нагадування з великим запізненням одержала відповідь» (Редакційна стаття, с. 1). При цьому сумним взірцем ставлення до робількорівських дописів є районний відділ освіти, Миронівська та Медвинська МТС, які декадами не давали жодной відповіді.

Зрештою, ще один потужний шар негативной реакції на діяльність робількорів та преси загалом, пов'язаний з різними формами перешкоджання їм у селах зі спротивом з боку селян аж до замахів на життя. Показово, що все почалося ще в 1931 р., після виходу постанови, яка остаточно наділила робількорів функціями організатора політично-господарських кампаній та контролера за ними. І це шкодило інтересам не тільки рядових колгоспників чи одноосібників, але й колгоспній і сільрадівській верхівці. Несприйняття нею появи в селі нових очей влади не обмежилось зазначеним вище «тихим» саботажем випуску колгоспних і бригадних стінгазет. Вона вдавалася й до радикальніших заходів психологічного тиску. А селяни подекуди намагалися ще й фізично залякати, а то й позбавити життя невисних сількорів.

У Богуславі місцева районна газета в номері за 2 жовтня 1931 р. вмістила замітку під назвою «Судити синицьких розбишак за переслідування дописувачів». Йшлося про те, що сількор Гризун з с. Синиця Богуславського району скаржився на дії сільради, що мстилася йому нібито за критику. Сільраді потурала міліція та прокуратура. Керівництво сільради сфабрикувало справу з метою підвести сількора під статтю і в такий спосіб позбутися його. Розгніваний Гризун писав: «Міліціонер знайшов причіпку, що нібито в мене хтось ночував. Насправді нікого не було. Міліціонер відчинив скриню, забрав матеріали, які я наготовив для газети і почав читати при всіх, хоч там були й ті, про кого писалось. Міліціонер почав грозити і лаялись непристойними словами: «Що ти пишеш, що це за політика. Зараз іди з нами до сільради». Я був хворий, однак мене одначе забрали з дописами до сільради. Вже писали до прокуратури, але і з цього нічого не чути» (Судити синицьких розбишак, с. 4).

У серпні 1933 р. з ініціативи секретаря партійного осередку І. Філоненка у с. Янишівці Малинського району надумано притягнули до суду сількора В. Барсученка. І лише втручання районної газети врятувало сількора від гіршого, про що йшлося в її матеріалі «Клясовий ворог переслідує робсількора» (Клясовий ворог переслідує, с. 2).

Схоже, що питання переслідування сількорів набуло загальносоюзного розмаху, якщо в газеті «Правда» у серпні 1933 р. була опублікована стаття, в якій автори рішуче стали на їхній захист. У ній вимагалось охороняти від «усяких замахів опортуністів та бюрократів, обороняти всіма силами судового й слідчого апаратів сількорів від переслідування з боку куркулів, ледарів, розкрадачів колгоспного добра». А охороняти сількорів доводилося не тільки від переслідування, а й від замахів на життя. Вже після виходу номера «Правди» на Київщині сталося два вбивства сількорів: Гвоздя у с. Кедина Гора Золотоніського району, та Стеценка в с. Загребеллі Тетіївського району. Про них писали районні газети. Київський обком компартії 17 жовтня ухвалив спеціальну постанову з приводу першого вбивства, в якій кваліфікував його як терористичний акт (Про вбивство сількора, с. 2). Як видно з матеріалу, уміщеного в канівській районці, один із учасників замаху неодноразово притягувався до відповідальності за переслідування сількорів (Справа про вбивство, с. 1).

Показовою для оцінки інформаційного потенціалу районної преси є інформація про заходи, вжиті владою з приводу зазначених вище вбивств. У наших випадках, окрім кримінального переслідування виявлених безпосередніх учасників нападів, було покарано низку посадовців. За наслідками розслідування вбивства Стеценка, обласна КК-РСІ за приховування від обласної влади цього факту ухвалила зняти з посад і віддати до суду голову сільради Хозицьку, голову колгоспу Сокура, позбавити посади районного прокурора Пироженка (виключивши з партії), редактора районної газети Дубілета. Останньому закидали ще й відсутність реакції на скарги Стеценка й заборонили 2 роки працювати в пресі. Позбувся посади й голова РКК-РСІ

Хлистунов з формулюванням «за формально-бюрократичне ставлення до розслідування і вирішення справи про переслідування і вбивство сількора Стеценка, нереагування на стан, що утворився в селі Загребеллі, за несигналізування про це обкомів КП(б)У та облКК» (Справа про вбивство, с. 1).

У постанові ж Київського обкому партії «Про вбивство сількора Гвоздя Павла» зазначалося, що «райпартком, райКК, редакція газети, райпрокуратура не сигналізували про це облпарткомів та облКК, а також не вжили ніяких заходів до мобілізації громадськості району навколо цього акту куркульського терору і фактично залишили їх без покарання (колишній голова сільради Курилко, колишній голова колгоспу Березко та ін.)». У підсумку зняли з посади тимчасово виконуючого обов'язків редактора місцевої районки Бойка, районного прокурора Зенда, завідувачку відділу культури і пропаганди Краснополіну, заступника голови РКК-РСІ Оноцького. Додатково мало бути вивчене питання про провину секретаря райкому Парьохи (Про вбивство сількора, с. 2).

Зрештою, викликають увагу рядки з постанови Київського обкому від 17 жовтня 1933 р.: «...за останній час у практиці Золотоніського району мали місце випадки зневажливого ставлення до сигналів про переслідування робсількорів» (Про вбивство сількора, с. 2).

Зазначена вище реакція влади на вбивство робсількорів дає підстави зробити висновок про те, що місцеві органи влади – від сільради до району – по можливості намагалися замовчати факти, оскільки ті кидали тінь на їхню діяльність, викликаючи незгоду та організаційні висновки на рівні області та республіки. З одного боку, районні газети не можна вважати репрезентивними стосовно відображення кількості фізичних нападів на сількорів, з іншого ж – така реакція працювала проти повноформатної реалізації стратегії центру на безперерйне функціонування механізму, пов'язаного з впливом районної преси та робсількорів на забезпечення реалізації задуманих політико-господарських кампаній (включно з курсом на Голодомор).

Висновки. Матеріали районних газет виразно свідчать про те, що зі втіленням курсу влади на перетворення районних газет та сільських стіннівок на засіб ефективної ідеологічної роботи та реалізацією політично-господарських кампаній на Київщині виникли під час Голодомору 1932–1933 рр. системні складнощі. Інформаційний потенціал районної преси дозволяє простежити реакцію на селі на різні аспекти діяльності робсількорів і зробити вмотивований висновок, що влада зіштовхнулася з ускладненнями практично на всіх напрямках: функціонування колгоспних, бригадних, сільрадівських стіннівок, кадровий потенціал робсількорів, спротив селян, інертність, а то й саботаж частини сільської верхівки (голови колгоспів, сільрад, комуністи, комсомольці), фізичні дії проти робсількорів. Сукупність проаналізованих проблем (та ще й з огляду на те, що на сторінки преси потрапляли далеко не всі випадки) суттєво перешкоджала виконанню наміче-

них завдань, а з іншого боку відбивала реакцію різних прошарків селян – від рядових колгоспників і вчителів до сільської верхівки – на заходи, заплановані «зверху». Пасивний та активний спротив (аж до псування газет та замахів на робсількорів) виводить у контексті розкручування маховика Голодомору на ряд питань, пов'язаних з функціонуванням механізму його організації та вивченням екзистенційного вибору сільського населення. Подальша перспектива дослідження полягає в опрацюванні матеріалів преси інших областей УСРР для встановлення загальних закономірностей в обох цих аспектах, вузлових для поглиблення уявлень про специфіку Голодомору.

Список використаних джерел і літератури:

- Вдарити по руках хуліганів (1931). *Шлях колгоспника* (Богуслав), 96 (2 жовтня), 4.
Відповідаємо на листа тов. Постишева (1933). *Радянська нива* (Біла Церква), 115 (26 вересня), 1.
Газетою, сількорами не керують (1933). *Леніновим шляхом* (Корсунь), 6 (13 січня), 1.
Гудзь, Віктор (2019). *Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: монографія*. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 1153 с.
Дезертир посівної (1933). *Радянська Нива* (Біла Церква), 42 (14 квітня), 1.
День більшовицької преси (1933). *Соціалістична перемога* (Канів), 41 (5 травня), 1.
До роковин квітневої постанови ЦК ВКП(б) Про перебудову робсількорівського руху (1932). *Коллективне село* (Сквира), 42 (18 квітня), 2.
Забезпечити партпроводом робсількорівський рух та випуск стінних і польових газет (1932). *Коллективіст Переяславщини* (Переяслав), 103 (1 жовтня), 2.
Клясовий ворог переслідує робсількора (1933). *За більшовицькі темпи* (Малин), 87 (4 липня), 2.
Кульчицький, С. В. (2013). *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі*, (2). Київ: Темпора, 628 с.
Кульчицький, С. В. (наук. ред.). (2008). *Великий голод в Україні 1932–1933 років: У IV т.* Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», т. IV: Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс, 838 с.
Наш рапорт партійним конференціям (1932). *Радянська нива* (Біла Церква), 6 (12 січня), 1.
Нещадно боротися з опортуністичним недооцінюванням низової преси та робсількоруху (1932). *Шлях колгоспника* (Богуслав), 12 (30 січня), 2.
Підкуркульники зривають утворення насінфондів (1932). *За суцільну колективізацію* (Тальне), 27 (2 березня), 1.
Про вбивство сількора в селі Кедина Гора Хрестівської сільради Золотоніського району – тов. Гвоздя Павла (1933). *Радянська нива* (Біла Церква), 131 (28 жовтня), 4.
Про методи хлібзаготівлі в районі (1932). *Коллективне село* (Сквира), 10 (25 січня), 1.
Про прискорення розслідування листів та дописів, що надходять до центральної та районної преси (1933). *Шлях колгоспника* (Богуслав), 106 (29 жовтня), 1.
Редакційна стаття (1933), *Шлях колгоспника* (Богуслав). 104 (20 жовтня), 1.

Резолюція 1 обласної конференції робітників Київщини (1933). *Колгоспник Рокитнянщини* (Рокитне), 25 (30 березня), 2.

Справа про вбивство селянина Стеценка (1933). *Соціалістична перемога* (Канів), 91 (9 жовтня), 2.

Судити Лисенкову за зрізання колосків (1933). *Коллективна нива* (Ржищів), 64 (14 липня), 3.

Судити синицьких розбишак за переслідування дописувачів (1931). *Шлях колгоспника* (Богуслав), 96 (2 жовтня), 4.

Убивців робітників Стеценка засуджено (1933). *Соціалістична перемога* (Канів), 91 (9 жовтня), 2.

Boriak, Hennadii (2008). Holodomor Archives and Sources: The State of the Art. *Harriman review*. Nov. 2008. vol. 16, n 2, p. 21–35. (The Holodomor of 1932–33). Papers from the 75th-Anniversary Conference on the Ukrainian Famine-Genocide. University of Toronto, Nov. 1, 2007).

References:

Vdaryty po rukakh huliganiv [To severely punish the hooligans] (1931). *Shliakh kolhospnyka* (Bohuslav), 96 (2 October), 4. [in Ukrainian].

Vidpovidaemo na lyst tov. Postysheva [Response to the Postyshev's letter] (1933). *Radianska Nyva* (Bila Tserkva), 115 (26 September), 1. [in Ukrainian].

Gazetoiu, silkoramy ne keruiut [Newspaper and correspondents aren't directed] (1933). *Leninovým shlahkom* (Korsun), 6 (13 January), 1. [in Ukrainian].

Hudz, Victor (2019). *Istoriografiia Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini: monografiia* [Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: monograph]. Melitopol: FOP Odnorog T. V. [in Ukrainian].

Desertyr posivnoi [Deserter of the sowing] (1933). *Radianska Nyva* (Bila Tserkva), 42 (14 April), 1. [in Ukrainian].

Den bilshovytskoi presy [The Bolshevik media day] (1933). *Sotsialistychna peremoga* (Kaniiv), 41(5 May), 1. [in Ukrainian].

Do rokovyn kvitnovoi postanovy TsC VKP(b) Pro perebudovu robsilkorivskoho rukhu [To the Central Committee's of VCP(b) April resolution anniversary «Regarding the correspondent movement rebuilding»] (1932). *Kolektyvne selo* (Skvyra), 42 (18 April), 2. [in Ukrainian].

Zabezpechyty partprovodom robsilkorivskiy rukh ta vypusk stinnykh hazet [To fit out the correspondent movement and edition of wall newspaper by party's leadership] (1932). *Kolektyvist Pereiaslavshchyny* (Pereiaslav), 103 (1 October), 2. [in Ukrainian].

Klasoviy vorog peresluidie robsilkora [Social enemy is persecuting the correspondent] (1933). *Za bilshovytski tempy* (Malyn), 87 (4 July), 2. [in Ukrainian].

Kulchycky, S. V. (nauk. red.) (2008). *Velykyi holod v Ukraini 1932-1933 rr.* [The Great Famine in Ukraine in 1932-1933]: u IV t. Kyiv: Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylanska Akademia", t. IV: Zvit Konhresovo-prezydentskoi Komisii SCHA z doslidzhennia Velykoho holodu 1932-1933 rr. v Ukraini. Vykonavchyi dyrektor Komisii Dzheims Meis, 838. [in Ukrainian].

Kulchytski, S. V. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoria komunizmu v Ukraini vid ioho narodzhennia do zahybeli* [The Red Challenge. The History of Communism from Origin to Collapse], Vol. 2. Kyiv: Tempora, 628 p. [in Ukrainian].

Nash raport partiinym konferentsiiam [Our report to the parties conferences] (1932). *Radianska nyva* (Bila Tserkva) 6 (12 January), 1. [in Ukrainian].

Neshchadno borotysia z oportunistychnym nedootsiniuvanniam nyzovoi presy na rob-selkorrukhu [To fight ruthlessly against opportunist undervalue of a local media and correspondent's movement] (1932). *Shliakh kolhospyyka* (Bohuslav), 12 (30 January), 2. [in Ukrainian].

Pidkurkulnyky zryvaiut utvorennia nasinfondiv [Pidkurkulnyky is pulling down the formation of seedfunds] (1932). *Za sutsilnu kolektyvizatsiiu* (Talne), 27 (2 Mart), 1. [in Ukrainian].

Pro vbyvstvo silkora v seli Kedyna Hora Khrestivskoi silrady Zolotoniskoho raionu – tov. Hvozdia Pavla [Regarding the killing of correspondent in the village of Kedyna Hora of Khrestivka village council of Zolotonosha district – Pavlo Hvozdz] (1933). *Radianska nyva* (Bila Tserkva), 131 (28 October), p. 2. [in Ukrainian].

Pro metody khlibozagotivli v raioni [Regarding the methods of expropriation of grain in district] (1932). *Kolektyvne selo* (Skvyra), 10 (25 January), 1. [in Ukrainian].

Pro pryskorennia rozsliduvannia lystiv ta dopysiv, shcho nadhodiat do tsentralnoi ta raionnoi presy [Regarding the speed-up to inquire the letters, recieved by central and local media] (1933). *Shliakh kolhospyyka* (Bohuslav), 106 (29 October), p. 1. [in Ukrainian].

Redaktsiina stattia [Editor's article] (1933). *Shliakh kolhospyyka* (Bohuslav), 104 (20 October), 1. [in Ukrainian].

Rezolutsiia 1. Oblasnoi konferentsii robsilkoriv Kyivshchyny [Resolution of first Kyivan regional correspondents conference] (1933). *Kolhospyyk Rokytnianshchery* (Rokytn), 25 (30 March), 2. [in Ukrainian].

Sprava pro vbyvstvo selkora Stetsenka [Correspondent Stetsenko killing deals] (1933). *Sotsialistychna peremoha* (Kaniv), 91 (9 October), 2. [in Ukrainian].

Sudyty Lysenkovu za zrizannia koloskiv [To judge Lysenko for cut spikes] (1933). *Kolektyvna nyva* (Rzhyshchiv), 64 (14 July), 3. [in Ukrainian].

Sudyty synytskykh bandytiv za peresliduvannia dopysuvachiv [To judge the Synytsia bandits who persecuted the correspondents] (1931). *Shliakh kolhospyyka* (Bohuslav), 96 (2 October), 4. [in Ukrainian].

Ubyvtsiv robsilkora Stetsenka zasudzheno [The killers of Stetsenko correspondents are judged] (1933). *Sotsialistychna peremoha* (Kaniv), 91 (9 October), 2. [in Ukrainian].

Boriak, Hennadii (2008). Holodomor Archives and Sources: The State of the Art. *Harriman review*. Nov. 2008. vol. 16,n 2, p. 21–35. (The Holodomor of 1932–33. Papers from the 75th-Anniversary Conference on the Ukrainian Famine-Genocide. University of Toronto, Nov. 1, 2007).

Отримано: 25.02.2021

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.91-102

УДК 930.2(4):902

СОБКОВЯК-ТАБАКА Івона – доктор габлітований, ас. професор Університету ім. Адама Міцкевича у Познані, факультет археології, вул. Познанського університету, 7, 61-614, м. Познань, Республіка Польща (iwosob@amu.edu.pl)

ORCID: 0000-0001-5913-1177

ResearcherID: AAB-8476-2019

Scopus Author ID: 55516104100

SOBKOWIAK-TABAKA Iwona – Dr. Hab., Associate Professor, Adam Mickiewicz University in Poznań, Faculty of Archaeology, 7 Uniwersytetu Poznańskiego, 61-614 Poznań, Poland (iwosob@amu.edu.pl)

ДЯЧЕНКО Олександр – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, вул. Героїв Сталінграда, 12, м. Київ, індекс 04210, Україна (oleksandr.diachenko@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-6959-2919

ResearcherID: G-5676-2016

Scopus Author ID: 55215229900

DIACHENKO Oleksandr – PhD, Senior Researcher, National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Archaeology, 12 Geroiv Stalingrada Street, Kyiv, index 04210, Ukraine (oleksandr.diachenko@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Собковьяк-Табака, І., Дяченко, О. (2021). «Динаміка преісторичної культури: комплексний аналіз джерел із Центральної та Південно-Східної Європи». Стратегія реалізації проекту. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 91–102.

«ДИНАМІКА ПРЕІСТОРИЧНОЇ КУЛЬТУРИ: КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ІЗ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ». СТРАТЕГІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЕКТУ

Анотація. Метою статті є характеристика стратегії роботи над сукупністю проблем розвитку преісторичної культури, що напрацьовується в межах проекту «Динаміка преісторичної культури: комплексний аналіз джерел із Центральної та

Південно-Східної Європи». Крім суто наукового значення, досвід реалізації міжнародного проекту також може бути корисним для українських вчених в умовах запровадження проектно-грантової форми фінансування науки. **Методологічною основою** роботи є біхевіористська та неоеволюціоністська парадигми в археології, теорія інформації та інтердисциплінарний досвід у вивченні складноорганізованих систем. **Наукова новизна роботи.** Проект має на меті розбудову теорії динаміки преісторичної культури, переведеної в алгоритм математичних методів, та її верифікацію шляхом співставлення модельних результатів із емпіричними даними. На відміну від більшості узагальнень з археології окремих частин Європи, які містять детальний аналіз розвитку населення різних археологічних культур, контактів між групами із відмінними культурними традиціями і т. д., амбітною метою нашого проекту є створення основ нового синтезу преісторії Південно-Східної та Центральної Європи, який базуватиметься на іманентних властивостях давньої культури. **Висновки.** Проект «Динаміка преісторичної культури: комплексний аналіз джерел із Центральної та Південно-Східної Європи» органічно поєднує розробку теорії та методології археології, методики досліджень і аналіз емпіричних даних. Зауважимо, що більшість узагальнень з археології окремих частин Європи містять детальний аналіз розвитку населення різних археологічних культур, контактів між групами із відмінними культурними традиціями і т. д. Натомість амбітною метою нашого проекту є створення основ нового синтезу преісторії Південно-Східної та Центральної Європи, який базуватиметься на іманентних властивостях давньої культури. Перспективою подальшої роботи в цьому напрямі є переосмислення моделі співвідношення взаємовпливів різних сфер життєдіяльності давніх суспільств. Оскільки в основу синтетичної моделі покладено довготривалі тенденції культурного розвитку, а сама модель має прогностичний характер, цілком можливо, що надалі, після успішної верифікації, вона може бути застосована і для прогнозування майбутнього. У такому вимірі наш проект наповнить глибоким статистичним сенсом відомий вираз про набуття майбутнього завдяки знанню минулого.

Ключові слова: культурна динаміка, культурні цикли, теорія інформації, моделювання в археології.

“DYNAMICS OF THE PREHISTORIC CULTURE: COMPREHENSIVE ANALYSIS OF RECORDS FROM CENTRAL AND SOUTHEASTERN EUROPE” — PROJECT RESEARCH STRATEGY

Abstract. The study aims to describe the strategy of work on a set of problems of prehistoric cultural development, which is developed within the project “Dynamics of prehistoric culture: a comprehensive analysis of sources from Central and South-Eastern Europe.” Apart from purely scientific meaning, the experience of the realisation of the international project can also be useful for the Ukrainian scientists under the conditions of integration of the project-grant form of science funding. **The research methodology** is represented by behaviouristic and neo-evolutionary paradigms in archaeology, information theory and interdisciplinary experience in the study of complex systems. **The scientific novelty of the given work.** The project aims to develop the theory of dynamics of prehistoric culture transformed into an algorithm of mathematical methods and its verification by comparing model results with empirical data. In comparison with the major generalizations of the archaeology from different parts of Europe, which contain a detailed analysis of the development of the population of diverse archaeological cultures, rela-

*tionships between groups with different cultural traditions, etc., the ambitious goal of our project is to create the foundations of a new synthesis of the prehistory of South-Eastern and Central Europe, which will be based on the immanent properties of the ancient culture. **Conclusions.** The project “Dynamics of the prehistoric culture: a comprehensive analysis of records from central and southeastern Europe” organically combines the development of the methodology, of archaeology, research methods and analysis of empirical data. Moreover, substantially all the generalizations on archaeology from certain parts of Europe contain a detailed analysis of the development of the population of different archaeological cultures, contacts between groups with different cultural traditions, etc. Instead, the ambitious aim of our project is to lay the groundwork for a new synthesis of the prehistory of Southeast and Central Europe, which will be based on the basic properties of the ancient culture. The prospect of future work in the given field of study we see in the rethinking of the model of the relationship between the interactions of different spheres of life of ancient societies. While, the synthetic model is based on long-term trends in cultural development, and the model itself has a predictive character, it is possible that in the future, after successful verification, it can be used to predict the future. In this dimension, our project will fill with deep statistical meaning of the well-known expression about the acquisition of the future through knowledge of the past.*

Key words: *cultural dynamics, cultural cycles, information theory, modelling in archaeology.*

Постановка проблеми. Культура минулого, в широкому та вузькому розумінні цього терміну, є одним із фокусів археологічних досліджень від початку становлення наукової дисципліни. Такий фокус знайшов відображення навіть в одній з її базових категорій систематизації вихідних даних – «археологічній культурі», що позначає ступінь подібності матеріалів на певній території у певний час. На сучасному етапі проблеми культурогенези, культурної трансмісії в часі та просторі та пов'язані з наведеними питання є предметом окремих досліджень.

Аналіз джерел та останні дослідження. Для постановки наукових проблем доцільним буде почати із короткої характеристики здобутків археології в галузі вивчення культури протягом останніх десятиліть. Зауважимо, що навіть короткий історіографічний огляд окремих досліджень вимагає роботи монографічного обсягу, тому ми систематизуємо наявні проблеми та підходи до їх вирішення через короткий огляд основних парадигм дисципліни. В рамках пануючих у другій половині ХХ ст. парадигм марксистської і процесуальної (або «нової») археології, культура (в її більш вузькому значенні) розглядалася, скоріше, як відображення соціально-економічної організації населення або (в її ширшому значенні) як спосіб адаптації давніх колективів до навколишнього середовища. Повністю не відкидався і зворотній зв'язок між культурними та соціально-економічними факторами, що визначали характер поведінки преісторичного населення (наприклад: Marciniak, 2012; Renfrew, Bahn, 2004). Накопичений за останню чверть минулого століття матеріал, однак, дав можливість зрозуміти, що всю складність та багатогранність культурної динаміки не можна пояснити тільки відображенням інших сфер діяльності людини. Така невідповідність теорії та емпіричних даних зумовила формування

трьох нових парадигм дисципліни – постпроцесуалізму, поведінкової археології та неоеволюціонізму (Hodder, Hutson, 2003; O'Brien, Lyman, Schiffer, 2005). За великим рахунком, постпроцесуалісти лише вказали на проблеми більш ранніх парадигм стосовно пояснення культурної динаміки, але, поглинуті постмодерністським релятивізмом, не запропонували власних чітких дослідницьких процедур. Натомість засновники поведінкової археології і неоеволюціонізму сформулювали нові проблеми критичного аналізу вихідних даних та їх систематизації, запозичують з інших дисциплін та напрацьовують власні математичні методи культурної трансмісії в часі і просторі та продовжують працювати над цілісними концепціями культуuroгенези. Парадигма поведінкової археології розширила перелік завдань, що стоять перед дослідженнями, необхідністю враховувати процес депонування матеріальної культури минулого та її перетворення на власне археологічне джерело. Сам же процес депонування може передбачати повторювані дії, результатом яких є закономірності в археологічних контекстах (наприклад: Schiffer 1987; 2010). Неоеволюціоністи, загалом, зосередили увагу на проблемах появи та поширення інновацій, змінності матеріальної культури в часі та просторі, проблемах систематизації джерел (наприклад: Lyman, O'Brien, 1998; O'Brien, Shennan, 2010; Shennan 2008; 2009). Остаточне подолання розгляду культури в археології крізь призму теорії відображення стало можливим завдяки новому розумінню складноорганізованих систем, що прийшло в археологію із точних наук. Раніше поведінка останніх розглядалася як проста сукупність поведінки простих систем, що поєднані у складноорганізовані (наприклад: Clarke, 1968). На сучасному етапі поведінка складноорганізованих систем, за дефініцією, перевищує суму поведінки їх компонентів, а їх динаміка обумовлена не тільки зовнішніми, а й внутрішніми факторами (Bentley, Maschner, 2009).

Таким чином, сучасний стан розуміння преісторичної культури дає можливість сформулювати позначені проблеми як наступні взаємопов'язані гіпотези, підтвердження або спростування яких є метою нашого проекту.

1. Існують фундаментальні закони розвитку преісторичної культури, які можна описати математично.
2. Індивідуальна та групова культурна поведінка мають різний характер, а остання може бути різною в залежності від розмірів групи.
3. Культурна уніфікація та культурне розмаїття циклічно змінюються в часі, і така циклічна поведінка є іманентною властивістю культури.
4. Незважаючи на періодичне «згасання» більш ранніх традицій, преісторична культура має кумулятивний характер.
5. Преісторичні культури, у вузькому розумінні останніх, характеризуються тенденцією до просторової експансії.

Із цими гіпотезами тісно пов'язана низка проблем, що розміщена у фокусі неоеволюціоністських підходів – поява та поширення інновацій, «випадання» речей певних типів із культурних наборів, культурна трансмісія та

помилки під час копіювання, селективність під час добору інновацій та ін. (Przybyła, 2014). Кінцевою метою проекту є створення новітньої концепції преісторичної культури на основі синтезу результатів застосування наявних та напрацьованих у межах проекту підходів.

Метою запропонованої роботи є характеристика стратегії роботи над сукупністю проблем розвитку преісторичної культури, що напрацьовується в рамках проекту «Динаміка преісторичної культури: комплексний аналіз джерел із Центральної та Південно-Східної Європи», який фінансується Національним науковим центром Польщі (NCN 2018/29/B/HS3/01201). Ми сподіваємося, що, крім суто наукового значення, досвід реалізації нашого міжнародного проекту може бути корисним для українських вчених в умовах переходу до проектно-грантової форми фінансування науки.

Вклад основного матеріалу. Стратегія роботи. Виходячи із поставлених пізнавальних завдань, робота проекту зосереджена на трьох основних напрямках – розбудові теоретичного підходу, трансформації теорії у алгоритм методу (за висловом О. Накоїнца і Д. Кніттера – Nakoinz, Knitter, 2016) і верифікації модельних результатів через аналіз емпіричних даних. Останній також включає роботу над проблемами археологізації преісторичної матеріальної культури. Оскільки проект має на меті формулювання універсальних законів розвитку культури давнього минулого, для верифікації моделей обрано просторово і хронологічно рознесені палеолітичні, неолітичні, енеолітичні матеріали та комплекси доби бронзи з теренів Південно-Східної та Центральної Європи. Такий підхід уможливило відокремлення впливу конкретно-історичних факторів від загальних закономірностей розвитку культури.

Відправною ідеєю для розбудови теорії преісторичної культури для нас стала ідея про культуру як інформацію, висловлена як філософами, так і археологами-неоеволюціоністами (наприклад: Vauman, 2000; Riede, 2011). Узгодження археологічної таксономії з категоріями теорії інформації (Shannon, 1963) дає можливість сформулювати закони розвитку культури, які мають прогностичний характер і описуються математично, а тому можуть бути верифіковані (Sobkowiak-Tabaka, Diachenko, in preparation). Запропонований у рамках теорії інформації індекс Шеннона (Shannon, 1948) також дозволяє роботу над проблемами уніфікації та розмаїття, а тому широко використовується у низці дисциплін, зокрема археології (Drost, Vander Linden 2018; Gronenborn et al., 2017; 2018). «Уніфікація» та «розмаїття» за такого підходу є не протилежними, а взаємопов'язаними категоріями, які відображають лише ступінь розмаїття. Аналіз кераміки західнотрипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя (4100 – 3600 рр. до н. е.) із застосуванням індексу Шеннона дозволив на емпіричному рівні ідентифікувати тенденцію переходу від більш уніфікованих наборів посуду до більш розмаїтих, а потім – знову до більш уніфікованих. Циклічний характер розвитку кераміки у нашому випадку не корелює зі змінами клімату, соціально-

економічними трансформаціями або закономірностями у просторовому розміщенні населення, а тому відображає культурну динаміку, яка зумовлена внутрішніми факторами (Diachenko, Sobkowiak-Tabaka, Ryzhov, 2020). У свою чергу, синтезована з напрацювань у різних галузях наукового знання математична модель показує, що найбільш загальна динаміка преісторичної культури може бути зведеною до значень єдиного параметра – темпів реплікації речей певних типів (Diachenko, Sobkowiak-Tabaka, in preparation). Близький, але не тотожний підхід, паралельно продемонстрований іншою групою дослідників на матеріалах балканських археологічних культур (Gjesfeld et al., 2020). Окрім того, наша нова модель характеризує «випадання» певних типів із «культурних наборів», умови запозичення культурних елементів ззовні, а одним із похідних моделі є кумулятивний характер культури (Diachenko, Sobkowiak-Tabaka, in preparation).

Серед набору підходів, які застосовуються до аналізу археологічного матеріалу, можна відзначити наступні: самоорганізована критичність (Bak 1996), фрактальні та фрактало-подібні властивості складноорганізованих систем (Brown, Witschey, Liebovitch, 2005; Mandelbrot, 1983; Zubrow, 1985), мережевий аналіз та теорія графів (Albert, Barabasi, 2002; Brughmans, 2010; 2013), каскади біфуркацій (Feigenbaum 1978; 1979; May, 1976). Ці підходи мають бути органічно поєднані в загальній синтетичній математичній моделі.

Паралельно з роботою над універсальним характером культурних законів напрацьовуються моделі археологізації матеріальної культури минулого, яка обумовлена закономірностями у поведінці давніх колективів. Зокрема, на матеріалах повністю розкопаних І. Собков'як-Табакіо стоянок культури Федермессер та свідерської культури у Північно-Західній Польщі, запропоновано модель мікро-хронології відкритих стоянок кам'яної доби (Diachenko, Sobkowiak-Tabaka, 2020a). Модель базується на напрямках вітру, ідентифікованих за локалізацією кременю відносно вогнищ у концентраціях знахідок, та системи нерівностей і простих рівнянь, які відображають циркуляцію частин кременевих пластин та виробів на них у межах пам'ятки. Відповідно до отриманих результатів, палеолітичні мисливці-збирачі змінювали місце розведення вогнища із зміною напрямку вітру та «засміченням» певних ділянок стоянки. Тож, на відміну від широко вживаних в археологічній літературі статичних картин стоянок мисливців-збирачів із синхронною активністю, відображеною концентраціями кременю, наша модель показує динаміку поведінки давніх колективів і закономірності в її археологічному відображенні (Diachenko, Sobkowiak-Tabaka, 2020a). Отримані моделі археологізації будуть поєднані із загальними моделями динаміки преісторичної культури.

Окремий акцент у роботі проекту поставлений на аналіз груп мисливців-збирачів свідерської культури (10800 – 9400 рр. до н.е.), поширеної від Британських островів до Середнього Поволжя і від Центральноєвропейської рівнини до Північної Скандинавії за часів переходу від пізнього гляціалу до раннього голоцену (Sobkowiak-Tabaka, 2016). Фокусом роботи в цьому на-

прямі є аналіз просторового поширення культури, подібність та відмінність у її матеріалах, внутрішнє розмаїття (Sobkowiak-Tabaka, Winkler, 2017), а також доля населення у період пребореалу. Натхненням до роботи в цьому напрямі стали отримані результати щодо культури Федермессер, населення якої показало неймовірну гнучкість щодо навколишнього середовища, яке постійно змінювалося (Sobkowiak-Tabaka, 2017).

Частина проекту, скерована на аналіз емпіричних даних, поза роботою із музейними колекціями та опублікованими матеріалами, також включає розкопки на трипільському поселенні Кам'янець-Подільський, уроч. Татариски. Робота експедиції є прикладом плідної міжнародної співпраці фахівців із Інституту археології НАН України та Університету ім. Адама Міцкевича (О. Дяченко, І. Собков'як-Табака, П. Нечитайло), Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (П. Болтанюк, І. Старенький), Інституту археології і етнології Польської академії наук (Т. Хербіх, Я. Небещанський, Р. Риндзевич), а також молодих вчених – студентів і випускників К-ПНУ імені Івана Огієнка (Є. Левінзон (зараз – студент НаУКМА), І. Ях'єв, О. Белік). Під час польового сезону 2019 р. на розкопках також проходили археологічну практику студенти-історики першого курсу К-ПНУ імені Івана Огієнка. Метою польової роботи є дослідження різних типів об'єктів – залишків жител, гончарних горнів, ровів – з метою їх аналізу в контексті еволюції планувальної структури трипільських поселень, виробництва посуду та ін. (Рис. 1–3).

Рис. 1. Кам'янець-Подільський, ур. Татариски. Площадка 1, вигляд із заходу

Рис. 2. Кам'янець-Подільський, ур. Татариски. Площадка 1, робочий момент:
Є. Левінзон за розборкою вимостки

Зокрема дослідження гончарних горнів архаїчної конструкції на поселенні, що, за поєднаною відносною та абсолютною хронологією, датується 3950 – 3900 рр. до н. е., дало змогу окреслити тенденції еволюції таких пристроїв у західнотрипільській культурі (Diachenko et al., 2019; Diachenko, Sobkowiak-Tabaka, 2020b). Виявлені об'єкти та матеріали будуть застосовані для апробації моделі еволюції технологій Б. Артура (Arthur, 2009). Поза пізнавальними завданнями, пов'язаними з реалізацією проекту, наші розкопки мають на меті поступ до збалансування у вивченні пам'яток різних регіонів Кукутень-Трипільського культурного комплексу.

*Рис. 3. Кам'янець-Подільський, ур. Татариски. Рів 2, робочий момент:
О. Белік і І. Яхіїв за вибіркою рову*

Висновки та обговорення. Отже, проект «Динаміка преісторичної культури: комплексний аналіз джерел із Центральної та Південно-Східної Європи» органічно поєднує розробку теорії та методології археології, методи досліджень і аналіз емпіричних даних. Зауважимо, що більшість узагальнень з археології окремих частин Європи містять детальний аналіз розвитку населення різних археологічних культур, контактів між групами із відмінними культурними традиціями і т. д. Натомість амбітною метою нашого проекту є створення основ нового синтезу преісторії Південно-Східної та Центральної Європи, який базуватиметься на іманентних властивостях давньої культури. Перспективою подальшої роботи в цьому напрямі є переосмислення моделі співвідношення взаємовпливів різних сфер життєдіяльності давніх суспільств.

Оскільки в основу синтетичної моделі покладено довготривалі тенденції культурного розвитку, а сама модель має прогностичний характер, цілком

можливо, що надалі, після успішної верифікації, вона може бути застосована і для прогнозування майбутнього. У такому вимірі наш проект наповнить глибоким статистичним сенсом відомий вираз про набуття майбутнього завдяки знанню минулого.

Подяки. Ця робота підготована в рамках виконання проекту NCN 2018/29/B/HS3/01201, фінансованого Національним науковим центром Польщі (керівник – проф., д-р. габ. Івона Собковьяк-Табак). Користуючись нагодою, ми хочемо подякувати Детлефу Гроненборну та Рею Ріверсу, які працюють над аналогічною проблематикою, за постійний обмін досвідом, ідеями та думками. Ми також вдячні людям з великої літери Світлані Іванівні і Василю Володимировичу Шевчукам, співробітникам Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, професорсько-викладацькому складу і студентам К-ПНУ імені Івана Огієнка за неоціненну допомогу у проведенні польових досліджень.

References:

- Albert, R., & Barabasi, A.-L.** (2002). Statistical mechanics of complex networks. *Reviews of Modern Physics*, 74(1), 47–97. DOI: 10.1103/RevModPhys.74.47
- Arthur, W. B.** (2009). *The nature of technology: What is it and how it evolves?* New York: Free Press.
- Bak, P.** (1996). *How nature works: The science of self-organized criticality.* New York: Springer.
- Bauman, Z.** (2000). *Globalizacja i co z tego dla ludzi wynika.* Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Bentley, R. A., & Maschner, H. D. G.** (2009). Complexity theory. In R. A. Bentley, H. D. G. Maschner, Ch. Chippindale (Eds.), *Handbook of Archaeological Theories.* Lanham – New York – Toronto – Plymouth: Altamira Press, 245–270.
- Brown, C. T., Witschey, W. R. T., Liebovitch, L. S.** (2005). The broken past: Fractals in archaeology. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 12(1), 37–78. <https://doi.org/10.1007/s10816-005-2396-6>.
- Brughmans, T.** (2010). Connecting the dots: Towards archaeological network analysis. *Oxford Journal of Archaeology*, 29(3), 277–303. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0092.2010.00349>.
- Brughmans, T.** (2013). Thinking through networks: A review of formal network methods in archaeology. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 20(4), 623–662. <https://doi.org/10.1007/s10816-012-9133-8>.
- Clarke, D. L. L.** (1968). *Analytical archaeology.* London: Methuen & Co. Ltd.
- Diachenko, A., & Sobkowiak-Tabaka, I.** (2020a). Micro-chronology of Paleolithic open-air camps: The model. *Journal of Archaeological Science*, 117, 105125. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2020.105125>
- Diachenko, A., & Sobkowiak-Tabaka, I.** (2020b). Pottery kilns from the Tripolye settlement of Kamianets-Podolskyi, Tatarsky, the 2019 excavation campaign: Regarding the issue of evolution of Tripolye pottery kilns. *Sprawozdania Archeologiczne*, 72(1), 147–171. DOI: 10.23858/SA/72.2020.1.007

Diachenko, A., & Sobkowiak-Tabaka, I. (in preparation). Self-organized cultural cycles and uncertainty of archaeological thought.

Diachenko, A., Sobkowiak-Tabaka, I., Levinzon, Ye., Nechytailo, P., Starenkyi, I., Boltaniuk, P. (2019). Poperedni rezultaty doslidzen na trypilskomu poseleenni Kamianets-Podilskyi, Tatarskyi [Preliminary results of investigations at the Trypillia site of Kamianets-Podilskyi, Tatarskyi]. *Arkheologiya i Fortyfikatsiya Ukrainy*, 9, 18–23.

Diachenko, A., Sobkowiak-Tabaka, I., Ryzhov, S. (2020). Approaching unification and diversity of pottery assemblages: The case of Western Tripolye culture ceramics in the Southern Bug and Dnieper interfluvium, 4100 – 3600 BC. *Documenta Praehistorica*, 47, 522–535. <https://doi.org/10.4312/dp.47.30>

Drost, C., & Vander Linden, M. (2018). Toy story: Homophily, transmission and the use of simple simulation models for assessing variability in the archaeological record. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 25(4), 1087–1108. <https://doi.org/10.1007/s10816-018-9394-y>

Eigenbaum, M. J. (1978). Quantitative universality for a class of nonlinear transformations. *Journal of Statistical Physics*, 19(1), 25–52. <https://doi.org/10.1007/BF01020332>

Eigenbaum, M. J. (1979). The universal metric properties of nonlinear transformations. *Journal of Statistical Physics*, 21(6), 669–706. <https://doi.org/10.1007/BF01107909>

Gjesfeld, E., Silvestro, D., Chang, J., Koch, B., Foster, J. G., Alfaro, M. E. (2020). A quantitative workflow for modeling diversification in material culture. *PLoS ONE*, 15(2), e0227579. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0227579>

Gronenborn, D., Strien, H.-C., Lemmen, C. (2017). Population dynamics, social resilience strategies, and adaptive cycles in early farming societies of SW Central Europe. *Quaternary International*, 446, 54–65. <http://dx.doi.org/10.1016/j.quaint.2017.01.018>

Gronenborn, D., Strien, H.-C., van Dick, R., Turchin, P. (2018). Social diversity, social identity, and the emergence of surplus in western central European Neolithic. In H. Meller, D. Gronenborn, R. Risch (eds.), *Surplus without the State – Political forms in prehistory. 10th Archaeological conference of Central Germany, October 19–21, 2017 in Haale (Saale)*. Haale (Saale): Grafisches Centrum Cuno GmbH and Co, 201–220.

Hodder, I., & Hutson, S. (2003). *Reading the past: Current approaches to interpretation in archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lyman, R. L., & O'Brien, M. J. (1998). The goals of evolutionary archaeology: History and explanation. *Current Anthropology*, 39(5), 615–652. DOI: 10.1086/204786

Mandelbrot, B. B. (1983). *The fractal geometry of nature*. New York: W. H. Freeman and Company.

Marciniak, A. (2012). Paradygmaty badawcze w archeologii. In S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (Eds.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 29–83.

May, R. L. (1976). Simple mathematical models with very complicated dynamics. *Nature*, 261, 459–467. <https://doi.org/10.1038/261459a0>

Nakoinz, O., & Knitter, D. (2016). *Modelling human behavior in landscapes: Basics concepts and modelling elements*. New York: Springer.

O'Brien, M. J., Lyman, R. L., Schiffer, M. B. (2005). *Archaeology as a process. Processualism and its progeny*. Salt Lake City: The University of Utah Press.

O'Brien, M. J., & Shennan, S. J., Eds. (2010). *Innovations in cultural systems: Contributions from evolutionary anthropology*. Massachusetts: The MIT Press.

- Przybyła, M.** (2014). *Teoria ewolucji w archeologicznych badaniach nad dawnymi społeczeństwami*. Kraków: Profil-Archeo.
- Renfrew, C., & Bahn, P.** (2004). *Archaeology: The key concepts*. London: Routledge.
- Riede, F.** (2011). Steps towards operationalising: An evolutionary archaeological definition of culture. In B. W. Roberts and M. Vander Linden (Eds.), *Investigating archaeological cultures: Material culture, variability and transmission*. New York: Springer, 245–270.
- Shannon, C.** (1948). A mathematical theory of communication. *Bell System Technical Journal*, 27(3), 379–423. DOI: 10.1002/j.1538-7305.1948.tb01338.x
- Shannon, C.** (1963). *Raboty po teorii informatsii i kibernetike [Papers in information theory and cybernetics]*. Moscow: Izdatelstvo inostrannoj literatury.
- Shennan, S. J.** (2008). Evolution in archaeology. *Annual Review of Anthropology*, 37, 75–91. DOI: 10.1146/annurev.anthro.37.081407.085153
- Shennan, S. J.** (2009). *Pattern and process in cultural evolution*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Schiffer, M. B.** (1987). *Formation process of the archaeological records*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Schiffer, M. B.,** Ed. (2010). *Behavioral archaeology. Principles and practice*. London – Oakville: Routledge.
- Sobkowiak-Tabaka, I.** (2016). The last Late Glacial hunter-gatherers. In: J. Kabaciński (Ed.), *The Past Societies. Vol. I., 500,000 – 5,500 BC, [P. Urbańczyk (Ed.), The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages, vol. I-V]*. Warszawa: IAE PAN, 199–227.
- Sobkowiak-Tabaka, I.** (2017). *Rozwój społeczności Federmesser na Nizinie Środkowo-europejskiej*. Poznań: IAE PAN.
- Sobkowiak-Tabaka, I., & Diachenko, A.** (in preparation). Culture as information.
- Sobkowiak-Tabaka, I., & Winkler, K.** (2017). The Ahrensburgian and the Swiderian in the area around the middle Oder River. Reflections on similarities and differences. *Quartär*, 64, 25–48.
- Zubrow, E. B. W.** (1985). Fractals, cultural behavior, and prehistory. *American Archaeology*, 5(1), 63–77.

Отримано: 8.02.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.103-110

УДК 94(410.1):273.4«16»

ІВЧЕНКО Ольга – здобувач кафедри всесвітньої історії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, вул. Богдана Хмельницького, 52а/3, кв. 7а, с. Великий Дальник, Біляївський район, Одеська область, індекс 67668, Україна (Olga_ivchenko@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0694-0004>

IVCHENKO Olga – doctoral student of the Department of World History Odessa I.I. Mechnikov National University, 52a/3, apt. 7a Bohdan Khmelnytsky Street, Velykyi Dalnyk, Bilyaivskyi district, Odesa region, index 67668, Ukraine (Olga_ivchenko@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Івченко, О. (2021). Погляди конституційних роялістів на роль англіканської церкви в питанні зміцнення влади короля. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 103-110.

ПОГЛЯДИ КОНСТИТУЦІЙНИХ РОЯЛІСТІВ НА РОЛЬ АНГЛІКАНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПИТАННІ ЗМІЦНЕННЯ ВЛАДИ КОРОЛЯ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувавши політичні трактати Джона Спелмена та Джона Бремхола, представників такого ідейного напрямку англійської політичної думки середини XVII ст. як конституційний роялізм, дослідити їхні погляди на необхідність збереження існуючого устрою англіканської церкви. **Методологія дослідження** базується на загальнонаукових методах аналізу, синтезу, методах аналогії і порівняння. Використовувалися також спеціально-історичні методи історичного дослідження: ретроспективний, історико-генетичний, історико-порівняльний. **Наукова новизна** полягає в тому, що на сьогоднішній день релігійне питання в подіях Англійської революції середини XVII ст. висвітлене в недостатній мірі. В даній статті вперше досліджуються погляди окремих представників політичної думки вказаного періоду на роль англіканської церкви. **Висновки.** Англіканська церква в усіх питаннях підпорядковувалась королю як частина державного апарату і сприяла поширенню серед населення думки про неприпустимість повстання проти влади монарха. Англіканське духовенство потребувало захисту корони, оскільки в цей період переживало кризу і стояло на межі розколу: виділилась група тих, хто виступив за поглиблення Реформації, очищення церкви від залишків католицьких догматів. Мова йде про пуритан. Саме до таких ідей схилявся і Парламент, в той час, як Яків I та Карл I виступали на підтримку єпископальної англіканської церкви, категорично засуджуючи всіх тих, хто прагнув внести зміни до неї. Таким чином, Англійська революція мала релігійне підґрунтя. Важливо встановити, яких саме ідей дотримувались представники різних напрямків політичної думки вказаного періоду і, насамперед, – конституційних роялістів, які виступали з ідеєю правління Короля в Парламенті (так звана «змішана монархія») і зазначали, що тільки король може керувати церквою і саме монарх пови-

нен вберегти англіканство від остаточного розколу. Такі ідеї яскраво простежуються в трактатах Джона Спелмена та Джона Бремхола.

Ключові слова: англіканська церква, духовенство, конституційний роялізм, «змішана монархія».

THE VIEWPOINTS OF CONSTITUTIONAL ROYALISTS ON THE ROLE OF ANGLICAN CHURCH IN TERMS OF STRENGTHENING THE KING'S POWER

Abstract. *The current study investigates the viewpoints of John Spellman and John Broomhall on the necessity of preserving the established order of the Anglican Church, leaning on the beforehand investigated political treatises of the representatives of the given ideological direction of English political thought in the middle of the seventeenth century. The research methodology is based on general scientific methods of analysis, synthesis, methods of analogy and comparison. Special historical methods of research were also used as a retrospective, historical-genetic and comparative-historical. The scientific novelty involves the fact that up to this day the religious question about the events of the English Revolution of the mid-seventeenth century is not elucidated. In the given article we examine for the first time the views of some representatives of the political thought of this period on the role of the Anglican Church. Conclusions.* *The Church of England in all matters was subordinate to the king as part of the government machinery and contributed to the spread of the population of the idea of the inadmissibility of rebellion against the royal authority. The Anglican clergy needed the protection for the crown because during the given period they underwent the crisis and were on the verge of the split: the group of those who supported the intensification of the Reformation, the purification of the church from the remnants of the teachings of the Catholic Church. It is about the Puritan. The Parliament supported the given ideas, while James I and Charles I stood up for the Episcopal Church and throw stones at those who tried bringing changes into it. Thus, the English Revolution had religious grounds. It is difficult to define, which of the following ideas was supported by the representatives of different political views of the mentioned period and foremost constitutional royalists who initiated the reign of the King in Parliament (so-called "mixed monarchy ") and mentioned that only the King could control the church, and it was the monarch who had to protect Anglicanism from the final division. The very ideas can be traced back to the treatises of John Spellman and John Broomhall.*

Key words: *Anglican Church, clergy, constitutional royalism, mixed monarchy.*

Постановка проблеми. XVII століття для історії політичного устрою Англії було ключовим, оскільки саме в цей час остаточно сформувались ті ідеї, які визначили розвиток владних структур в країні в майбутньому. Власне цей період характеризується появою трьох основних політичних ідей: абсолютизму, парламентаризму та конституційного роялізму, які могли отримати розвиток тільки в тих умовах, що склались в Англії на початку XVII ст. Після смерті королеви Єлизавети I Тюдор (1588-1603 рр.) у 1603 р. династію Тюдорів на англійському престолі змінила шотландська династія Стюартів – король Шотландії Яків VI став новим королем Англії під ім'ям Якова I Стюарта. Загальною тенденцією внутрішньої політики Стюартів було посилення коро-

лівської влади спочатку в рідній Шотландії, а з 1603 р. і в королівстві Англії. Особливе місце в системі англійського абсолютизму посідала церква.

Аналіз джерел та останні дослідження. В історіографії, як в зарубіжній, так і в вітчизняній, вплив англіканської церкви на процес посилення влади короля залишається недостатньо висвітленим. Історики в загальних рисах описували становище англіканської церкви в роки революції середини XVII ст. і не досліджували безпосередньо погляди абсолютистів, парламентаристів і, тим більше, конституційних роялістів на вказане питання. До таких робіт належать дослідження Дж. Монкріф (Moncrief, 1910), В. Хаттон (Hutton, 1913), А. Пламер (Plummer, 1904), Х. Спенс (Spence, 1900), М. Естлі-Боден (Astley-Boden, 2014). А дослідники, що вивчали погляди конституційних роялістів – Д. Сміт (Smith, 1994), М. Джадсон (Judson, 1975), Р. Крокстейл (Croxdale, 1972), Дж. Соммервіль (Sommerville, 1953) – не зосереджували свою увагу на аналізі їхніх поглядів на становище англіканської церкви.

Мета статті. Той вплив, що здійснив напрямок конституційного роялізму на становлення сучасної британської системи влади, вимагає детального вивчення поглядів представників даного ідейного напрямку щодо всіх сфер життя суспільства і особливо – щодо значення англіканської церкви в процесі зміцнення королівської влади. Це обумовлює актуальність даного дослідження. В зв'язку з цим поставлено наступні завдання:

- дослідити питання релігійного підґрунтя конфлікту між королем та парламентом;
- висвітлити погляди конституційних роялістів щодо місця англіканської церкви в суспільстві та її значення для зміцнення влади короля.

Виклад основного матеріалу. Реформація в Англії та створення англіканської церкви на чолі з королем зіграла значну роль в послабленні повноважень парламенту та зростанні абсолютистських тенденцій, оскільки в результаті цього процесу все монастирське майно перейшло до рук монарха, а це, в свою чергу, зробило його матеріально більш незалежним від парламентських субсидій (Кареев, 2009, с. 65). Крім того, це дало йому змогу поширити свій вплив серед знаті, наділяючи її новими землями та маєтками (Кареев, 2009, с. 65).

Основи англіканства були закладені при Єлизаветі I в останній чверті XVI ст. і перейшли до Стюартів у спадок. Найсміливіше було вирішено питання про ставлення церкви до держави: Єлизавета формально майже відмовилася від «верховенства» над церквою, але на ділі в якості «верховного правителя» зберегла всі повноваження свого батька і в духовенстві державної церкви бачила служителів корони. Англіканська церква знаходилася в найсильнішому підпорядкуванні державі. Священики повинні були поширювати серед населення думку про те, що влада короля – недоторканна, що монарх – помазаник Божий і весь народ повинен беззаперечно коритись волі правителя.

Власне в Англії проповідь про необмежені права та повноваження монарха отримала богословське забарвлення. Теорія про божественне походження королівської влади зробилась вченням «високої церкви», тобто вищих представників англіканського духовенства і докторів богослов'я. У зв'язку з цим, проголошувалось, що монарх отримав свою владу від Бога, а тому і підкорюватись, відповідно, мав тільки йому. Крім того, англіканське духовенство висловлювало думку про те, що людська природа потребує керування. Оскільки Бог є творцем природи, то, відповідно, він є також творцем правління і влади (Smith, 1994, р. 12). Таким чином, божественне походження королівської влади ставило монарха вище людських законів.

Ще задовго до того, як Яків I посів трон в Англії, духовенство визнало короля верховним правителем Англійської церкви (Judson, 1975, р. 171). Англійська церква вбачала в правителєві свого главу. Вона була зацікавлена в посиленні влади короля, оскільки це сприяло б і її зміцненню. Тому серед священників дуже легко поширюються ідеї про королівську прерогативу – особливі права короля, на які не міг претендувати Парламент. Англійське духовенство розуміло, що тільки в співпраці з урядом може зберегти свій авторитет і свої прибутки, а також усвідомлювало, що тільки влада короля може вберегти англійство від розколу (Савин, 2000, с. 63). Уже в XVI столітті виділяється група тих, хто прагнув «очистити» церкву від залишків «римських забобонів», – формується напрямок, що отримав назву «пуританізм». В XVII столітті це протистояння посилюється і набуває нових, яскраво виражених проявів. І Яків I, і Карл I підтримували єпископальну Англійську церкву, в той час, як Парламент тяготив до континентального протестантизму, бажаючи очистити країну від впливу католицизму (Савин, 2000, с. 93). Це викликало різку критику з боку монарха. Так, Яків I на одній із конференцій з духовенством ще в січні 1604 р. заявив про те, що пуритани відрізняються від інших не стільки релігійними переконаннями, як своєю руйнівною політикою і вимогами рівності. «Нема єпископа – нема і короля», – так обґрунтував Яків I необхідність захищати єпископальну англійську церкву від вимог пуритан (Косминский, 1954, с. 82). Грізна критика державної релігійної політики заповнює більшу частину останньої сесії останнього передреволюційного парламенту 1629 року (Савин, 2000, с. 94).

Англійська церква, зберігаючи багато характерних для католицизму ознак, стала надійною підтримкою для монархії та сприяла встановленню абсолютної влади. Роялістська політична думка підкреслювала особливе значення церкви для утвердження королівської влади та посилення позицій монарха. Таку ж точку зору розділяли і конституційні роялісти.

Конституційний роялізм як ідейна течія виникає в Англії в 40-х роках XVII ст. як спроба примирити дві ворогуючі сили – роялістів та парламентаристів. Прибічники даного політичного напрямку виступали з ідеєю «mixed monarchy» («змішаної монархії»), що означало правління короля в Парламенті: монарх залишав за собою особливі повноваження (королівську прерогати-

ву), однак при цьому погоджувався правити відповідно до прийнятих законів. Парламент жодним чином не мав права обмежувати короля, але повинен був допомагати останньому приймати справедливі закони. Найяскравішими представниками теорії конституційного роялізму були Джон Спелмен та Джон Бремхол. Вивчення трактатів цих мислителів дає можливість зробити висновки про основні аспекти їхніх політичних ідей, в тому числі – і на роль та значення Англійської церкви для укріплення влади короля.

В своєму самому ранньому трактаті – «A Protestant Account of his Orthodox Holding in Matters of Religion» («Протестантське значення його правдивого вкладу в питання релігії») Джон Спелмен критикує тих, хто висловлювався за корінні реформи в Англійській церкві, називаючи їх «борцями проти Святого Духа» (Spelman, 1642, р. 2). Крім того, як і багато хто з інших конституційних роялістів, Спелмен в своєму трактаті доводив положення про те, що загальний закон співпадає з законом Божим. Мислитель зазначав також, що «богослужіння нашої Церкви було встановлене законами нашого королівства» (Spelman, 1642, р. 2). Тому закони Англії спираються «як на єпископство, так і на молитовник» (Spelman, 1642, р. 2).

Джон Спелмен засуджував католицьку церкву, заявляючи, що вона «помилково вважає себе безгрішною і залишає за собою виключне право тлумачити Святе Письмо» (Spelman, 1642, р. 3). Мислитель зауважує також, що католики «...вводять в оману, кажучи, що їхня церква є основою та опорою істини на землі... і помилково вчать нас, що не можна підтримувати вчення окремих людей, якщо вони не визнані Церквою» (Spelman, 1642, р. 3).

Спелмен підкреслює необхідність визнавати владу короля і в усьому виявляти покору його велінням: «...але оскільки послух – це те, чого навчається сам Спаситель, це свідчить про те, що ми всі повинні цьому вчитися... той, хто протиставляється владі, протиставляється закону Божому і приймає на себе прокляття» (Spelman, 1642, р. 8). Автор виступає з різким осудженням тих, хто прагне внести зміни до богослужінь, закликає вберегти єпископальну церкву Англії: «Хіба є щось в обрядах нашої Церкви такого, що порушує Слово Боже? Якщо є, то нехай ображені вкажуть на це!» (Spelman, 1642, р. 9).

Наприкінці трактату Спелмен знову висловлював свою точку зору щодо церковного управління в Англії і заявляв про те, що католицизм «вразив багатьох радників та військових командирів, які за допомогою папської Армії змусили багатьох залишити власні домівки, щоб стати на захист встановленої протестантської релігії» (Spelman, 1642, р. 9). Мало того, «король повинен зректися своїх підданих – папів, відмовитися від їхньої служби та допомоги... а також заборонити приймати їх до лав своєї армії, щоб захистити своє королівство» (Spelman, 1642, р. 9).

В трактаті «A Case of our Affairs...» Джон Спелмен знову підкреслює: «... важко повірити в те, що папісти можуть бути дійсно зацікавлені в укріпленні влади короля та в утвердженні справжньої протестантської церкви» (Spelman, 1643, р. 24). Таким чином, мислитель розділяв точку зору решти

конституційних роялістів і висловлювався за збереження існуючої структури Англійської церкви та захисту країни від впливу католицизму.

Схожі ідеї висловлює і Джон Бремхол. Його головною роботою є трактат *The Serpent-Salve* («Зміїний бальзам») – послідовне спростування «*Observations upon some of his majesty's late answers and expresses*» («Спостереження на деякі з пізніх відповідей і висловлювань Його Величності») Генрі Паркера. У своєму трактаті мислитель заявляє, що величезне значення в державі займає церква. Всі закони, що забезпечують існування «обмеженої монархії», підкріплюються церквою – «церква цементує наші закони» (Bramhall).

Ще в одному своєму трактаті «*A Just Vindication of the Church of England*» («Просто підтримка церкви Англії») Джон Бремхол стверджує, що діяльність «... Папа Римський здобув на наших землях без нашої згоди – це тиранія і узурпація...» (Bramhall, 1660, р. 53) і «Король, за підтримки Церкви і Королівства, зробив все для того, щоб обмежити папську владу і захистити населення від зазіхань» (Bramhall, 1660, р. 53). Автор пропонує «підстави для захисту діючої церкви Англії від будь-яких змін», які наводить дуже послідовно. В першу чергу мова йде про те, що «не протестанти стали ініціаторами відокремлення церкви Англії від Риму, але самі римо-католики, що зрозуміли помилковість своїх суджень» (Bramhall, 1660, р. 54). Далі Бремхол зауважує: «Звільнившись від закону Риму, вони не створили власного закону, але відновили старі закони своєї землі і заявили, що Свобода заповідана їм предками і захищає їх від зазіхань Римського суду» (Bramhall, 1660, р. 84) Мислитель допускає думку про те, що «і Король, і Церква мали достатньо прав та підстав, щоб відмовитись від послуху Риму, і зробити це належним чином» (Bramhall, 1660, р. 85). Джон Бремхол, врешті-решт, приходять до висновку, що «Церква Англії та інтереси держави – пов'язані.... Той, хто претендує на зміни в церкві – виступає проти волі Короля і порушує закони Божі» (Bramhall, 1660, р. 86).

Висновки. Таким чином, аналіз політичних трактатів Джона Спелмена та Джона Бремхола дає можливість стверджувати, що конституційні роялісти, виступаючи за зміцнення влади короля, за розширення його прерогативних прав, прагнули зберегти англійську церкву без змін. Свою позицію мислителі аргументували зв'язком церкви та королівської влади: духовенство залежало від милості короля, а отже зміцнення монархії означало і зміцнення та забезпечення інтересів церкви. Конституційні роялісти засуджували прагнення Парламенту до реформування англійства, звільнення церкви від залишків католицьких догматів. Тільки в збереженні існуючої англійської церкви представники вказаного напрямку політичної думки вбачали можливість зміцнення королівської влади та обмеження претензій з боку Парламенту.

Список використаних джерел і літератури:

Кареев, Н. И. (2009). *Западноевропейская абсолютная монархия XVI – XVIII вв.* Москва, 245 с.

- Косминский, Е. А.** (1954). *Английская буржуазная революция XVII в.* (в 2-х тт., Т. 1). Москва: Издательство Академии Наук СССР, 493 с.
- Савин, А. Н.** (2000). *Лекции по истории Английской революции.* Москва: «Крафт+», 536 с.
- Astley-Boden, M. J.** (2014). "God is pleased to be called a man of Warre": *Religious Violence in the English Civil War, 1642-1646.* Queensland, 181 p.
- Bramhall, J.** (1660). A Just Vindication of the Church of England. *The works of the John Bramhall.* Dublin, 1050 p.
- Bramhall, J.** *The Serpent Slave.* URL: http://archive.org/stream/worksjohnbramha01bramgoog/worksjohnbramha01bramgoog_djvu.txt (дата звернення: 05.01.2021).
- Croxdale, R.** (1972). *Constitutional theories of kingship during the English revolution 1637-1660.* Texas, 148 p.
- Judson, M. A.** (1975). *The Crisis of the Constitution.* London, 349 p.
- Hutton, W. H.** (1913). *The English Church. From the accession of Charles I to the death of Anne (1625-1714).* London, 366 p.
- Moncrief, J. W.** (1910). The English Church under James I. *The American Journal of Theology*, Vol. 14, (4), p. 641-645.
- Plummer, A.** (1904). *English Church History.* Edinburg, 179 p.
- Smith, D. L.** (1994). *Constitutional Royalism and the search for settlement. 1640-1649.* Cambridge University Press, 315 p.
- Sommerville, J.P.** (1953). *Politics and ideology in England, 1603-1640.* London, 485 p.
- Spelman, J.** (1642). *A Protestants Account of His Orthodox Holding in Matters of Religion, at this Present Indifference in the Church: For His Own and Others Better Confirmation Or Rectification in the Points Treated On, Humbly Submitted to the Censure the Church of England.* Printer to the University of Cambridge, 45 p.
- Spelman, J.** (1643). *The Case of our affaires in Law, Religion, and other circumstances briefly examined, and presented to the conscience.* Oxford, 29 p.
- Spence, H. D. M.** (1900). *A history of the English Church.* London, 250 p.

References:

- Kareev, N. I.** (2009). *Zapadnoevropejskaia absoliutnaia monarkhija XVI – XVIII vv.* [The absolute monarchy of the 16th – 18th centuries in Western Europe]. Moskva, 245 p. [in Russian].
- Kosminskij, E. A.** (1954). *Anhlyiskaia burzhuaznaia revoliutsiya XVII v.* [The English bourgeois revolution of the 17th century]. (in 2 vols., Vol.1). Moskva: Izdatel' stvo Akademii Nauk SSSR, 493 p. [in Russian].
- Savin, A. N.** (2000). *Lektsyy po ystoriyy Anhlyiskoi revoliutsyy* [Lectures on the history of the English Revolution]. Moskva: «Kraft+», 536 p. [in Russian].
- Astley-Boden, M. J.** (2014). "God is pleased to be called a man of Warre": *Religious Violence in the English Civil War, 1642-1646.* Queensland, 181 p. [in English].
- Bramhall, J.** (1660). A Just Vindication of the Church of England. *The works of the John Bramhall.* Dublin, 1660, 1050 p. [in English].
- Bramhall, J.** *The Serpent Slave.* URL: http://archive.org/stream/worksjohnbramha01bramgoog/worksjohnbramha01bramgoog_djvu.txt (application date: 05.01.2021). [in English].
- Croxdale, R.** (1972). *Constitutional theories of kingship during the English revolution 1637-1660.* Texas, 148 p. [in English].
- Judson, M. A.** (1975). *The Crisis of the Constitution.* London, 349 p. [in English].

Hutton, W. H. (1913). *The English Church. From the accession of Charles I to the death of Anne (1625-1714)*. London, 366 p. [in English].

Moncrief, J. W. (1910). The English Church under James I. *The American Journal of Theology*, Vol. 14, (4), 641-645 p. [in English].

Plummer, A. (1904). *English Church History*. Edinburg, 179 p. [in English].

Smith, D. L. (1994). *Constitutional Royalism and the search for settlement. 1640-1649*. Cambridge University Press, 315 p. [in English].

Sommerville, J. P. (1953). *Politics and ideology in England, 1603-1640*. London, 485 p. [in English].

Spelman, J. (1642). *A Protestants Account of His Orthodox Holding in Matters of Religion, at this Present Indifference in the Church: For His Own and Others Better Confirmation Or Rectification in the Points Treated On, Humbly Submitted to the Censure the Church of England*. Printer to the University of Cambridge, 45 p. [in English].

Spelman, J. (1643). *The Case of our affaires in Law, Religion, and other circumstances briefly examined, and presented to the conscience*. Oxford, 29 p. [in English].

Spence, H. D. M. (1900). *A history of the English Church*. London, 250 p. [in English].

Отримано: 13.01.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.110-121

УДК 378.662(476)

КУКСА Олександр – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії білоруської державності Білоруського національного технічного університету, проспект Незалежності 65, Мінськ, індекс 220015, Республіка Білорусь (akuksa@bntu.by)

ORCID 0000-0003-3385-3096

KUKSA Oleksandr – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of History of the Belarussian State of the Belarussian National Technical University, 65 boulevard of Independence, Minsk, index 220015, Belarus (akuksa@bntu.by)

Бібліографічний опис статті: Кукса, О. (2021). Інститут промисловості БРСР та проблеми підготовки інженерно-технічних кадрів у 1920 – на початку 1930-х рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 110–121.

ІНСТИТУТ ПРОМИСЛОВОСТІ БРСР ТА ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ КАДРІВ У 1920 – НА ПОЧАТКУ 1930-х рр.

Анотація. *Мета дослідження* – на основі вперше введених у науковий обіг архівних документів розкрити проблеми становлення вищої технічної освіти в Республіці Білорусь. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, об'єктивності, системності, а також на використання методів аналізу і синтезу, проблемно-хронологічного, історико-порівняльного. **Наукова новизна** полягає у тому,

що вперше розкривається роль Науково-дослідного інституту промисловості БРСР в створенні власної бази підготовки інженерно-технічних кадрів в Білорусі. **Висновки.** Закладені основи становлення вищої технічної освіти в Білорусі в грудні 1920 р. дали надію на створення власної бази з підготовки національних інженерно-технічних кадрів у Білоруському державному політехнічному інституті (далі – БДПІ). Створені і діючі середні індустріальні навчальні заклади перестали задовольняти зростаючий попит підприємств. Новий етап в історії підготовки національних індустріальних кадрів розпочався тільки в 1930 р. На цьому етапі проблеми проведення колективізації та індустріалізації значно актуалізували питання створення центру з вирішення питань в галузі техніки і сучасних технологій. Спроба уряду піти по шляху найменш затратного і найбільш швидкого вирішення даної проблеми за рахунок створення Інституту промисловості БРСР виявилася невдалою у зв'язку з низкою проблем, серед яких найбільш гострим питанням була відсутність освітнього закладу з підготовки інженерних кадрів. Зіткнувшись з цією проблемою, Інститут промисловості виступив ініціатором і організатором відродження вищого технічного закладу в Білорусі – БДПІ. На цьому шляху великі надії поклалися на КПІ, який ще Д.І. Менделєєв називав краєм технічним закладом Російської імперії.

Ключові слова: технічна освіта, інженерні кадри, Інститут промисловості БРСР, Білоруський державний політехнічний інститут, Білоруський національний технічний університет.

INSTITUTE OF INDUSTRY OF THE BSSR AND PROBLEMS OF TRAINING OF ENGINEERING-TECHNICAL CAREER PERSONNEL IN 1920–1930

Abstract. *The study aims* to reveal the problem of the formation of higher technical education in the Republic of Belarus based on archival documents introduced into scientific circulation for the first time. **The research methodology** is based on the principles of historical method, objectivity, consistency and on the usage of methods such as analysis and synthesis, problem-chronological and historical-comparative. **The scientific novelty** lies in revealing the role of the Research Institute of Industry of the BSSR in creating its own base for training of engineering and technical personnel in Belarus for the first time. **Conclusions.** The laid foundation for the formation of higher technical education in Belarus in December 1920 gave hope for the creation of its own base for the training of national engineering and technical personnel at the Belarusian State Polytechnic Institute (hereinafter – BSPI). Established and operated secondary industrial educational institutions stopped satisfying the growing demand of enterprises. A new stage in the history of training of national industrial personnel began only in 1930. At the given stage, the problems of collectivization and industrialization have significantly raised the issue of creating a center for dealing with problems in the fields of engineering and in high technology. The attempt of the government to embark on a course of the least costly and the quickest solution to this problem through the establishment of the BSSR the Institute of Industry was unsuccessful due to several problems, most acute, which was the lack of an engineering-training institution. Having rubbed up against this problem, the Institute of Industry initiated and organized the revival of the highest technical institution in Belarus – BSPI. In this way, high expectations were put on KPI, which D. I. Mendeleev called the best technical institution of the Russian Empire.

Key words: technical education, engineering personnel, Institute of Industry of the BSSR, Belarusian State Polytechnic Institute, Belarusian National Technical University.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день уявити собі систему освіти в Білорусі без Білоруського національного технічного університету (далі – БНТУ) практично неможливо. Але, як це і буває в історії, так було не завжди. У 20-х роках минулого століття був момент, коли білоруському уряду, в силу катастрофічного становища в країні, довелося поставити на чашу терезів існування технічної і гуманітарної освіти. У той момент вибір залишився за гуманітарним вишом – Білоруським державним університетом (далі – БДУ). Але як виявилось без інженерних кадрів неможливо побудувати процвітаюче суспільство. Доля країн без сучасних знань в області техніки і технологій – це відстаюча модель економіки, придаток до більш успішних країн світу. Продаж лісу і продукції аграріїв навіть в ті роки могли забезпечити тільки мізерне існування громадян країн, вимушених розвивати цей сектор економіки.

Аналіз джерел та останні дослідження. Винесена на загал тема на сьогоднішній день мало вивчена у вітчизняній науці Республіки Білорусі. В білоруській історіографії значу частину робіт з історії підготовки інженерно-технічних кадрів складають статистичні матеріали, ювілейні та узагальнюючі праці. Серед сучасних робіт з історії розвитку технічної освіти в Білорусі виділяються індивідуальні праці К. І. Баландіна (2015, 2020), О. М. Кукси (2011, 2015), колективні – К. І. Баландіна і О.М. Кукси (2015, 2020), С. В. Харитончика, О. Г. Воробйова, А. А. Кологривко і О. М. Кукси (2020). У них розкриваються основні моменти зародження вищої технічної освіти, створення матеріальної та науково-лабораторної бази, специфіки навчання студентів та досягнень викладачів. Досить значний масив документів зберігається в архівах Республіки Білорусі. Автором вперше вводяться в науковий обіг матеріали Національного історичного архіву Білорусі (1 фонд), Національного архіву Республіки Білорусі (3 фонди) та Державного архіву Мінської області (1 фонд). На сьогоднішній день тематика історії створення, становлення та розвитку Інституту промисловості БРСР ще не розроблена. Спеціальні роботи з історії цього закладу відсутні. У той же час він мав значний вплив на розвиток та закладення наукової бази в промисловості Білорусі, підготовку інженерних фахівців та спеціалістів вищої кваліфікації. Автор також вперше вводить в науковий обіг матеріали Білоруського державного архіву науково-технічної документації (1 фонд), які розкривають роль даного закладу у закладенні основ підготовки інженерно-технічних кадрів. Окремі матеріали містить тогочасна періодика. Щодо існування і діяльності Інституту промисловості БРСР поодинокі звіткі містяться у довідковій та енциклопедичній літературі.

Мета дослідження – на основі вперше введених у науковий обіг архівних документів розкрити проблеми становлення вищої технічної освіти в Білорусі.

Виклад основного матеріалу. Основи технічної освіти в Білорусі були закладені ще в царській Росії, коли почали відкриватися ремісничі училища. На базі Мінського ремісничого училища в 1918 р. започаткували

Політехнікум, який в 1920 р. здобув статус технічного закладу вищої освіти (Баландин, Кукса, 1, 2010. с. 7). З відкриттям Білоруського державного політехнічного інституту в нього потягнулися представники місцевого населення, які не змогли в роки революцій, воєн і розрухи продовжити своє навчання в інших містах. Білоруські діти отримували інженерну освіту у провідних технічних закладах Бельгії, Франції, Німеччини, Польщі, України та Росії (НІАБ, ф. 3071, оп. 1, спр. 11, арк. 19).

Зародження вищої технічної освіти в Білорусі проходило в складних історичних умовах. В межах урізаної територіально, зруйнованої і знекровленої війнами Радянської Соціалістичної Республіки Білорусі (згодом – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка) у 1920 р. в Мінську почав роботу БДПІ на чолі з першим ректором Н.К. Ярошевичем, а в 1921 р. – започаткували БДУ. На урочистому відкритті БДУ звучали вітання від представників БДПІ. Перший ректор БДУ В.І. Пічета, викладаючи історію Білорусі в БДПІ, дуже тепло відгукувався про студентів технічного ЗВО, відзначаючи їх працьовитість і старанність в науках (Кукса, 2011, с. 48).

Під тиском зовнішніх факторів керівництву РСРБ довелося в 1922 р. піти на реорганізацію БДПІ, призупинивши, таким чином, на 10 років процес підготовки інженерних кадрів в Білорусі (Кукса, 2015, с. 103). Проіснувавши декілька років, БДПІ було зачинено і підготовка кадрів з вищою технічною освітою в Білорусі не проводилась. Відсутність втузів привела до величезного відтоку робітничих кадрів з Білорусі. За даними Комісаріату освіти у 1930 р. практично 70% випускників фабрично-заводських установ, які давали право вступати до технічних закладів вищої освіти, виїхали на навчання в Росію і Україну. ЗВО Ленінграда змушені були навіть давати оголошення в білоруських газетах про те, що вони не зможуть прийняти всіх бажаючих. При цьому на тлі великих недоборів в технікуми Білорусі, в середні спеціальні політехнікуми завжди був високий конкурс.

У лютому 1929 р., в розпал індустріалізації, виявилось, що для БРСР просто життєво необхідно відновити підготовку інженерних кадрів. Правда, спочатку уряд цікавився лише будівельниками і дорожниками. Тоді загальновизнаною думкою було те, що якісні житло і дороги – це один з перших показників рівня життя в країні. Більш масштабні проекти з відродження вишу політехнічної спрямованості не розглядалися в силу ряду об'єктивних причин: відсутності спеціальних будівель і лабораторій, науково-технічного і професорсько-викладацького складу, кадрів підготовлених абітурієнтів. Під впливом цих обставин спочатку було прийнято рішення піти по шляху, по якому вже працювали Росія, Україна та інші радянські республіки. Для отримання необхідного результату в максимально стислі терміни передбачалося створити ударні науково-проектні організації, які на першому етапі змогли б обслуговувати всі галузі промисловості країни (Баландин, Кукса, 2010, с. 10).

У 1928 р. після розгляду доповіді про науково-дослідну діяльність в БРСР було прийнято рішення про заснування упродовж найближчої п'яти-

річки Інституту для вивчення промисловості. Причини таких рішень заступником голови Вищої Ради Народного Господарства (далі – ВРНГ) БРСР В.С. Натансоном пояснювалися тим, що Інститут білоруської культури дещо «замкнувся в собі і мало пов'язаний з промисловістю». На його думку Главхім повинен був також врахувати те, що «БРСР в найближчі чотири роки не зможе зі своїх втузів отримати потрібні кадри для білоруської промисловості і тому йому слід у своїх планах врахувати необхідність дати Білорусії шляхом перерозподілу відсутні кадри» (БДАНТД, ф. 55, оп. 4 уд., спр. 8, арк. 63).

У березні 1929 р. в Мінську був відкритий Науково-дослідний інститут (далі – НДІ) промисловості при Раді Народних Комісарів (далі – РНК) БРСР. З бюджету країни на цей проект передбачалося виділення значної суми (НАРБ, ф. 6, оп. 1, спр. 1, арк. 98). Науковим працівникам готові були платити серйозні за мірками навіть СРСР зарплати, але організатори зіткнулися з однією непереборною, як пізніше виявилось, проблемою. Ініціатори будь-якого нового проекту на своєму шляху зустрічають шерех проблем. Справа нова, ніхто не знає з чого почати, яким шляхом йти, кого залучати, хто дасть той результат, якого всі очікують. Ряд моментів поступово було вирішено, але відсутність місцевих кадрів висококласних інженерів, як, виявилось, було неможливо поповнити навіть за рахунок союзних республік.

На першому організаційному етапі Інститут промисловості підпорядковувався безпосередньо РНК БРСР. Питання стояло на контролі у члена РНК і голови ВРНГ БРСР С.Б. Карпа, а пізніше Г.П. Грицкевича. Через декілька місяців НДІ промисловості перейшов повністю у підпорядкування ВРНГ БРСР. Організаційний комітет очолив В.М. Строковський, який провів всю підготовчу роботу. У жовтні 1930 р. директором НДІ був призначений С.З. Слонім, який до цього обіймав посаду заступника народного комісара освіти БРСР (НАРБ, ф. 205, оп. 1, спр. 15, арк. 3). Однак, не зважаючи на всі зусилля, справа практично не зрушилася з місця. Ситуація з питанням організації НДІ промисловості та вищої технічної освіти в БРСР різко покращилася лише після появи в Мінську професора Київського інституту народного господарства Н.С. Середи.

На ім'я голови комісії з організації НДІ промисловості Білорусі 6 вересня 1929 р. надійшла заява професора Н.С. Середи, у якій він запропонував свої послуги з організації цього інституту в якості заступника директора і керівника секції лісової та деревообробної промисловості або секції енергетики. Він аргументував це тим, що «з роботою [він] знайомий, так як будучи головою НТС України лісової та деревообробної промисловості працював по організації в Україні НДІ деревини, а також перебуваючи членом колегії Київського відділу НТУ ВСНГ ознайомився з організацією інститутів – торф'яного, енергетики, силікатів, цукрового, механізації та машинізації сільського господарства і до того ж зібрав положення і оплату робіт цих інститутів» (БДАНТД, ф. 55, оп. 4 уд., спр. 9, арк. 119).

Н.С. Середа готовий був приступити до роботи вже наприкінці вересня, але до 22 жовтня 1929 р. це питання не вирішилося. Він повідомляв з Києва

В.М. Строковському, що не може переїхати до Мінська, так як він не був забезпечений помешканням, а жити з сім'єю в готелі він не хотів. У листі ін. також писав, що «питання про мій переїзд звичайно термінове так як в цьому зацікавлений і Університет, тому що там скоро потрібно було б почати читати лекції, потім потрібно просувати справи інституту, тому що без цього справа буде просуватися повільно. У газетах мають з'явитися статті про його завдання, структуру та план робіт» (БДАНТД, ф. 55, оп. 4 уд., спр. 9, арк. 122). За час свого тижневого перебування в Мінську Н.С. Серєда склав план роботи інституту, який під час від'їзду В.М. Строковського в Москву передав Г.П. Присєвичу.

В уряді і в організаційному комітеті розуміли, що без налагодження системи підготовки інженерних кадрів в Білорусії широко розгорнути роботу НДІ промисловості буде неможливо. Організатори НДІ промисловості почали настійливо вимагати від уряду і Народного комісаріату освіти БРСР негайного відкриття технічного закладу вищої освіти. Створена при Наркомосвіті комісія запропонувала відкрити втуз в Гомелі і почали там проводити організаційні заходи, призначивши ректором місцевого партійного робітника Я.З. Куницю (НАРБ, ф. 210, оп.1, спр. 11, арк. 5). Такий хід подій не влаштовував організаторів НДІ промисловості, так як професор Н.С. Серєда вважав, що Політехнічний інститут та Інститут промисловості повинні були розміститися на одній території. На думку Н.С. Серєди це дозволило б створити закритий цикл: від підготовки інженерних кадрів до реалізації новаторських ідей на виробництві. При цьому БДПІ відводилася роль підготовки місцевих кадрів і створення науково-лабораторної бази, а Інституту промисловості – відбору кращих випускників, підготовки через аспірантуру наукових кадрів, розробки нової техніки і технологій, вивчення природних ресурсів і перспективних напрямків у промисловості. Під тиском НДІ промисловості справа організації втузу була передана ВРНГ БРСР і місцем відкриття був визначений Мінськ. Ректор Білоруського державного політехнічного інституту Я.З. Куниця був переведений в Мінськ і введений до складу співробітників ВРНГ БРСР у квітні 1930 р.

10 жовтня 1929 р. Н.С. Серєда представив в комітет з організації НДІ промисловості свої пропозиції про план роботи на 1929–1930 рр. На його думку НДІ промисловості Білорусії в своїй роботі повинен був мати найтісніший зв'язок з промисловістю, але в той же час працювати «над вирішенням питань, висунутих ним самим, що мають актуальне значення і в даний час для нашої промисловості і з метою раціоналізації виробництва, розвитку нових підприємств та білоруській сировині або ж може послужити надалі з метою реорганізації та реконструкції білоруської промисловості у зв'язку з новими досягненнями і відкриттями» (БДАНТД, ф. 55, оп. 4 уд., спр. 8, арк. 228). Велика увага приділялася і підготовці інженерних кадрів вищої кваліфікації, у зв'язку з чим були розроблені плани набору в аспірантуру.

Враховуючи відсутність місцевих інженерних кадрів і підготовки їх у Білорусі, професор Н.С. Серєда, користуючись особистими зв'язками, ак-

тивно проводив роботу із залучення фахівців з українських вишів. Він написав листи ректору і кожному декану Київського політехнічного інституту (далі – КПІ) 31 січня 1930 р. про потребу Інституту промисловості РНК БРСР в інженерах у різних галузях із зазначенням умов проживання та оплати. Ректорат КПІ підтримав цю ініціативу і звернувся 2 лютого 1930 р. до Народного комісаріату праці з пропозицією направити 30 випускників хімічного, механічного та електротехнічного факультетів до Мінська. З Харкова надійшов дозвіл на направлення в НДІ промисловості БРСР 15 випускників. Директор НДІ передав в ректорат КПІ на дорожні витрати 1 125 руб. з розрахунку, що цього буде достатньо 15 інженерам на проїзд з Києва до Мінська.

Велика надія організаторами НДІ промисловості БРСР і БДПІ поклядалася на білоруські студентські земляцтва в Ленінграді, Москві та Києві. Земляцтва створювалися Центральним бюро пролетарського студентства (далі – ЦБ Пролетстуд) і фінансувалися Народним комісаріатом освіти БРСР. Більш масовим було білоруське студентське земляцтво в Москві, на яке в 1928–1929 навчальному році ЦБ Пролетстуд виділив 11 640 руб., значно меншим було земляцтво в Києві – його бюджет визначався всього в 1 735 руб. Проте, в процесі створення БДПІ, саме Київське земляцтво надало найбільшу підтримку і сприяння (НАРБ, ф. 210, оп. 1, спр. 9, арк. 11).

Завдяки організаційній підтримці правління Київського білоруського земляцтва (очолював В. Чунаєв) у січні 1930 р. Н.С. Середа відвідав Київ напередодні випуску, де провів бесіди з деканами і проректорами, а також зустрівся з студентами, які бажали отримати направлення до Мінська. Завдяки проведеній роботі в Мінськ були направлені інженер-технологи В.В. Жуков, Л.М. Любіч, Д.П. Лященко, інженер-електрик Д.І. Калмиков, інженер-механік Г.А. Шварцман, інженери-хіміки А.Б. Генін, І.П. Стельмах, Л.К. Кац, І.М. Дубінський. Не всі правда доїхали, але частина з них залишилася працювати в Мінську.

Керівництво БРСР робило все можливе для того, щоб НДІ промисловості почав працювати повноцінно. Висококваліфікованим кадрам обіцяли забезпечити досить добрі умови в Мінську. У відповідь на лист професора КПІ М.М. Орлова, завідувач організаційним сектором Н.С. Середа відповів, що «Інститут промисловості може надати Вам: 1) завідування секцією хімічної переробки деревини і штучного шовку з окладом 350 рублів на місяць або 2) завідування секцією текстильної з окладом 400 рублів. Крім того, Вам буде надано читання лекцій в Мінському політехнічному інституті з оплатою 300-400 рублів. Політехнічний інститут та Інститут промисловості після побудови нових спеціальних будівель для Інституту будуть перебувати на одній території, мати одні загальні напівзаводські установки» (БДАНТД, ф. 55, оп. 4 уд., спр. 47, арк. 259), мотивуючи тим самим, що це буде дуже зручно для суміщення роботи в двох місцях. У той час інженер в Білорусії в середньому отримував в місяць від 85 до 200 руб., а у студента БДУ стипендія складала 19 руб. У той же час селяни працювали за трудовні, віддаючи свою продук-

цію за безцінь. Завдяки, практично каторжній праці, селянка могла заробити за місяць на заготовці торфу бл. 10 руб.

5 січня 1930 р. Н.С. Середя повідомляв професору КПІ Т.Т. Усенку у відповідь на його лист з питань організації інституту, що в Мінську з 1930/31 н.р. відкривається Політехнічний інститут, який буде знаходитись в найтіснішому зв'язку з Інститутом промисловості і навіть на одній території, а «тому питання про сумісництво в Інституті промисловості і Політехнічному Інституті само собою вирішується. Моральні умови в Білорусії для роботи надзвичайно хороші. Тут дуже добре ставлення до фахівців, є можливість вільно працювати і проявити себе в роботі» (БДАНТД, ф. 55, оп. 4 уд., спр. 49, арк. 159).

У відповідь на запит професора Київського інституту народного господарства М.М. Григор'єва про умови роботи в НДІ промисловості БРСР Н.С. Середя в січні 1930 р. повідомляв, що «навантаження по інституту у Вас буде достатнє. Точно зараз встановити важко, так як це питання потрібно буде на місці з Вами регламентувати після того, як ви приступите до роботи і дивлячись за обставинами справи. По університету та Політехнічному інституту Ви може мати повне штатне навантаження. В Інституті промисловості ставка 350 руб. Білоруська мова дуже мало відрізняється від української і тому Вам до неї абсолютно легко буде за півроку звикнути. Звичайно через рік-два Вам доведеться перейти на читання лекцій білоруською мовою» (БДАНТД, ф. 55, оп. 4 уд., спр. 49, арк. 159).

Остання умова, а також репресії серед української інтелігенції, що почалися в березні 1930 р. у справі «Спілки визволення України», а також взятий курс на підготовку вузьких фахівців, що призвело до дроблення вишів і спеціальностей, призупинили рішення київських фахівців перебраться до Мінська. Так, М.М. Григор'єв у своїй відповіді вказував на те, що поки дати гарантій не може, так як питання про «реконструкцію наших вузів і питання про київські вузи вирішиться до 15 квітня в Москві. Ось після цього моменту я більш-менш буду знати про себе або... не буду знати. Дійсно – це тепер так з усіма нашими професорами, бо ніхто не знає, який ВУЗ і якої при цьому конструкції буде в Києві». По закінченні даного терміну він, на наполегливі запрошення з боку Н.С. Середи, у своєму листі від 14 червня 1930 р. разом з вибаченнями, за таке довге мовчання, пов'язане з надмірною завантаженістю роботою, а також «дуже тривалою кризою з реформою наших вузів і створене з цим невизначене положення викладацького персоналу, в тому числі і мене, змушує сидіти в Києві і з'ясовувати своє подальше становище» (БДАНТД, ф. 55, оп. 4 уд., спр. 49, арк. 184).

У підсумку цієї реформи КПІ був розділений на ряд карликових інститутів, які повинні були відповідати обраному в СРСР курсу на вузьку профілізацію. Наказом ВРНГ СРСР №1240 від 17 квітня 1930 р. на базі КПІ було створено 8 самостійних галузевих інститутів (Як менялось название нашего университета).

Ця тенденція не пройшла повз Білорусі. У червні 1930 р. почалися масові арешти представників білоруської інтелігенції у співзвучній справі з

українським процесом «Союз визволення Білорусії». Основною жертвою стала Горецька сільськогосподарська академія, яка була розділена на десяток інститутів. Торкнулася вона і БДУ, зі складу якого також були виділені педагогічний, медичний та економічний інститути. Відновлений в цей час БДПІ був розділений також на самостійні установи: будівельний, енергетичний, механіко-машинобудівний і торф'яний інститути.

Тим не менш, справа з пошуку кадрів для Інституту промисловості продовжувалась не дивлячись ні на які перешкоди. 10 травня 1930 р. пройшло засідання правління Київського білоруського земляцтва, на якому був присутній від НДІ промисловості БРСР Н.С. Серета. На порядку денному стояло питання про кадри для БРСР, з яким виступив Н.С. Серета. Після обговорення питання було прийнято ряд конструктивних рішень, спрямованих на виконання цього запиту, зокрема, «у майбутній випуск вузів вважати необхідним вербування вести з розрахунком висунення студентів по вертикалі – КПІ, КППСа, КИНХа, ІНО (хімфак); вважати за необхідне порушити питання через відповідні партійні органи (оскільки мова йде про членів партії) про відрядження на роботу в БРСР випускників КПІ; у зв'язку з майбутнім випуском у вузах (15.05.1930) взяти участь у випуску позавузівської газети з метою популяризації проведеної правлінням земляцтва роботи з підбору кадрів» (БДАНТД, ф. 55, оп. 4 уд., стр. 50, арк. 57).

19 травня 1930 р. Нарком праці БРСР М.П. Гнилякевич і голова РНК БРСР Г.П. Грисяевич звернулися в Наркомат праці СРСР з проханням відносно виділення нарядів для підбору кадрів для НДІ промисловості БРСР: «Відкритий нещодавно в Мінську при Раднаркомі БРСР НДІ промисловості зараз організовується. Інститут охоплює всі галузі промисловості БРСР, а тому для роботи у себе потребує великої кількості фахівців за різними спеціальностями. У БРСР немає спеціальних вищих навчальних закладів, звідки можна було б почерпати необхідні кадри для інституту, а тому Інститут промисловості повинен шукати потрібних йому фахівців з вищих навчальних закладів по УРСР і РРФСР. Як з'ясовано, з київських вузів є зараз можливість отримати деяку кількість фахівців для роботи в Інституті промисловості. Справжнім просимо Наркомпраці СРСР видати наряди на посилку фахівців в Інститут промисловості для роботи, що закінчують зараз вузи в м. Києві» (БДАНТД, ф. 55, оп. 4 уд., стр. 47, арк. 186). На документі є позначка про передбачувані операційні витрати в 500 руб. земляцтву в Києві і 1 200 руб. організаторам НДІ промисловості БРСР.

Проведена робота Н.С. Серетою викликала деяку зацікавленість і у випускників вищих різних спеціальностей. 28 травня 1930 р. в НДІ промисловості надійшов лист від випускника господарського ухилу факультету радянського будівництва Київського інституту народного господарства Меримського: «Прошу вас прийняти мене в якості аспіранта по кафедрі економіки праці в Інститут промисловості, тому що я бажаю працювати на науково-дослідній роботі в Білорусії і спеціалізуватися по вищевказа-

ній кафедрі. Зокрема, з економікою Білорусії знайомий як керівник економічного гуртка Київського білоруського земляцтва» (БДАНТД, ф. 55, оп. 4 уд., спр. 48, арк. 97). Робота земляцтва тривала і далі, про що свідчить телеграма С.З. Слоніма від 5 травня 1931 р. на ім'я В. Чунаєва «за нарядом НКТ нам потрібні фахівці кераміки по в'язким речовинам, по склу і енергетиці. Інших фахівців нам не потрібно» (БДАНТД, ф. 55, оп. 4 уд., спр. 101, арк. 114).

З подачі Н.С. Середи структура, навчальні програми та методики викладання переймалися в інститутів України. Одними з перших наукові посади зайняли випускники ведучих українських ЗВО. Але призначеному в квітні 1930 р. ректором БДПІ Я.З. Куниці не вдалося, в силу об'єктивних причин, налагодити освітній процес. Серйозно змінилася і політична кон'юнктура в галузі вищої освіти в СРСР. У країні був узятий курс на підготовку вузьких фахівців в профільних інститутах. З причини цього спроба відродження вищої технічної освіти в 1930 р. пішла по шляху не відродження єдиного БДПІ, а по шляху створення окремих інститутів (Харитончик, Вороб'єв, Кологривко, Кукса, 2020, с. 8).

Кадровий голод на фахівців-інженерів у Білорусі був настільки сильним, що ставив під загрозу існування самого НДІ промисловості. У зв'язку з цим професор Н.С. Середи доклав максимальних зусиль для того, щоб закласти міцну базу під відроджуваний БДПІ. Саме він став натхненником і організатором будівництва політехнічного кампусу, який спочатку планувався для НДІ промисловості, Академії Наук і БДПІ, як спільної території з навчальними корпусами, лабораторіями і, головне, кадрами. Він брав участь у роботі комісії з розпланування забудови в районі Комаровки (в той час околиця м. Мінська), визначивши місце розміщення майбутніх навчальних корпусів БДПІ. На його думку, саме цей район повинен був стати центром науково-технічної революції в Білорусі. Він домогся залучення міського архітектора Г.Л. Лаврова, фінансування і початку будівництва навчальних корпусів БДПІ в 1932–1934 рр. Реалізація цих проектів, правда, стала заслугою вже призначеного директором НДІ промисловості БРСР в жовтні 1930 р., колишнього проректора БДУ і заступника Народного комісара освіти С.З. Слоніма.

У грудні 1932 р. в СРСР діаметрально протилежно змінилася політика в галузі вищої освіти. Політика з дроблення вищів була визнана неспроможною, підготовка фахівців вузького профілю дала неякісних фахівців, у чому звинуватили керівників на місцях і оголосили курс на відновлення великих наукових центрів. У 1933 р. роздроблені до цього технічні заклади були об'єднані у єдиний Білоруський державний політехнічний інститут, який широко відчинив свої двері для абітурієнтів (Баландин, 2020, с. 19).

Призначений в липні 1933 р. ректором БДПІ С.Г. Лисов отримав недобудовані будівлі. Довелося докласти багато зусиль для того щоб з'явилися вікна, двері і паркетна підлога. Ще більш складніше стояла справа з обладнанням навчальних аудиторій, методичних кабінетів, лабораторій... але найголовніше полягало в тому, що вже в цей рік вища технічна освіта нарешті

твердо стала на шлях свого славного розвитку. Випускники БДП дозволили Білорусі ще більше наростити свій промисловий потенціал і вийти в число лідерів серед республік СРСР, як по продукції, що випускається, так і за якістю життя населення. Рівень і якість підготовки фахівців в БДП стали запорукою переходу Білорусі на індустріально-інформаційний етап розвитку.

Висновки. Таким чином, становлення вищої технічної освіти в Білорусі співпало з труднощами становлення державності, формування території, наповнення бюджету, які ускладнювалися внутрішніми проблемами, в зв'язку з чим після відкриття БДП в грудні 1920 р., новий етап історії почався лише в 1930 р. На цьому етапі проблеми проведення колективізації і індустріалізації значно актуалізували питання створення центру з вирішення питань в області техніки і сучасних технологій. Спроба уряду піти по шляху найменш затратного і найбільш швидкого вирішення даної проблеми за рахунок створення Інституту промисловості БРСР виявилася невдалою у зв'язку з цілим рядом проблем, серед яких виділялося питання відсутності закладу освіти з підготовки інженерних кадрів. Зіткнувшись з цією проблемою, Інститут промисловості виступив ініціатором і співорганізатором відродження технічного закладу вищої освіти в Білорусії – БДП. На цьому шляху великі надії покладалися на КПП, який ще Д.І. Менделєєв називав кращим технічним закладом Російської імперії.

Список використаних джерел і літератури:

- Баландин, К. И.** (2020). *БНТУ. 100 лет истории*. Минск: БНТУ, 244 с.
- Баландин, К. И., & Кукса, А. Н.** (2010). Первые шаги к высшему техническому образованию в Белоруссии. *Вестник БНТУ*, (1), 5-11.
- Баландин, К. И., & Кукса, А. Н.** (2010). БПИ: на пути реорганизации и становления. *Вестник БНТУ*, (3), 5-10.
- Белорусский государственный архив научно-технической документации.
Государственный архив Минской области.
Как менялось название нашего университета. URL: kpi.ua/ru/history (дата звернення 14.12.2020)
- Кукса, А. Н.** (2011). *Н.К. Ярошевич – первый ректор БГПИ*. Минск: БГАТУ, 88 с.
- Кукса, А. Н.** (2015). Создание первого технического вуза и проблемы высшей школы в Беларуси в 1920-1925 гг. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр.: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*, (26), 101-103.
- Национальный архив Республики Беларусь.
- Харитончик С. В., Воробьёв А. Г., Кологривко А. А., Кукса А. Н.** (2020). БНТУ на переднем крае научно-технического прогресса: научные исследования и подготовка специалистов для минерально-сырьевого сектора. *Горный журнал*, (1), 5-13.

References:

- Balandin, K. I.** (2020). *BNTU. 100 let istorii* [BNTU. 100 years of history]. Minsk: BNTU, 244 s. [in Belarusi].

Balandin, K. I., & Kuksa, A. N. (2010) Pervye shagi k vysshemu tekhnicheskomu obrazovaniyu v Belorussii [First steps to higher technical education in Belarus]. *Vestnik BNTU*, (1), 5-11. [in Belarusi].

Balandin, K. I., & Kuksa, A. N. (2010) BPI: naputi reorganizatsii i stanovleniya [BPI: on the way of reorganization and formation]. *Vestnik BNTU*, (3), 5-10. [in Belarusi].

Belorusskiy gosudarstvennyy arkhiv nauchno-tekhnicheskoy dokumentatsii [The Belarusian State Archives of Scientific and Technical Documentation]. [in Belarusi].

Gosudarstvennyy arkhiv Minskoy oblasti [State Archives of Minsk Region]. [in Belarusi].

Kak menyalos nazvanie nashego universiteta [How the name of our university has changed]. Retrieved from: kpi.ua/ru/history. [in Ukrainian].

Kuksa, A. N. (2011). *N.K. Yaroshevich – pervyy rektor BGPI* [N.K. Yaroshevich – the first rector of BSPi]. Minsk: BGATU, 88 s. [in Belarusi].

Kuksa, A. N. (2015). Sozdanie pervogo tekhnicheskogo vuza i problem vysshey shkoly v Belarusi v 1920-1925 gg. [Foundation of the first technical university and the problems of higher education in Belarus in 1920-1925.] *Aktualni problem vitchiznyanoi tavssevitrnoi istorii: Zbirnik naukovikh prats: Naukovi zapiski Rivnenskogo derzhavnogo humanitarnogo universitetu*, (26), 101-103. [in Ukrainian].

Natsionalnyy arkhiv Respubliki Belarus [The National Archives of the Republic of Belarus]. [in Belarusi].

Kharitonchik, S. V., Vorobev, A. G., Kologrivko, A. A., Kuksa, A. N. (2020). BNTU naperednem krae nauchno-tekhnicheskogo progressa: nauchnye issledovaniya i podgotovka spetsialistov dlya mineralno-syrevogo sektora [The BNTU at the forefront of scientific and technological progress: scientific research and training of specialists for the mineral resource sector]. *Gornyy zhurnal*, (1), 5-13. [in Russian].

Отримано: 20.01.2021

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.122-138

УДК 94:32(477)«1648/1676»

СТЕПАНКОВ Віталій – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (stepankov.vitalii@kpnu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5497-9344>

STEPANKOV Vitaliy – candidate of historical sciences, senior lecturer of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (stepankov.vitalii@kpnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Степанков, В. (2021). «Вітчизна своя Україна»: зародження й утвердження української національної самоідентичності в середовищі політичної еліти у революційну добу XVII ст. (1648 – 1676). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 122–138.

«ВІТЧИЗНА СВОЯ УКРАЇНА»: ЗАРОДЖЕННЯ Й УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИЧНОСТІ В СЕРЕДОВИЦІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ У РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОБУ XVII ст. (1648–1676)

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні на основі аналізу виявленої джерельної бази та наукового доробку істориків складного процесу зародження в колах політичної еліти новопосталої Української держави національної самоідентичності. *Методологічні засади дослідження* становлять теоретичні положення школи «Анналів» й «нової політичної історії»; принципи історизму, об'єктивності, системності, альтернативності й опори на історичні джерела, а також використані методи: нарративний, історико-генетичний, реконструктивний, періодизацій, типологічний, структурний, проблемно-хронологічний, термінологічного аналізу. *Наукова новизна* полягає у комплексному висвітленні процесу формування та утвердження у самосвідомості політичної еліти нового формату національної ідентичності частини руського народу, яка проживала у межах утвореної держави, уже як власне «українського народу» й на цій основі парадигми «Україна – Вітчизна наша». Водночас, у ньому виокремлено етапи й з'ясовано їхній зміст. *Висновки.* Українська революція означувалася не тільки відродженням Української держави і витворенням унікальної в

ранньомодерній історії Європи соціально-економічної моделі функціонування суспільства, але її різочими змінами у політичній культурі еліти (яка також переживала своє становлення). Вони торкнулися її сфери формування її національної самосвідомості. По-перше, поряд з існуючими поняттями «Русь» і «руський народ», «Мала Русь» і «малоруський народ» виникають й утверджуються у ній (друга половина 60-х рр.) нові: політонім «Україна» та етніонім «український народ», що стають домінуючими. Також вперше в історії України з'являється неологізм «Українська держава». По-друге, цей процес відзначався суперечливістю (Росія всіляко домагалася нав'язати вживання лексем «Мала Росія» і «малоросійський народ») і пройшов чотири етапи, кожен з яких мав свої особливості. По-третє, у світогляді старшини «український народ» бачився не окремим від «руського», а складовою його матриці – «руським православним українським народом». По-четверте, з другої половини 50-х рр. відбувається істотне обмеження змісту та сфери вживання поняття «Військо Запорозьке», яким до цього часу позначувалися і станова козацька корпорація, і козацьке військо і назва держави. Тепер же воно розпочало переважно використовувати для іменування козацького стану та війська. А відносно держави вживалися терміни «Мала Росія», «Князівство Руське» і врешті-решт «Україна». По-п'яте, у становленні її національної самоідентичності важливу роль відіграло формування погляду на державу як «Україну – Вітчизну нашу», що сприяло зародженню й розвитку українського патріотизму.

Ключові слова: Україна, еліта, революція, держава, самоідентичність.

«MOTHERLAND OF OWN UKRAINE»: RISE AND ESTABLISHMENT OF THE UKRAINIAN NATIONAL SELF-IDENTITY IN THE CIRCLE OF POLITICAL ELITE IN THE REVOLUTIONARY ERA OF THE XVII CENTURY (1648—1676)

Abstract. *The study aims to investigate, on the basis of the analysis of the discovered sources and the scientific heritage of historians, the complex process of origin of national self-identity in the circles of the political elite of the newly formed Ukrainian state. The research methodology is based on the theoretical provisions of the school of "Annals" and "new political history"; principles of historicism, objectivity, consistency, optionality and reliance on historical sources, as well as the methods used narrative, historical-genetic, reconstructive, periodisation, typological, structural, problem-chronological, terminological analysis. The scientific novelty involves complex highlighting of the process of formation and establishment in the self-consciousness of the political elite of a new format of the national identity of the Russians, dwelling within the formed state, as proper the "Ukrainians" and on this basis of the paradigm "Ukraine – Our Motherland". Simultaneously, it highlights the stages and clarifies their content. Conclusions. The Ukrainian revolution is marked not only with the renaissance of the Ukrainian state and the creation of a unique socio-economic model of society in early modern European history but, also by remarkable changes in the political culture of the elite (it was also experiencing its formation). They also touched upon the sphere of the formation of its national identity. First, along with the existing concepts «Rus'», «Russians», « Little Russia», «Little Russian», new concepts appear and establish in it as the political toponym « Ukraine» and the ethnonym «Ukrainian» people», which have become dominant. Also, for the first time in the history of Ukraine, and the neologism "Ukrainian state" appears. Second, the given process is marked by contrariety (Russia tried imposing the use of the lexical items «Little Russia» and «Little Russians») and has under-*

gone four stages, each of which has its own characteristics. Thirdly, in the mindset of the elite the "Ukrainians" are seen not as separate from the "Russian", but as part of its matrix – the "Russian Orthodox Ukrainians." Fourthly, since the second half of the 1950s, there has been a significant restriction on the content and scope of the term «Zaporizhian Host», which has hitherto denoted both the status of the Cossack fellowship and the Cossack army and the name of the state. For the time being, it began to be used mainly to name the state and host of the Cossack. Respectively the state, the terms "Little Russia", "Russian Principality" and, finally, "Ukraine" were used. The fifth, the formation of a view of the state as "Ukraine – our Motherland" played an important role in the formation of its national self-identity, which contributed to the emergence and development of Ukrainian patriotism.

Key words: *Ukraine, elite, revolution, state, self-identity.*

Постановка проблеми. Однією з найскладніших і водночас найменш досліджених проблем Української революції XVII ст. продовжує залишатися формування національної свідомості молодого українського суспільства в межах витвореної держави. Навіть у цілому, як уже відзначав Т. Чухліб, «... питанню функціонування поняття «народ» (а також – «руський/рутенський народ», «козацький/козакоруський народ», «український/українний народ», «малоросійський/малоруський народ») в офіційному дискурсі Війська Запорозького до цього часу було присвячено досить мало наукових публікацій» (Чухліб, 2018 в, с. 502). Що ж стосується власне формування української самоідентичності політичної еліти, то його вивчення взагалі не сталою предметом спеціального дослідження. В силу чого у вітчизняній і зарубіжній історіографії виникла чимала лакуна, що не дозволяє сповна збагнути значимість цього процесу в історичній долі збереження й самоутвердження у народній свідомості власних предковічних назв «Україна», «український».

Аналіз джерел та останні дослідження. Оскільки не збереглися матеріали гетьманських і полково-сотенних архівів доби національної революції, існують серйозні труднощі у пошуку і віднайденні достатньої джерельної інформації для з'ясування поставленої проблеми. Відсутність щоденників й мемуарів гетьманів, старшин та рядових її учасників, порівняно незначний об'єм епістолярної спадщини, що дійшла до нашого часу (як правило в копіях чи навіть у перекладах російською чи польською мовою), унеможливає виявлення масштабів поступу й утвердження національної (української) самоідентичності серед сотенної старшини та значного військового товариства. Дане дослідження здійснене на основі використання рукописних матеріалів і археографічних публікацій. Зокрема, використані фонди Архіву давніх актів у Варшаві (два) й Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (один). З опублікованих джерел найбільшу інформативну цінність мають: «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (тт. 5, 7, 8, 11, 15) (Акты, 1867, 1872, 1875, 1879, 1892), «Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр.» (Джерела, 2012), «Документи Богдана Хмельницького, 1648 – 1657»

(Документи, 1961), «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов» (Памятники, 1859), а також публікації Ю. Мицика ««Пам'ять (1671 р.)» – український політичний твір» (Мицик, 2001) і «Перший український історико-політичний трактат» (Мицик, 1991).

У сучасній історіографії найбільший внесок у вивчення вкорінювання у свідомості еліти понять «Україна» й похідного від нього «український» та їх наповнення полісемантичним змістом зробили праці Т. Чухліба (Чухліб, 2015, с. 13–41; 2016, с. 226–233; 2016 а, с. 13–43; 2017, с.41–79; 2018, с. 319–347; 2018 а, с. 13–58; 2018 б, с. 421–479; 2018 в, с. 480–516). Окремих аспектів проблеми торкалися В. Брехуненко (Брехуненко, 2014, 2020), О. Моця (Моця, 2009), С. Плохий (Плохий, 2015), П. Сас (Сас, 1998, 2010), В. Степанков (Степанков, 2015) С. Шелухін (Шелухін, 1992). Нами було опубліковано статтю, присвячену аналізу трансформації назви Української держави у свідомості політичної еліти в роки революції (Степанков, 2018).

Мета дослідження. Вона полягає у з'ясуванні, на основі аналізу виявленої джерельної бази та наукового доробку істориків, складного процесу зародження й утворення у свідомості політичної еліти національної самоідентичності.

Виклад основного матеріалу. Важко переоцінити важливість процесу наповнення з початку революції новим смисловим змістом лексеми «Україна» і похідних від неї понятійних конструкцій у формуванні й розвитку «української» самосвідомості еліти. Виокремлюємо в ньому 4 періоди. **Перший з них** охоплює 1648 – серпень 1654 рр. (Т. Чухліб переломним вважає увесь 1654 рік, бо він «змусив» «представників Війська Запорозького ... конкретніше визначитися з тим, що для них є «Україна»» (Чухліб, 2018 б, с. 484)). Упродовж нього спостерігалось поширення цієї назви для означення теренів, які перебували під владою Війська Запорозького (Акты, 1875, с. 214–215; Документи, 1961, с. 107, 116; Степанков, 2015, с. 447; Чухліб, 2015, с. 18–19, 33; 2018 в, с. 485). Інколи джерела називають козаків «українцями» (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zespół 354, Dz.VI, sygn. Pudło 36 i 37/ 1.73 V–74; Мицик, 2012, с. 346; Vorbek-Lettow, 1968, s. 153).

У **другому періоді** (вересень 1654 – лютий 1659 рр.) відбувається істотне збагачення їх семантичного наповнення. Зокрема, лексема «Україна» починає видко набувати ознак найменування держави й інтенсивно еволюціонує в політонім, який уже використовувався синхронно з поняттями «Військо Запорозьке», «Мала Росія» та «Руське князівство» (Документи, 1961, с. 456–457; Мицик, 2009, с.525; Степанков, 2018, с. 349; Степанков, 2015, с. 447–448; Флоря, 2007, с.361; Чухліб, 2018 б, с. 430–438; 2018 в, с. 484–494). Водночас вона вживалась й для маркування всіх етноукраїнських земель. Так, у січні 1657 р. у переговорах зі шведським послом старшина домагалася визнання королем Карлом X їхніх прав «... на всю стару Україну або

Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли» (Архив, 1908, с. 205). Як зауважував з цього приводу М. Грушевський, «Се місце, взагалі дуже інтересне, між иншим показує, що в сім часі, під впливом відродженої національної і політичної свідомости, поняття «України» починало вже набирати того національного означення всеї етнографічної української території, якого воно набрало цілком виразно аж в наших часах» (Грушевський, 1996, с. 1329). Показово – в усній народній творчості також фіксується сприймання «України» як Батьківщини («рідна Україна», «наша славна Україна», «в нас на Вкраїні»), звільненої від польського панування, кордони якої сягали не лише до р. Случ, а й до Вісли (Березовський, 1961, с. 82, 179–187, 195, 236–238, 245–264, 284; Гуржій, 1995, с. 164; Мерімерін, 2018, с. 157–166; Смолій, Степанков, 1997, с. 100–101).

Третій період (березень 1659 – січень 1668 рр.) – це час завершення формування (в основному) політону «Україна», що постає панівним у поглядах еліти найменування держави і творення етнонімію «український народ». Уже у «Переліку пунктів і покірних прохань ...» (березень 1659 р.) вживається як синонім назви «Велике князівство Руське» (Оляччин, 1991, с. 340–348). А на старшинській раді (квітень цього ж року) І. Виговський наголошував, що завжди «відважно підтримував» «Українську державу» (Памятники, 1898, с. 351). За гетьманату Ю. Хмельницького в офіційній кореспонденції замість терміну «Військо Запорозьке» частішає використання назви «Україна» (Памятники, 1859, с. 216; Чухліб, 2015, с. 37–38; 2016 а, с. 14–23; 218 б, с. 446–454; 218 в, с. 492–494, 504–506; Шевчук, 2008, с. 386). Проте перелом у наповненні цього поняття новим змістом відбувся за гетьманату П. Тетері, який Т. Чухліб назвав початком «словотворчої революції» (Чухліб, 2016 а, с. 23). Нами ж висловлюється гіпотеза, що вона розпочалася дещо раніше – з березня 1659 р., а за П. Тетері переросла у «понятійну революцію», що тривала до завершення Національної революції. Адже саме цей гетьман де-факто відмовився від використання терміну «Військо Запорозьке» як назви держави (замінивши його «Україною»), застосовуючи його для йменування козацької корпорації як стану, так і мілітарної сили (у вигляді ополчення, на зразок шляхетського в Речі Посполитій) (Памятники, 1859, с. 250–256, 349–364, 431–455; Чухліб, 2016 а, с. 23–34; 218 б, с. 455–466). Розглядав також «Корону Польську» й «Україну» «двома самостійними державними утвореннями», які «мали над собою одного сюзерена» (Памятники, 1859, с. 310; Чухліб, 2016 а, с. 26).

Хоча в перші роки гетьманування П. Дорошенка (серпень 1665–1667) в офіційній документації окреслилася тенденція звуження простору вживання назви «Україна» й розширення – «Військо Запорозьке», все ж перша з них продовжувала зберігати значення політону (Крикун, 2006, с. 213–222). Зауважимо при цьому, що у свідомості лівобережної й запорозької старшини поняття «Україна» утверджувалося повільніше, бо Москва цілеспрямовано насаджувала вживання назви «Мала Росія». Тим не паче їй не вдалося до-

моглися її панування у сфері внутрішнього діловодства. Як і раніше, у вжитку переважав термін «Україна» (Акты, 1867, с. 233; Мицик, Кравець, 1995, с. 13; Памятники, 1859, с. 372; Чухліб, 2016 а, с. 34–35). Воднораз спостерігалось, творення багатьох назв, похідних від «Україна», для означення її народу, війська, міст, кордонів тощо (Чухліб, 2018 б, с. 436–439, 444–474). З-поміж них великий інтерес викликають ті, які маркують самоназву населення. Так, в «Інструкціях» Ю. Хмельницького послам до короля і в листах до нього використовувалися терміни «люди українські» та «піддані українські» (у текстах польською мовою вони звучали як «українні») (Памятники, 1859, с. 56, 183, 192). На думку Т. Чухліба, «лексичним новотвором козацької старшини ...» стала словесна конструкція «поспільство українське» (Чухліб, 2017, с. 43), яка вперше згадується у її безрезневій «Інструкції» 1666 р. (Крикун, 2006, с. 217). Саме ж поняття «український народ» («народ українний»), вочевидь, вперше фіксується в «Інструкції» послам на сейм від 30 листопада 1664 р., у якій за підрахунками Т. Чухліба, назва «Україна» згадується 35 разів (Крикун, 2006, с. 106; Чухліб, 2016 а, с. 33–34).

Четвертий період (лютий 1668 – вересень 1676 рр.) відзначався інтенсивним укоріненням у свідомості еліти лексем «Україна», «український народ» та похідних від них нових словоутворень. Яскравим проявом цього стали листи і відозви І. Брюховецького (лютий 1668 р.) до козаків, посполитих і донських козаків. У них вперше щодо населення «України» застосовується неологізм «порода» в розумінні, яке «... у сучасній гуманітарній науці означається як «національність»» (Акты, 1872, с. 62; Чухліб, 2017, с. 49), заягтим ворогом якого є «Москва», що хоче повернути Україну у «вічну кабалу і неволю» (Акты, 1872, с. 39–42, 60–62; Когут, 2008, с. 238–239; Чухліб, 2017, с. 48–49). Показово-анонімний автор першого українського історико-політичного трактату «Пересторога України» (1669) вжив 40 разів термін «Україна», 1 раз – «народ український», 13 разів – «українці» й лише 1 раз – «Мала Росія», а в полемічному творі «Пам'ять» (1671) він згадав назву «Україна» 15 разів (Мицик, 1991, с. 133–137; 2001, с. 308–312). Й упродовж першої половини 70-х рр. правобережна еліта вже однозначно тлумачила поняття «Україна» як назву утвореної держави, в якій проживав «український народ», що розглядався нею невід'ємною частиною «руського народу» (Шевчук, 2008, с. 340–346; *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zespół 4, Sygn. Pudło 25, s. 58–63*). У Лівобережжі за гетьманату І. Самойловича спостерігалось згоргання використання цих назв з одночасним розширенням застосування «Мала Росія» і «малоросійський народ» (Акты, 1877, с. 224; Мицик, 2003, с. 24; Сохань, 2004, с. 592–610; Таїрова-Яковлева, 2012, с. 71). Щодо запорозької старшини, котра залишалася на рівні протоеліти, то вона продовжувала послуговуватися термінами «Україна» та «український народ» (гетьман М. Ханенко, кошовий І. Сірко, запорозький суддя С. Білий тощо) (Акты, 1879, с. 419; Мицик, Кравець, 1995, с. 24, Мицик, 2012, с. 60–61, 67, 69–70; 2003, с. 26).

Одночасно у національній свідомості еліти зароджується і набирає поширення поняття «Української Вітчизни». На важливість і складність з'ясування цієї проблеми вже зверталася увага в сучасній історіографії (Багро, 2019, с. 4–7; 2013, с. 48–55; 2015, с. 4–8; Когут, 2008, с. 228–239; Плохій, 2015, с. 36–371; Таирова-Яковлева, 2017, с. 17–21). Встановлено, що з кінця XVI ст. Військо Запорозьке досить таки часто оперувало лексемою «Вітчизна», розуміючи під нею Річ Посполиту (Брехуненко, 2012, с. 126–132). Проте у 20–30-х рр. XVII ст. в уявленнях його старшин і козаків починає вимальовуватися образ «України» як рідного краю, місця свого проживання (Брехуненко, 2012, с. 132–133; Папакін, 2016, с. 324, 420–422, 425; Сас, 2010, с. 84–86; Чухліб, 2018 а, с. 49). І процес заміни ним річпосполитської «спільної Вітчизни» «Українською Вітчизною» завершується в роки революції. Виділяємо у ньому кілька періодів. У **першому** з них (1648–1658 рр.) закладалися підвалини для переосмислення попереднього погляду. Наприклад, у кінці 1650 р. полковник Д. Нечай у листах до сотників наказував, аби «... з'явилися до границі польської зі своєї країни» (Гудзенко, 1953, с. 193). У цей же час у документації Б. Хмельницького вперше знаходимо такі поняття як «наша батьківська земля» (у розумінні Батьківщини), «Вітчизна» й «наша земля» (Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 194, 196, 202). На початку 1652 р. старшини засвідчували рішучість «проти неприятелів своїх стояти ..., а Вітчизни своєї і церкві в Божих не залишають» (Павлюк, 1953, с. 199).

На **другому етапі** (1659 – 1667 рр.) поряд з поширенням уявлень про «Україну» як Батьківщину розпочався процес викристалізовування й образ у «Малой Росії» як своєї «Вітчизни». Особливо рельєфно він проглядається в листі від 11 липня 1659 р. 14-ти генеральних старшин і полковників до наказного гетьмана І. Безпалого, в якому сформулювали ознаки власного розуміння поняття «Вітчизна». Насамперед це – «кровна» приналежність до єдиного народу. Як нагадували йому, що він «... народився з нами разом вільним народом і згодувався сукупно в Малій Росії, отчині (у розумінні Батьківщини – В.С.) нашій ...». По-друге, – спільність боротьби «за вольність всього Війська Запорозького», а відтак і Вітчизни. По-третє, суворе осудження відступництва (рenegатства): «... тепер самі добровільно у неволю піддаєтеся і з нами, братією своєю, з якими разом хліб їли і супроти всякого неприятеля стояли, війну ведете і на своїх вже кровних ближніх наступаєте (Виділено мною – В.С.)». Підкреслювали, що «сам Бог вам не допоможе, коли на свою власну кров захочете наступати ...» (Акты, 1892, с. 405–406). Отже, існуючий в історіографії погляд про І. Брюховецького, як творця концепції «малоросійської/української Вітчизни» потребує уточнення (Когут, 2008, с. 235–237; 2011, с.59). У 60-х рр. вживання поняття «малоросійської Вітчизни» набирає поширення, особливо серед лівобережної старшини й духовенства у 60-х рр. Наприклад, ніжинський протопоп М. Філімонович воєни 1661 р. у листі до П. Дорошенка висловлював занепокоєння її важким

становищем, й порівнював з «матір'ю» (Мицик, 1999, с. 31–32). У квітнево-му 1662 р. універсали до «всього люду» («зацному народу Російському, (у розумінні малоросійського – В.С.), братії нашої милої) І. Брюховецький підкреслював його (себто «народу» – В.С.) любов до «Вітчизни своєї» – «православної землі руської» (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису, ф. П, спр. 15410, арк. 32).

У **третьому періоді** у свідомості еліти відбувається якісний прорив, а саме: утверджується нова парадигма «Україна – Вітчизна наша». На зміну церковному терміну «Мала Росія» прийшов власне народний – «Україна». Збагачувався новими відтінками зміст таких словосполучень як: «український народ», «наша Україна», «звичай наш український», «кровні українські люди», «українці», «природні українські козаки», «слобідські міста», «цілість усієї України», «Українська держава» тощо. Виникає й нове, сформульоване П. Дорошенком (грудень 1669 р.), – «... не куплена і [не] продавана раніше в минулому за предків наших Україна». (Акты, 1877, с. 96; Степанков, 2015, с. 448–450; Чухліб, 2016, с. 229–231; Чухліб, 2017, с. 65–79). Особливо виразно окреслив «українське» ество «Вітчизни» І. Брюховецький в лютому 1668 р. у зверненнях до різних прошарків населення, вживаючи такі вислови, як «Україна вітчизна наша мила», «Вітчизна своя Україна», «цілість України вітчизни» та ін. (Акты, 1872, с. 38–42, 59–62). Такою ж її вбачали й інші гетьмани та старшини. Наприклад, 11 січня 1669 р. П. Дорошенко в універсали жителям «України» називав її «нашою милою Вітчизною» (Шевчук, 2001, с. 13).

В атмосфері кристалізації нових понять української самоідентифікації, що ставало ключовим сегментом формування власної політичної культури, відбувалося виковування власне «українського» патріотизму. Яскравою ознакою якого може слугувати зміст листа наказного гетьмана Я. Лизогуба і п'яти полковників від 8 лютого 1670 р. до козаків й міщан Лубен (на «ідеологію» якого вперше звернув увагу П. Дорошенко), прийнятого глибокою турботою за збереження цілісності «України, вітчизни нашої». Наголошували на необхідності припинення міжусобиць, які розпалювалися Москвою, й «однородно усім дбати про зміцнення своїх вольностей і про заспокоєння своєї вітчизни України». Переконували адресатів «... не відриватися добровільно від Війська Запорозького і їх природної вітчизни до чужоземного народу, якщо ж не будемо дотримуватися одностайності між собою, то якої вольності і якої безпеки будь-хто з нашого народу зможе потім надіятися?» (Акты, 1877, с. 181–185; Дорошенко, 1995, с. 281–283; Смолій, Степанков, 2011, с. 230–231).

Отже, у ході «понятійної революції» відбувалися істотні зрушення у системі ціннісних орієнтацій еліти, які стали чи не найважливішим чинником формування власне української національної самоідентичності. Поділяємо міркування В. Матях, що «... саме ціннісність, яка концентрує у собі весь спектр бажань і устремлінь соціуму, його установок, цілей і проектів, нормативів поведінки, ідейних переконань ... Справляє вирішальний вплив на

усталення певної моделі світосприйняття на певному хронологічному відрізку часу» (Матях, 2018, с. 105).

Висновки. Українська революція ознаменувалася не тільки відродженням Української держави і витворенням унікальної в ранньомодерній історії Європи соціально-економічної моделі функціонування суспільства, але й різючими змінами у політичній культурі еліти (яка також переживала своє становлення). Вони торкнулися й сфери формування її національної самосвідомості. **По-перше**, поряд з існуючими поняттями «Русь» і «руський народ», «Мала Русь» і «малоруський народ» виникають й утверджуються у ній (друга половина 60-х рр.) нові: політонім «Україна» та етніонім «український народ», що стають домінуючими. Вперше в історії України з'являється неологізм «Українська держава». **По-друге**, цей процес відзначався суперечливістю (Росія всіляко домагалася нав'язати вживання лексем «Мала Росія» і «малоросійський народ») і пройшов чотири етапи, кожен з яких мав свої особливості. **По-третє**, у світогляді старшини «український народ» бачився не окремишим від «руського», а складовою його матриці – «руським православним українським народом». **По-четверте**, з другої половини 50-х рр. відбувається істотне обмеження змісту та сфери вживання поняття «Військо Запорозьке», яким до цього часу позначувалися і станова козацька корпорація, і козацьке військо, і назва держави. Тепер же воно розпало переважно використовуватися для іменування козацького стану та війська. А відносно держави вживалися терміни «Мала Росія», «князівство Руське» й врешті-решт «Україна». **По-п'яте**, у становленні її національної самоідентичності важливу роль відіграло витворення погляду на державу як «Україну – Вітчизну нашу», що сприяло зародженню й розвитку українського патріотизму.

Список використаних джерел і літератури:

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. (1867), (5), VIII, 335.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. (1872), (7), IV, 10,398 с.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. (1875), (8), VI, 10, 400, 23 с.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. (1877), (9), 26, 988, 24 с.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. (1879), (11), VI, 24, 820, 18 с.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. (1892), (15), X, 5, 462 с.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов. (1908), (ч. 3. Т. 6), 58, 419.

Багро, С. О. (2013). Уявлення про козацьку Вітчизну в сучасній історіографії. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, (143), 48–55.

Багро, С. О. (2015). Уявляючи козацьку Вітчизну: територіальний аспект поняття (друга половина XVII – початок XVIII ст.). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, (169), 4–9.

Багро, С. О. (2019). *Поняття Вітчизни в козацькій політичній риторичі* (друга половина XVII – початок XVIII ст.) (автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Київ, 20 с.

Березовський, І. П., Родіна, М. С., Хоменко, В. Г. (Упоряд.). (1961). *Історичні пісні*, (Серія Українська народна творчість). Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1068 с.

Брехуненко, В. (2012). «Вітчизна» в уявленнях християнських козацтв XVI – першої половини XVII ст. Red.: M. R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata, *Od Kijowa do Rzymu: Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*. (ss. 126–131). Białystok: In-t badań nad Dziedzictwem kulturowym Europy.

Брехуненко, В. (2014). *Східна брама Європи*. Київ: Темпора, 504 с.

Брехуненко, В. (2020). *Україна й українці*. Київ, 272 с.

Грушевський, М. (1996). *Історія України-Руси (в 11 т, 12 кн. Т. 9. ч. 2): (Хмельниччина роки 1654 – 1657)*. Київ: Наукова думка, 870–1632.

Гудзенко, П. П., Козыренко, М. К., Лола, А. П., Бутич, І. Л., Репецкая, М. Г. (Состав.). (1953). *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (Т. 2: 1648 – 1651 годы)*. Москва: Изд-во АН СССР, 560 с.

Гуржій, О. (1995). Про деякі оцінки політичної й військової діяльності Богдана Хмельницького в історичних піснях та думках українського народу. *Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана)*, 161–167.

Дорошенко, Д. (1985). *Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності*. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 712 с.

Когут, З. Е. (2008). Від Гадяча до Андрусова: осмислення «Отчизни» в українській політичній культурі: *Гадяцька унія 1658 року*. Київ: Ін-т археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського НАН України, 228–239.

Когут, З. Е. (2011). Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича. *Український історичний журнал*, 3, 50–73.

Крикун, М. (2006). Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира. *Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття*. Статті і матеріали, 205–248.

Крикун, М. (2006). Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року. *Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття*. Статті і матеріали, 205–248.

Крип'якевич, І., Бутич, І. (Упоряд.). (1961). *Документи Богдана Хмельницького, 1648 – 1657*. Київ: Вид-во АН Української РСР, 740 с.

Матях, В. (2018). Політичні цінності в суспільній свідомості соціуму. **Смолій, В. А.** (ред.) *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.* (в 2 кн., Кн. 2, с. 105–144). Київ: Ін-т історії України, НАН України.

Мерімерін, Є. (2018). Події та персоналії Хмельниччини в масовій поетичній творчості. *Україна в Центральній-Східній Європі*, (18), 155–182.

Мищик, Ю. (1999). З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ). *Сіверянський літопис*, 3, 3–34.

Мицик, Ю. (2001). «Пам'ять (1671 р.)» – український політичний твір. *Український археографічний щорічник. Нова серія*, (5–6), 306–312.

Мицик, Ю. (2003). З дипломатичної кореспонденції Івана Сірка. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, (16), 21–30.

Мицик, Ю. (2009). 3 листування Івана Виговського. *Український археографічний щорічник. Нова серія* (Вип. 13-14. Т. 16-17), 511–531.

Мицик, Ю. (2012). З дипломатичної кореспонденції гетьмана Михайла Ханенка. Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики, (8–9, ч.2.), 54–82.

Мицик, Ю. (Упоряд.). (2012). *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр.* (т. 1: (1648 – 1649 рр.)). Київ, 680 с.

Мицик, Ю. А. & Кравець, М. В. (Упоряд.). (1995). *Листи Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатарію*. Київ: Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського АН України, 84 с.

Мицик, Ю. А. (1991). Перший український історико-політичний трактат. *Український історичний журнал*, 5, 129–138.

Моця, О. (2009) «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи. Київ: «Наукова думка», 324 с.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису.

Олянич, Д. (1991). Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року. *Записки наукового товариства імені Шевченка*, (222), 327–350.

Павлюк, П. И., Мышко, Д. И., Компан, Е. С., Бевзо, А. А., Яковлева, Т. П. (Сост.) (1953). *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (т. 3: 1651 – 1654 годы)*. Москва: Изд-во АН СССР. 646 с.

Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (1859). (4), 464 с.

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (1898). (2-е изд. доп.), (3), 154–446.

Папакін, Г. (голов. ред.) (2016). *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги.* (Матеріали до українського дипломатарію). Київ: [б.в.], 608 с.

Плохій, С. (2015). *Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі*. Київ: Вид-во «Часопис «Критика»», 430 с.

Сас, П. М. (1998). *Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.): Навчальний посібник*. Київ: «Либідь», 296 с.

Сас, П. М. (2010). *Витоки українського націотворення*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 702 с.

Смолій, В. & Степанков, В. (2011). *Петро Дорошенко. Політичний портрет*. Київ: Темпора, 632 с.

Смолій, В. А. (ред.) *Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси* (сс. 421–479). Київ: Ін-т історії України НАН України.

Смолій, В. А., & Степанков, В. С. (1997). *Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблемі формування, еволюції, реалізації*. Київ: «Альтернативи», 368 с.

Смолій, В. А. (ред.). *Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби* (сс. 480–516). Київ: Арії.

Сохань, П. (голова ред.). (2004). *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687)*. Київ; Львів: НТШ, 1085 с.

Степанков, В. В. (2015). Українська революція XVII ст.: проблема термінології. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки*, (25), 443–455.

Степанков, В. В. (2018). Трансформація назви Української держави у свідомості політичної еліти під час революції 1648 – 1676 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки*, (28), 347–355.

Таїрова-Яковлева, Т. Г. (2012). До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. *Український історичний журнал*, 4, 67–73.

Таїрова-Яковлева, Т. Г. (2017). *Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658)*. Киев: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 320 с.

Флоря, Б. Н. (отв. ред.). (2007). *Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в.* Москва: Гуманитарий, 578 с.

Чухліб, Т. (2015). Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649 – 1659 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*, (15), 13–41.

Чухліб, Т. (2016 а). Поняття «Україна», «Українний» та «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659 – 1665 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*, (16), 13–43.

Чухліб, Т. (2016). «Отчизна наша Україна», «природні українські діти», «українська земля»: патріотична лексика Петра Дорошенка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки*, (26), 226–233.

Чухліб, Т. (2017). Поняття «Україна», «Український», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666 – 1672 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*, (17), 41–79.

Чухліб, Т. (2018 а). Назви «Україна» та «Українний» в офіційному тезаурусі держав Східної Європи та Малої Азії: діахронно-семантичний аналіз (1490-ті рр. – середина XVII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі*, (18), 13–58.

Чухліб, Т. (2018 б). Словотворча революція Війська Запорозького: діахронно-семантичний аналіз понятійних конструкцій зі словом «Україна». **Смолій, В. А.** (ред.). *Соціополітичний простір ранньомодерної України: іст. нариси* (с.с. 421–479). Київ: Ін-т історії України НАН України.

Чухліб, Т. (2018 в). «Україна», «Українська держава», «отчизна», «українці», «народ»: поняття та їх функціонування в староукраїнській мові. **Смолій, В. А.** (ред.). *Історія Української держави: гетьманат ранньомодерної доби* (с.с. 480–516). Київ: Арії.

Чухліб, Т. (2018). Назва «Україна» та її функціонування у середині XVII ст. **Смолій, В. А.** (ред.). *Український Гетьманат. Нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст.* (в 2 кн. Кн.2, с.с. 319–347). Київ: Ін-т історії України НАН України.

Шевчук, В. (Упоряд.). (2001). *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. (у 9 т., Т. 3, Кн. 1). Київ: Дніпро, 504 с.

Шевчук, В. (Упоряд.). (2001). *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. (у 9 т., Т. 3, Кн. 2). Київ: Дніпро, 576 с.

Шевчук, В. (Упоряд.). (2008). *Україна: антологія пам'яток державотворення, X – XX ст.* (у 10 т. Т. 4: *Битва за Козацьку державу (XVII – XVIII ст.)*). Київ: Вид-во Соломії Павличко «ОСНОВИ», 496 с.

Шелухин, С. (1992). *Україна – назва нашої землі з найдавніших часів*. Дрогобич: Бескид, 250 с.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Vorbek-Lettow. M. (1968). *Skarbnica pamietni: pamietnik lekarza króla Władysława IV*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolinskich.

References:

Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoy komissiyey [Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeographic Committee]. (1867), (5), VIII, 335. [in Russian].

Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoy komissiyey. (1872), (7), IV, 10,398 s. [in Russian].

Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoy komissiyey. (1875), (8), VI, 10, 400, 23 s. [in Russian].

Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoy komissiyey. (1877), (9), 26, 988, 24 s. [in Russian].

Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoy komissiyey. (1879), (11), VI, 24, 820, 18 s. [in Russian].

Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoy komissiyey. (1892), (15), X, 5, 462 s. [in Russian].

Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavayemyy Vremennoy Komissiyey dlya razbora drevnikh aktov [Archive of South-Western Russia, published by the Provisional Committee for the analysis of ancient acts]. (1908), (ch. 3. T. 6), 58, 419. [in Russian].

Bahro, S. O. (2013). Uivlennia pro kozatsku Vitchyznu v suchasni istoriohrafii [Representation of the Cossack Motherland in contemporary historiography]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, (143), 48–55. [in Ukrainian].

Bahro, S. O. (2015). Uivliaiuchy kozatsku Vitchyznu: terytorialnyi aspekt poniattia (druha polovyna XVII – pochatok XVIII st.) [Imagining the Cossack Motherland: the territorial aspect of the concept (second half of the XVII – early XVIII centuries.)]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, (169), 4–9. [in Ukrainian].

Bahro, S. O. (2019). *Poniattia Vitchyzny v kozatskii politychnii rytorytsi (druha polovyna XVII – pochatok XVIII st.)* [The concept of the Motherland in the Cossack political rhetoric (second half of the XVII – early XVIII centuries.)] (avtoref. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy). Kyiv, 20 s. [in Ukrainian].

Berezovskyi, I. P., Rodina, M. S., Khomenko, V. H. (Uporiad.). (1961). *Istorychni pisni* [Historical songs], (Seriiia Ukrainska narodna tvorchist). Kyiv: Vyd-vo Akademii nauk Ukrainiskoi RSR, 1068 s. [in Ukrainian].

Brekhunenko, V. (2012). «Vitchyzna» v uivlenniakh khrystiyanskykh kozatstv XVI – pershoi polovyny XVII st. [“Motherland” in the ideas of the Christian Cossacks XVI – the first half of the XVII century.] [Red.: M. R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata, *Od Kijowa do Rzymu: Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą.*(ss. 126–131). Białystok: In-t badań nad Dziedzictwem kulturowym Europy. [in Ukrainian].

Brekhunenko, V. (2014). *Skhidna brama Yevropy* [Eastern gate of Europe]. Kyiv: Tempora, 504 s. [in Ukrainian].

Brekhunenko, V. (2020). *Ukraina y ukraintsi* [Ukraine and Ukrainians]. Kyiv: 272 s. [in Ukrainian].

Hrushevskyyi, M. (1996). *Istoriiia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus] (v 11 t, 12 kn. T. 9. ch. 2): (*Khmelnychchyny roky 1654 – 1657*). Kyiv: Naukova dumka, 870–1632. [in Ukrainian].

Gudzenko, P. P., Kozyrenko, M. K., Lola, A. P., Butich, I. L., Repetskaya, M. G. (Sostav.). (1953). *Vossyedineniye Ukrainy s Rossiyey* [Reunification of Ukraine with Russia].

Dokumenty i materialy v trekh tomakh (Т. 2: 1648 – 1651 roky). Moskva: Izd-vo AN SSSR, 560 s. [in Russian].

Hurzhi, O. (1995). Pro deiaki otsinky politychnoi y viiskovoi diialnosti Bohdana Khmelnytskoho v istorychnykh pisniakh ta dumakh ukrainskoho narodu [On some assessments of Bohdan Khmelnytsky's political and military activities in historical songs and dumas of the Ukrainian people]. *Doba Bohdana Khmelnytskoho (Do 400-richchia vid dnia narodzhennia velykoho hetmana)*, 161–167. [in Ukrainian].

Doroshenko, D. (1985). *Hetman Petro Doroshenko. Ohliad yoho zhyttia ta politychnoi diialnosti* [Hetman Petro Doroshenko. Review of his life and political activities.]. Niu-York: Vydannia Ukrainkoi Vilnoi Akademii Nauk u SShA, 712 s. [in Ukrainian].

Kohut, Z. E. (2008). Vid Hadiacha do Andrusova: osmyslennia «Otchyzny» v ukrainskii politychnii kulturi [From Hadiach to Andrusov: Understanding “Motherland” in Ukrainian political culture]: *Hadiatska uniiia 1658 roku*. Kyiv: In-t arkheohr. ta dzhereozn. im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 228–239. [in Ukrainian].

Kohut, Z. E. (2011). Kordony Ukrainy: terytorialni vizii kozakiv vid hetmana B. Khmelnytskoho do hetmana I. Samoilovycha [Borders of Ukraine: territorial visions of the Cossacks from Hetman B. Khmelnytsky to Hetman I. Samoilovich]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 50–73. [in Ukrainian].

Krykun, M. (2006). Instruksiiia poslam Viiska Zaporozkoho na Varshavskiy seim 1666 roku i vidpovid na nei korolia Yana Kazymyra [Instruction to the ambassadors of the Zaporozhian Host to the Warsaw Sejm in 1666 and King Jan Casimir's response to it]. *Mizh viinoiu i radoiu. Kozatstvo Pravoberezhnoi Ukrainy v druhii polovyni XVII – na pochatku XVIII stolittia*. Statti i materialy, 205–248. [in Ukrainian].

Krykun, M. (2006). Instruksiiia poslam Viiska Zaporozkoho na Varshavskiy seim 1664 roku [Instruction to the ambassadors of the Zaporozhian Host to the Warsaw Sejm in 1664]. *Mizh viinoiu i radoiu. Kozatstvo Pravoberezhnoi Ukrainy v druhii polovyni XVII – na pochatku XVIII stolittia*. Statti i materialy, 205–248. [in Ukrainian].

Krypiakievych, I., Butych, I. (Uporiad.). (1961). *Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho, 1648 – 1657* [Documents of Bohdan Khmelnytsky, 1648 – 1657]. Kyiv: Vyd-vo AN Ukrainkoi RSR, 740 s. [in Ukrainian].

Matiakh, V. (2018). Politychni tsinnosti v suspilnii svidomosti sotsiumu [Political values in the public consciousness of society]. Smolii V. A. (red.) *Ukrainskyi Hetmanat: narysy istorii natsionalnogo derzhavotvorennya XVII-XVIII st.* (v 2 kn., Kn. 2, ss. 105–144). Kyiv: In-t istorii Ukrainy, NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Merimerin, Ye. (2018). Podii ta personalii Khmelnytskychyny v masovii poetychnii tvorchosti [Events and personalities of Khmelnytsky region in mass poetic art]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, (18), 155–182. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (1999). Z dokumentiv ukrainskykh hetmaniv ta polkovnykiv doby Ruiny (za materialamy polskykh arkhivoskhovyshch) [From the documents of Ukrainian hetmans and colonels of the Ruin era (based on the materials from Polish archives)]. *Siverianskyi litopys*, 3, 3–34. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (2001). «Pam'iat (1671 r.)» – ukrainskyi politychnyi tvir[“Memory (1671)” – Ukrainian political work]. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*. Nova seriia, (5–6), 306–312. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (2003). Z dyplomatychnoi korespondentsii Ivana Sirka [From the diplomatic correspondence of Ivan Sirko]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu*, (16), 21–30. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (2009). Z lystuvannia Ivana Vyhovskoho [From the correspondence of Ivan Vyhovsky]. *Ukrainskyi arkhoehrafichnyi shchorichnyk*. Nova serii (Vyp. 13-14. T. 16-17), 511-531. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (2012). Z dyplomatychnoi korespondentsii hetmana Mykhaila Khanenka [From the diplomatic correspondence of Hetman Mykhailo Khanenko]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: Pytannia teorii ta metodyky*, (8-9, ch. 2.), 54-82. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (Uporiad.). (2012). *Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648 - 1658 rr.* [Sources of History of National Liberation War of Ukrainian People in 1648-1658] (t. 1: (1648 - 1649 rr.)). Kyiv, 680 s. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. A. & Kravets, M. V. (Uporiad.). (1995). *Lysty Ivana Sirka. Materialy do ukrainskoho dyplomatiarii* [Letters of Ivan Sirko. Materials for Ukrainian diplomacy]. Kyiv: In-t ukr. arkhoehr. ta dzherelozn. im. M. S. Hrushevskoho AN Ukrainy, 84 s. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. A. (1991). Pershyi ukrainskyi istoryko-politychnyi traktat [The first Ukrainian historical and political treatise]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, s. 129-138. [in Ukrainian].

Motsia, O. (2009) «Rus», «Mala Rus», «Ukraina» v pisliamoholski ta kozatski chasy» [“Rus”, “Little Russia”, “Ukraine” in the post-Mongol and Cossack times “]. Kyiv, «Naukova dumka», 324 s. [in Ukrainian].

Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni. V. I. Vernadskoho. Instytut rukopysu [Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine].

Olianchyn, D. (1991). Punkty Ivana Vyhovskoho ukrainskym poslam na Varshavskiy seim 1659 roku [Articles of Ivan Vyhovsky by the Ukrainian ambassador to the Warsaw Sejm in 1659]. *Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, (222), 327-350. [in Ukrainian].

Pavlyuk, P. I., Myshko, D. I., Kompan, Ye. S., Bevzo, A. A., Yakovleva, T. P. (Sost.) (1953). *Vossoyedineniye Ukrainy s Rossiyei* [Reunification of Ukraine with Russia]. *Dokumenty i materialy v trekh tomakh* (t. 3: 1651 - 1654 gody). Moskva: Izd-vo AN SSSR. 646 s. [in Russian].

Pamyatniki, izdannyye Vremenney komissiyey dlya razbora drevnikh aktov [Records published by the Provisional Commission for the analysis of ancient acts] (1859). (4), 464 s. [in Russian].

Pamyatniki, izdannyye Kiyevskoy komissiyey dlya razbora drevnikh aktov [Memorials issued by the Kiev Committee for the analysis of the ancient acts] (1898). (2-ye izd. dop.), (3), 154-446. [in Russian].

Papakin, H. (holov. red.) (2016). *Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI - pershoi polovyny XVII st.: universal, lystuvannia, uhody, prysiahy* [Documents of the Ukrainian Cossacks of the XVI - first half of the XVII century: universals, correspondence, agreements, oaths]. (Materialy do ukrainskoho dyplomatiarii). Kyiv: [b.v.], 608 s. [in Ukrainian].

Plokhii, S. (2015). *Pokhodzhennia slov'ianskykh natsii. Domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusi* [The origin of Slavic nations. Pre-modern identities in Ukraine, Russia and Belarus.]. Kyiv: Vyd-vo «Chasopys «Krytyka», 430 s. [in Ukrainian].

Sas, P. M. (1998). *Politychna kultura ukrainskoho suspilstva (kinets XVI - persha polovyna XVII st.)* [The political culture of Ukrainian society (the end of XVI - the first half XVII.)]: Navchalnyi posibnyk. Kyiv: «Lybid», 296 s. [in Ukrainian].

Sas, P. M. (2010). *Vytoky ukrainskoho natsiotvorennia* [The origins of Ukrainian nation-building]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 702 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. & Ctepankov, V. (2011). *Petro Doroshenko. Politychnyi portret* [Petro Doroshenko. Political portrait.]. Kyiv: Tempora, 632 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (red.). *Sotsiopolitychnyi prostir rannomodernoï Ukrainy: Istorychni narysy* [Socio-political space of early modern Ukraine: Historical sketches] (ss. 421–479). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Smolii, V. A., & Stepankov, V. S. (1997). *Ukrainska derzhavna ideia XVII – XVIII stolit: problemy formuvannia, evoliutsii, realizatsii* [The Ukrainian state idea of XVII – XVIII centuries: problems of formation, evolution, realization]. Kyiv: «Alternatyvy», 368 c. [in Ukrainian].

Smolii, V.A. (red.). *Istoriia Ukrainskoi derzhavy: Hetmanat rannomodernoï doby* [History of the Ukrainian state: Hetmanate of the early modern era] (ss. 480–516). Kyiv: Aarii. [in Ukrainian].

Sokhan, P. (holova red.). (2004). *Universalny ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657 – 1687)* [Proclamations of Ukrainian hetmans from Ivan Vyhovsky to Ivan Samoylovych (1657 – 1687)]. Kyiv; Lviv: NTSh, 1085 s. [in Ukrainian].

Stepankov, V. V. (2015). *Ukrainska revoliutsiia KhVII st.: problema terminolohii* [Ukrainian revolution of the XVII century: the problem of terminology]. *Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohiiienka: Istorychni nauky*, (25), 443–455. [in Ukrainian].

Stepankov, V. V. (2018). *Transformatsiia nazvy Ukrainskoi derzhavy u svidomosti politychnoi elity pid chas revoliutsii 1648 – 1676 rr.* [Transformation of the name of the Ukrainian state in the minds of the political elite during the Revolution 1648 – 1676 years]. *Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohiiienka: Istorychni nauky*, (28), 347–355. [in Ukrainian].

Tairova-Iakovleva, T. H. (2012). *Do pytannia pro istorychni y terytorialni uiaavlennia kozatskoi starshyny naprykintsi XVII st.* [On the question of historical and territorial ideas of the Cossack elders at the end of the XVII century.] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, s. 67–73. [in Ukrainian].

Tairova-Iakovleva, T. H. (2017). *Inkorporatsiia: Rossiya i Ukraina posle Pereyaslavskoy rady (1654–1658)* [Incorporation: Russia and Ukraine after the Pereyaslav Council (1654–1658)]. Kiyev: TOV «Vydavnytstvo «Klio»», 320 s. [in Russian].

Florya, B. N. (otv. red.). (2007). *Russkaya i ukrainskaya diplomatiya v mezhdunarodnykh otnosheniakh v Yevrope serediny XVII v.* [Russian and Ukrainian diplomacy in international relations in Europe in the mid-17th century.] Moskva: Gumanitarii, 578 s. [in Russian].

Chukhlib, T. (2015). *Poniattia «Ukraina» ta «Ukrainnyi» v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1649 – 1659 rr.)* [The concepts of “Ukraine” and “Ukrainian” in the official discourse of the Zaporozhian Host (1649 – 1659)]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, (15), 13–41. [in Ukrainian].

Chukhlib, T. (2016 a). *Poniattia «Ukraina», «Ukrainnyi» ta «Ukrainska derzhava» v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1659 – 1665 rr.)* [The concepts of “Ukraine”, “Ukrainian” and “Ukrainian state” in the official discourse of the Zaporozhian Host (1659 – 1665)]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, (16), 13–43. [in Ukrainian].

Chukhlib, T. (2016). *«Otchyzna nasha Ukraina», «pryrodni ukrainski dity», «ukrainska zemlia»: patriotychna leksyka Petra Doroshenka* [“Our Motherland Ukraine”, “innate Ukrainian children”, “Ukrainian land”: patriotic vocabulary of Petro Doroshenko]. *Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohiiienka: Istorychni nauky*, (26), 226–233. [in Ukrainian].

Chukhlib, T. (2017). *Poniattia «Ukraina», «Ukrainskyi», «otchyzna», «narod» v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1666 – 1672 rr.)* [The concepts of “Ukraine”, “Ukrainian”,

“Motherland”, “Nation” in the official discourse of the Zaporozhian Host (1666 – 1672)]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, (17), 41–79. [in Ukrainian].

Chukhlib, T. (2018 a). Nazvy «Ukraina» ta «Ukrainnyi» v ofitsiinomu tezaurusi derzhav Skhidnoi Yevropy ta Maloi Azii: diakhronno-semantychnyi analiz (1490-ti rr. – seredyna XVII st.) [The names “Ukraine” and “Ukrainian” in the official thesaurus of Eastern Europe and Asia Minor: diachronic-semantic analysis (1490s – mid-seventeenth century)]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. (18), 13–58. [in Ukrainian].

Chukhlib, T. (2018 b). Slovtvorcha revoliutsiia Viiska Zaporozkoho: diakhronno-semantychnyi analiz poniatiinykh konstrukttsii zi slovom “Ukraina” [Word-forming revolution of the Zaporozhian Host: diachronic-semantic analysis of the conceptual constructions with the word “Ukraine”]. Smolii, V. A. (red.). *Sotsiopolitychnyi prostir ranomodernoï Ukrainy: ist. narysy* (ss. 421–479). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Chukhlib, T. (2018 v). «Ukraina», «Ukrainska derzhava», «otchyzna», «ukraintsi», «narod»: poniattia ta yikh funktsionuvannia v staroukrainskii movi [“Ukraine”, “Ukrainian state”, “Motherland”, “Ukrainians”, “Nation”: concepts and their functioning in the old Ukrainian language]. Smolii, V. A. (red.). *Istoriia Ukrainy derzhavy: hetmanat rannomodernoï doby* (ss. 480–516). Kyiv: Aarii. [in Ukrainian].

Chukhlib, T. (2018). Nazva «Ukraina» ta yii funktsionuvannia u seredyni XVII st. [The name “Ukraine” and its functioning in the middle of the XVII century] Smolii, V. A. (red.) *Ukrainskyi Hetmanat. Narysy istorii natsionalnoho derzhavotvorennia XVII – XVIII st.* (v 2 kn. Kn.2, ss. 319–347). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Shevchuk, V. (Uporiad.). (2001). *Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky* [A thousand years of Ukrainian socio-political thought] (u 9 t., T. 3, Kn. 1). Kyiv: Dnipro, 504 s. [in Ukrainian].

Shevchuk, V. (Uporiad.). (2001). *Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky* [A thousand years of Ukrainian socio-political thought] (u 9 t., T. 3, Kn. 2). Kyiv: Dnipro, 576 s. [in Ukrainian].

Shevchuk, V. (Uporiad.). (2008). *Ukraina: antolohiia pamiatok derzhavotvorennia, X – XX st.* [Ukraine: an anthology of monuments of state formation, X – XX centuries.] (u 10 t. T. 4: Bytva za Kozatsku derzhavu (XVII – XVIII st.) Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «OSNOVY», 496 s. [in Ukrainian].

Shelukhyn, S. (1992). *Ukraina – nazva nashoi zemli z naidavnishykh chasiv* [Ukraine has been the name of our land since ancient times]. Drohobych: Beskyd, 250 s. [in Ukrainian].

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Vorbek-Lettow. M. (1968). *Skarbnica pamieci: pamietnik lekarza króla Władysława IV*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolinskich. [in Polish].

Отримано: 15.01.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.139-148
УДК 94(477.43)«18/19»:27-472

ОПРЯ Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна, (igoroprya555@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2847-2088>

OPRIA Ihor – Candidate of Historical Sciences (PhD), Associate Professor, Department of World History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (igoroprya555@gmail.com)

ОПРЯ Богдана – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (bogdana.oprya@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6751-1030>

OPRIA Bohdana – Candidate of Historical Sciences (PhD), Associate Professor, Department of Tourism and Hotel and Restaurant Business, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 61 Ohiienko Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (bogdana.oprya@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Опрія, І., Опрія, В. (2021). Education and its perspectives for women from the clergy estate in Right-Bank Ukraine in the 60-s of the XIX – early XX centuries. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 139–148.

EDUCATION AND ITS PERSPECTIVES FOR WOMEN FROM THE CLERGY ESTATE IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE 60-s OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES

Abstract. *The purpose of the article is to find out the women's motivation from the clergy estate to get education and to identify opportunities to apply the acquired knowledge later in adult life. The research methodology was based on the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness and integrity, and systematization. The methods of comparison, analysis and synthesis, the method of generalization were used in the study. The method of analysis was used to highlight certain elements of the subject. The method of synthesis was used to combine a variety of information into a holistic picture. The generalization method was used to formulate the main messages, general statements and conclusions. The scientific novelty is that the article identifies the reasons for the growing popularity of women's education during this period and*

reveals that the education itself had ambiguous outcomes for the graduates themselves and the society in which they lived. **Conclusions.** Since 1860s, girls from the clergy estate have had the opportunity to study in the ecclesiastical schools. In the next coming years, many new educational institutions were opened leading to the number of female students increase. This happened in line with the modernization processes that took place within the Russian Empire. However, the education system itself had some limitations. On the one hand, the girls were prepared for the role of a village priest's wife and assigned a certain civilizing mission. Therefore, the main attention was paid to obtaining theoretical knowledge, practical skills in housekeeping and the formation of high moral traits of female students. On the other hand, education contained elements of elitism, in particular, learning foreign languages, playing the piano and other music instruments, etc., which is why the vision of the future of some female students has changed accordingly. Therefore, this group of graduates did not want to link their lives with the fate of the village priest. Moreover, such mental stereotypes were formed in the process of learning, because getting education opened up opportunities and prospects for girls that they had not previously guessed.

Key words: clergy, education, seminary, priest's daughter, priest's wife.

ОСВІТА ТА ЇЇ ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ ЖІНОК ІЗ СТАНУ ДУХОВЕНСТВА У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 60-х рр. XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.

Анотація. *Мета роботи* – з'ясувати мотивацію здобуття освіти дівчатами із стану духовенства та виявити можливості застосування набутих знань у подальшому житті. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, всебічності і цілісності, системності. У дослідженні використано методи порівняння, аналізу та синтезу, метод узагальнення. Метод аналізу був використаний для виділення окремих елементів предмету дослідження. Метод синтезу був використаний для об'єднання різноманітної інформації в цілісну картину. Метод узагальнення використовувався для формулювання основних посилів, загальних тверджень та висновків. **Наукова новизна** полягає в тому, що було визначено причини зростання популярності жіночої освіти у вказаний період та виявлено, що сама освіта мала неоднозначні наслідки як для самих випускниць, так і для суспільства, в якому вони жили. **Висновки.** З 1860-х років дівчата з сімей православного духовенства отримали можливість навчатися у духовних навчальних закладах. У наступні роки відкриваються нові заклади освіти, а кількість учениць зростає. Це відбувалось у руслі модернізаційних процесів, які проходили в усій Російській імперії. Втім, сама система освіти мала певні недоліки. З одного боку, дівчат готували до ролі дружини сільського священика і покладали на них певну цивілізаторську місію. Тому основна увага приділялася отриманню теоретичних знань, практичних навичок по веденню господарства та формуванню високих моральних рис учениць. З іншого боку, освіта містила елементи елітарності, зокрема вивчались іноземні мови, гра на фортепіано тощо, що формувало у частини учениць високий рівень очікувань від майбутнього. А тому ця група випускниць не хотіла пов'язувати своє життя з долею сільського священика. Причому, такі ментальні стереотипи формувалися саме в процесі навчання, оскільки здобуття освіти відкривало дівчатам можливості та перспективи, про які вони раніше не здогадувалися.

Ключові слова: духовенство, освіта, семінарія, дочка священика, дружина священика.

Introduction and purpose. Education needs are an important factor in the development of every individual, certain social groups and society in general. Since the 60-s of the XIX century in Right-Bank Ukraine, which at that time was part of the Russian Empire, the processes of modernization, which have covered all spheres of society, including the educational sphere, were accelerating. Along with men, women were claiming their rights and aspirations for education. New schools, courses, boarding schools have appeared and their founders have been trying to meet this new, increasingly growing need. Fashion for women's education has also touched on the rather conservative estate of the parish clergy. More and more clergymen were trying to educate their daughters, but their motives and expectations were quite different.

Analysis of recent research. Spiritual women's education has been partially reflected in the scientific literature. Some aspects of the issue were studied by A. Lysyi (Lysyi, 2007), T. Leontyeva (Leontyeva, 1999; Leontyeva, 2000), L. Manchester (Manchester, 2011), I. Sesak (Sesak, 2006; Sesak, 2007), G. Stepanenko (Stepanenko, 2002), G. Freeze (Freeze, 1983) and others. Foreign researchers paid attention to the social aspects of the topic, they tried to show the new role of the whole clergy estate, including girls from clergy families in the modernization processes of the second half of the XIX century. Ukrainian historians mainly studied the educational process itself, described the daily routine of female students, reflected the financial and material difficulties, and compared how women's education has developed in different regions. Since there are contradictory statements in the assessments of researchers, it is necessary to continue the scientific search, which determines the relevance of the topic.

Purpose. Therefore, the purpose of the article is to find out the women's motivation from the clergy estate to get education and to identify opportunities to apply the acquired knowledge later in adult life.

Main material. The daughters of clergymen could be educated in secular and spiritual schools. However, secular education in the perception of the clergy often had a negative connotation as there was a risk that the girls would lose in such establishments their faith in God and spirituality. For this reason, in most cases, parents tried to give their daughters a spiritual education. By the end of the first half of the XIX century there were only a few girls' educational establishments in Ukrainian lands in some convents. In June 1864, through the efforts of Bishop Leonti, a women's diocesan school was established in Kamianets-Podilskyi, and a bit later, the same institution was opened in Tulchyn (Rovinskyi & Mykhanchuk, p. 125). In 1892, there were 49 such educational institutions in the whole Russian Empire, with 42,000 girls studying there. The total number of female theological seminary students in 1892 was 11,470. At first, these were three-grade, and later – six-grade schools (Belyakova, 2004, p. 423). The main task of the ecclesiastical women's schools was to educate the wives of future parish priests and teachers of parish schools.

The curriculum of women's spiritual schools included the study of the Law of God, the Russian language, theory of literature, history, Russian literature, arithmetic, general basics of geometry, general information on physics, geography, practical acquaintance with the Slavic language, pedagogy, chanting. Additional subjects such as foreign languages, music and painting were taught for a fee (Sesak, 2007, p. 250). In addition, pupils had to get accustomed to housekeeping. For this purpose, the school had a fruit tree garden, vegetable garden, livestock and bird yards (Sesak, 2006, p. 330). The training in the spiritual women's schools was scheduled on a daily basis: two lessons, one and a half hours each, before lunch from 9 am to 12 noon and one lesson after lunch from 3 pm to 4:30 pm. – from needlework or handwriting. In addition, those willing to get a free education learned French and music (Sesak, 2006, p. 329-330).

Therefore, with the advent of women's spiritual colleges, opportunities for education for girls of spiritual status have expanded significantly, but many of them have remained without education due to the lack of sufficient resources for education in their families. This has called on concerns among the clergy. One of the contributors to the 'Podolsk Diocesan Gazette' noted in 1897 that there were two spiritual women's schools in the Podolsk diocese – Kamyanets' and Tulchyn's. However, they have almost no daughters of deacons and psalms. The Kamyanets Ecclesiastical School denied access to the daughters of the clergy according to the charter. There were no such restrictions in the Tulchin Ecclesiastical School, but there were financial obstacles there. The subsistence cost 120 – 150 rubles a year, which was far beyond the budget of the poor priests, not to mention deacons or psalms (Neobhodimost' zhenskikh shkol dlya docherej psalomshchikov, d'yakonov i bednyh svyashchennikov, 1897, p. 516-517; Semejstvo i domochadcy pastyrya, 1869, p. 552). What made the situation with the teaching of the clergy's children even worse was the fact that the priests' families were mostly large in number. According to the calculations of the famous researcher B. Mironov, the clergy had the largest families in the Russian Empire (Mironov, 2003, p. 224). It was difficult enough to provide education for 6 to 8 children, because it was normal for those families to have so many children. It should be noted that the clergy tried to support girls from large families or orphans. They were provided with various financial and material support in the form of scholarships. Some orphaned students were on full diocesan support (Sesak, 2006, p. 335). It was easier for boys to study, because they were mostly studying at the state expense.

The question of the education for the daughters of the clergy was repeatedly raised at church congresses, discussed on the pages of spiritual periodicals. The solution to the problem was seen in expansion of the network of educational institutions and reduction or complete abolishment of the tuition fees. One of the options could be the establishment of educational institutions in the monasteries of the diocese. There were four such monasteries in the diocese of Podolsk: Brailovsky, Barsky, Golovchynsky, Nemyrivsky, and the opening of a spiritual school in each of them could significantly solve the problem of accessibility of education (Neobhodimost'

zhenskikh shkol dlya docherej psalomshchikov, d'yakonov i bednyh svyashchenikov, 1897, p. 517). The idea of opening women's religious schools at monasteries was reflected on the pages of the Orthodox magazine 'Guide for Rural Pastors'. It noted that the 'holy cause' of the education and training of children of rural clergy could raise the authority of women's monasteries among the population. After all, the upbringing of children is perhaps not the best field of activity for the nuns who have devoted themselves to serving God. In each monastery there would be an abbot who could lead a spiritual school, as well as tutors and teachers for teaching subjects. The main advantage of this option was the small amount of money needed to make it happen (*Vopros ob obrazovanii devic sel'skogo duhovenstva*, 1876, p. 367).

In addition to the financial obstacles, the conservativeness of society created another serious impediment for women's spiritual education. Part of the clergy found education unnecessary for girls, especially some subjects, such as French, playing the piano or dancing, because those subjects would not be needed for the priest's future wife. On the pages of church periodicals of that time the spiritual system of education was often criticized as well as, its isolation from the needs of everyday life such as lack of basic knowledge of the graduates of cooking or tailoring (*Pochemu duhovnye nevesty, docheri svyashchenno-cerkovnosluzhitelej ne vseгда vyhodyat zamuzh za duhovnyh zhenihov, kandidatov svyashchenstva*, 1897, p. 1361-1362).

At the same time, in the second half of the nineteenth century society priests' wives were expected to fulfill a particular civilizing mission. Church writers perceived changes in the public consciousness at the time as a kind of moral crisis, and the basis of morality was a family where the role of women remained crucial. Therefore, the revival of morality in society was attributed to the ecclesiastical publicists by the activities of the best wives of the parish clergy, who by their authority would make a positive influence on the peasants (Manchester, 2011, p. 57-58).

Since the role of the head of the family belonged to the priest, a woman was often seen as its soul. The priest's wives had greater influence at the domestic life than their husbands, giving it a hypertrophied religious character (Leontyeva, 2000, p. 39). The parishioners have always closely monitored family relations in the priest's family. The priest and his wife had to make many efforts to make their family life an example for believers. It was difficult to keep on the love and respect of parishioners for a priest who had a disorder in their own families. He was thought to be unable to keep the parish in order if he could not manage his own family. The priest, his wife, their children, their appearance, their behavior, the dwelling in which they lived, all had to meet the standard of external decency. Largely, as in every family, the priest's wife had to provide it. Therefore, according to church writers, spiritual education should be aimed at preparing such an 'ideal wife'.

Not every young girl was ready to take on the responsibilities of a village priest's wife, especially if she had other perspectives. Therefore, parents tried to prepare their daughters in different ways, both – physically and psychologically. The reflections of one priest that he expressed in his letters to his newly married

daughter. 'Yes, my daughter,' he writes, 'you rightly observe that the duties of the village priest's wife are heavy; I will also tell you that they are multilateral. Remain a perfect housewife, caring wife and mother, you, as your husband's assistant, must take on some of his complicated pastoral duties. Look at your husband's parish as your own big family, about which you have to worry with maternal love...' (Piśma svyashchennika k docheri, 1888, p. 20).

Indeed, among the priests' wives were those who perceived her duties as a sacred mission and helped their husband throughout. In 1897, the 'Podolsk Diocesan Paper' provided an exemplary example for imitation. A young priest with his wife came to the parish where for a long time there was no shepherd at all due to the extreme poverty of the village. With great zeal, he and his wife treated the parishioners and visited them quite often. The wife, while supporting the sick, brought them medicine, vinegar, mustard, mint, etc.; gave valuable recommendations. She treated the problems of the believers with empathy and compassion. In response to this sincerity, parishioners thanked the priest's family with generous voluntary donations during the procession (Vstuplenie na pastvu mladogo svyashchennika i ego pervye shagi, 1897, p. 187).

In the ecclesiastical press of that time, such examples were quite common without specifying the place and name of the priest, so it is possible that the author imagined a perfect picture that did not happen in real life. However, it is obvious that in the priest's life the wife played an extremely important role. She had to harmonize relationships not only in her family but also throughout the parish, which was beneficial for both the clergy and the believers. The wife provided considerable assistance to her husband when teaching the truth of the faith to the common people. For example, she could open a small literacy school at home, in which the children of parishioners, especially girls, would learn to read and sing prayers and become acquainted with the rules of housekeeping (Sysoeva, 2008, p. 173).

The priest's wife had to be able to provide first aid in traumas, cuts, burns that often occurred in peasant life. She always had at her disposal the most necessary means of providing medical care, because the peasants often did not trust the doctors, and they rarely lived in the village. And the ability of the priest's wife to help a sick person extremely brought her closer to the parishioners and, accordingly, raised the authority of her husband (Manchester, 2011, p. 59; Chem mozhet byt' polezna zhena sel'skogo svyashchennika v dele podayaniya medicinskoj pomoshchi ego bol'nym prihozhanam, 1889, p. 135).

The priest's wife also cared for her entire large family. She gave birth to 'as much as God will give' and from six to eight children grew up in families. The memoirs of Metropolitan Evlogii describe interesting details of family life. With great affection and sympathy, he shared memories of his mother. He noted that her life was incredibly difficult. 'Having lost four children during eight years, my mother considered me as doomed: I was also born a weak child, but I survived. After that, she had nine more children: three of whom died as infants, six survived' (Evlogii, 1994, p. 14-15). As we can see, Metropolitan's mother gave birth to fourteen chil-

hren, but seven from them were died. It is clear that her life was filled with anxiety, concern and illness.

The priest's wife was obliged to follow all the lents and to make sure that all the members of her family consumed the lean food at the appropriate time. In the memoirs of Metropolitan Evlogii we find such information: 'During all Lents (except the Feast of the Annunciation and Palm Sunday) we did not even eat fish, let alone milk; and on the eve of the evening we did not eat anything until the first "star" has appeared' (Evlogii, 1994, p. 17).

According to church rules, except for restrictions in food, it was desirable to refrain from marital relations, with the mutual consent of the spouses. However, in many families, the recommended character of this rule is considered mandatory. Therefore, the violation of marital feasting was considered a serious sin, and conceiving a child during feasting was considered immoral (Sysoeva, 2008, p. 159). The priest's wife had to humbly endure all the troubles, shortages and support of her husband in difficult times. She had to act as an 'angel of peace and love' not only for her family but also for the whole parish (*Primernoie povedenie svyashchennika v domashnej zhizni*, 1872, p. 120-121). The social status of the priest's wife dictated to them a special style of behavior: work and pray, care for the husband and children increased humility of fate, gave their faith a touch of fanaticism (Leontyeva, 1999, p. 53).

It is clear that the successful fulfillment of the role of the priest's wife required a great deal of effort from the woman, and most importantly, readiness for social service. Spiritual schools were supposed to bring such traits into their homes. However, education itself opened up a different world to rural girls and a broader perspective for their fate. Some of the girls of the spiritual state refused to marry the priests because they did not want to be the priest's wife. Some of them went against their parents' will and married 'at the behest of the heart', others – after they have received education, changed their outlook and started to perceive the life of a rural priest's wife as something humiliating for them. They understood that marrying a candidate for the priesthood meant for them the abandonment of a secular and intelligent society as well as quitting, innocent entertainment and fun. Instead, they would need to get involved in various occupations and family problems (*Pochemu duhovnye nevesty, docheri svyashchenno- cerkovnosluzhitelej ne vseгда vyhodyat zamuzh za duhovnyh zhenihov, kandidatov svyashchenstva*, 1897, p. 1357-1358).

Therefore, the girl's spiritual education was not always for her own benefit. One of the authors of the 'Village Priest magazine' in 1907 develops this idea. He describes the thoughts of a rural priest's wife who expressed futility the education for girls from the clergy estate. At school, children acquire habits, desires and tastes that they will not have to realize in real life. Being educated, they only fill the ranks of the unhappy and dissatisfied with people's lives. Simple, unpretentious, even silly priest's wife is much happier compared to the educated woman. These thoughts came to her based on her own life experience, because in her time she was educated in a spiritual school and had dreams of a happy future, which was not meant to be. (*Bez vyhoda*, 1907, p. 48).

Conclusions. Since 1860s, girls from the clergy estate have had the opportunity to study in the ecclesiastical schools. In the next coming years, many new educational institutions were opened leading to the number of female students increase. This happened in line with the modernization processes that took place within the Russian Empire. However, the education system itself had some limitations. On the one hand, the girls were prepared for the role of a village priest's wife and assigned a certain civilizing mission. Therefore, the main attention was paid to obtaining theoretical knowledge, practical skills in housekeeping and the formation of high moral traits of female students. On the other hand, education contained elements of elitism, in particular, learning foreign languages, playing the piano and other music instruments, etc., which is why the vision of the future of some female students has changed accordingly. Therefore, this group of graduates did not want to link their lives with the fate of the village priest. Moreover, such mental stereotypes were formed in the process of learning, because getting education opened up opportunities and prospects for girls that they had not previously guessed.

Список використаних джерел і літератури:

- Без вихода (1907). *Сельский Священник*. Февраль, 42-54.
- Белякова, Е. В.** (2004). *Церковный суд и проблемы церковной жизни*. Москва: Духовная Библиотека, 664 с.
- Вопрос об образовании девиц сельского духовенства. (1876). *Руководство для сельских пастырей*, (12), 364-370.
- Вступление на паству молодого священника и его первые шаги. (1897). *Подольские епархиальные ведомости*, 9, 185-191.
- Евлогий** (1994). *Путь моей жизни: Воспоминания митрополита Евлогия (Георгиевского)*. Москва: Московский рабочий, 1994. 621 с.
- Леонтьева, Т. Г.** (1999). Женщины из духовного сословия в самодержавной России. *Женщины. История. Общество*, 1, 47-57.
- Леонтьева, Т. Г.** (2000). Жизнь и переживания сельского священника (1861 – 1904 гг.). *Социальная история*. Ежегодник. Москва, 34-56.
- Лисий, А. К.** (2007). З історії жіночої освіти у Вінниці (1900 – 1919) *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць*, (9). Кам'янець-Подільський, 148-154.
- Мионов, Б. Н.** (2003). *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)*: в 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 548 с.
- Необходимость женских школ для дочерей псаломщиков, дьяконов и бедных священников. (1897). *Подольские епархиальные ведомости*, 21, 516-520.
- Нечто о религиозно-нравственном влиянии на прихожан жены пастыря. (1886). *Руководство для сельских пастырей*, 42, 169-180.
- Письма священника к дочери. (1888). *Руководство для сельских пастырей*, 18, 19-28.
- Почему духовные невесты, дочери священно- церковнослужителей не всегда выходят замуж за духовных женихов, кандидатов священства. (1897). *Подольские епархиальные ведомости*, 50, 1356-1364.
- Примерное поведение священника в домашней жизни. (1872). *Руководство для сельских пастырей*, (21), 119-127.

Ровінський, В., Миханчук, О. (1995). *Православ'є на Подолі (історичні нариси)*. Кам'янець-Подільський: Дзвін, 176 с.

Семейство и домочадцы пастыря. (1869). *Руководство для сельских пастырей*, (33), 543-556.

Сесак, І. В. (2006). Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867 – 1917 рр.) *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць*, (8), Кам'янець-Подільський, 324-337.

Сесак, І. В. (2007). Жіночі духовні училища православного відомства на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць*, (10), Кам'янець-Подільський, 249-254.

Степаненко, Г. В. (2002). *Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Київ, 23 с.

Сысоева, Ю. (2008). *Записки попадьи: Особенности жизни русского духовенства*. Москва: Время, 207 с.

Чем может быть полезна жена сельского священника в деле подаяния медицинской помощи его больным прихожанам. (1889). *Руководство для сельских пастырей*, 5, 133-137.

Freeze, G. (1983). *The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia: Crisis, Reform, Counter-Reform*. Princeton: Princeton University Press, 507 p.

Manchester, L. (2011). Gender and Social Estate as National Identity: The Wives and Daughters of Orthodox Clergymen as Civilizing Agents in Imperial Russia. *The Journal of Modern History*. Vol. 83, № 1 (March 2011), 48-77. <https://doi.org/10.1086/658051>.

References:

Bez vyhoda [No exit] (1907). *Selskyi Sviashchennyk*. Fevral, 42-54. [in Russian].

Belyakova, E. V. (2004). *Cerkovnyj sud i problemy cerkovnoj zhizni* [Church Court and the Problems of Church Life]. Moskva: Duhovnaya Biblioteka, 664 s. [in Russian].

Vopros ob obrazovanii devic sel'skogo duhovenstva [On the Issue of Raising Girls from the Rural Clergy]. (1876). *Rukovodstvo dlya sel'skih pastyrej*, (12), 364-370. [in Russian].

Vstuplenie na pastvu mladogo svyashchennika i ego pervye shagi [Entry into the Flock of a Young Priest and His First Steps]. (1897). *Podolskie eparhial'nye ведомosti*, 9, 185-191. [in Russian].

Evlogii (1994). *Put' moej zhizni: Vospominaniya mitropolita Evlogiya (Georgievskogo)* [The Path of My Life: Memoirs of Metropolitan Eulogius (Georgievsky)]. Moskva: Moskovskij rabochij, 1994. 621 s. [in Russian].

Leontyeva, T. G. (1999). Zhenshchiny iz duhovnogo sosloviya v samodержavnoj Rossii [Women from the Clergy Estate in Autocratic Russia]. *Zhenshchiny. Istoriya. Obshchestvo*, 1, 47-57. [in Russian].

Leontyeva, T. G. (2000). Zhizn' i perezhivaniya sel'skogo svyashchennika (1861 – 1904 gg.). [The Life and Problems of a Village Priest (1861-1904)]. *Social'naya istoriya. Ezhegodnik. Moskva*, 34-56. [in Russian].

Lyysi, A. K. (2007). Z istorii zhinochoi osvity u Vinnytsi (1900 – 1919) [From the History of Women's Education in Vinnytsia (1900 – 1919)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zbirnyk naukovykh prats*, (9). Kamianets-Podilskyi, 148-154. [in Ukrainian].

Mironov, B. N. (2003). *Social'naya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.)* [Social History of Russia During the Empire (XVIII – early XX century)]: v 2 t. T. 1. Sankt-Peterburg: Dmitriy Bulanin, 548 s. [in Russian].

Neobhodimost' zhenskikh shkol dlya docherei psalomshchikov, d'yakonov i bednykh svyashchennikov [The Need for Girls' Schools for the Daughters of Psalmists, Deacons, and Poor Priests]. (1897). *Podolskie eparhial'nye vedomosti*, 21, 516-520. [in Russian].

Nechto o religiozno-nravstvennom vliyanii na prihozhnan zheny pastyrya [Something About the Religious and Moral Influence of a Priest's Wife on Parishioners]. (1886). *Rukovodstvo dlya sel'skikh pastyrej*, 42, 169-180. [in Russian].

Pis'ma svyashchennika k docheri [The Priest's Letters to His Daughter]. (1888). *Rukovodstvo dlya sel'skikh pastyrej*, 18, 19-28. [in Russian].

Pochemu duhovnye nevesty, docheri svyashchenno-cerkovnosluzhitelej ne vseгда vyhodyat zamuzh za duhovnykh zhenihov, kandidatov svyashchenstva [Why Spiritual Brides, Daughters of Priests Do Not Always Marry Spiritual Grooms, Priesthood Candidates]. (1897). *Podolskie eparhial'nye vedomosti*, 50, 1356-1364. [in Russian].

Primernoє povedenie svyashchennika v domashnej zhizni [Exemplary Priest Behavior in Domestic Life]. (1872). *Rukovodstvo dlya sel'skikh pastyrej*, (21), 119-127. [in Russian].

Rovinskyi, V., Mykhanchuk, O. (1995). *Pravoslaviie na Podolii (istorychni narysy)* [Orthodoxy in Podolia (historical essays)]. Kamianets-Podilskyyi: Dzvin, 176 s. [in Ukrainian].

Semejstvo i domochadcy pastyrya [The Family and Household of the Priest]. (1869). *Rukovodstvo dlya sel'skikh pastyrej*, (33), 543-556. [in Russian].

Sesak, I. V. (2006). Tulchynske yeparkhialne uchylshche: storinky istorii (1867 – 1917 rr.) [Tulchyn Diocesan School: Pages of History (1867 – 1917)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zbirnyk naukovykh prats*, (8), Kamianets-Podilskyyi, 324-337. [in Ukrainian].

Sesak, I. V. (2007). Zhinochi dukhovni uchylshcha pravoslavnoho vidomstva na Podilli u druhiy polovyny KhIKh – na pochatku KhKh st. [Women's Theological Schools of the Orthodox Department in Podillya in the second half of the XIX – early XX centuries.] *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zbirnyk naukovykh prats*, (10), Kamianets-Podilskyyi, 249-254. [in Ukrainian].

Stepanenko, H. V. (2002). *Osvitnia diialnist pravoslavnoho dukhovenstva v Ukraini (XIX – pochatok XX st.)* [Educational activity of the Orthodox clergy in Ukraine (XIX – early XX centuries)] (avtoref. dys... kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy). Kyiv, 23 s. [in Ukrainian].

Sysoeva, Yu. (2008). *Zapiski popad'i: Osobennosti zhizni russkogo duhovenstva* [Notes of the Priest's Wife: Features of the Life of the Russian Clergy]. Moskva: Vremia, 207 s. [in Russian].

Chem mozhet byt' polezna zhena sel'skogo svyashchennika v dele podayaniya medicinskoj pomoshchi ego bol'nym prihozhnam [How Can the Wife of a Rural Priest Be Helpful in Donating Medical Care to His Sick Parishioners?]. (1889). *Rukovodstvo dlya sel'skikh pastyrej*, 5, 133-137. [in Russian].

Freeze, G. (1983). *The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia: Crisis, Reform, Counter-Reform*. Princeton: Princeton University Press, 507 r. [in English].

Manchester, L. (2011). Gender and Social Estate as National Identity: The Wives and Daughters of Orthodox Clergymen as Civilizing Agents in Imperial Russia. *The Journal of Modern History*. Vol. 83, № 1 (March 2011), 48-77. <https://doi.org/10.1086/658051> [in English].

Отримано: 27.01.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.149-157
УДК 930.1(438)(092)«17/18»:94(477)

ГАЛЕЦЬКА Яна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (janajazhuk1@gmail.com)

ORCID 0000-0002-1456-2368

HALETSKA Yana – PhD-student of the Department of World History, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (janajazhuk1@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Галецька, Я. (2021). Юліан-Урсин Немцевич: життєвий шлях, наукова і громадсько-політична діяльність (70-ті роки XVIII – перша половина XIX ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 149–157.

ЮЛІАН-УРСИН НЕМЦЕВИЧ: ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, НАУКОВА І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ (70-ті РОКИ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

Анотація. Поставлено мету проаналізувати життєвий шлях, наукову і громадсько-політичну діяльність польського вченого Ю.-У. Немцевича **Методологічну основу дослідження** становлять принципи історизму та наукової об'єктивності. Використані методи історіографічного пізнання – метод конкретного історіографічного аналізу та метод історіографічного синтезу, історико-хронологічний, біографічний метод. **Наукова новизна** полягає у тому, щоб на основі використання різнопланових джерел і комплексного вивчення діяльності та праць польського історика і письменника, вперше здійснено спробу розглянути його біографію і творчу спадщину з новітніх методологічних позицій української та польської історичної науки. **Висновки.** Юліан-Урсин Немцевич відомий у Польщі як просвітитель кінця XVIII ст., громадсько-політичний і культурний діяч, повстанець за свободу Батьківщини 1794 р., поборник Конституції 3 травня 1791 р. та учасник боротьби за незалежність США, відіграв позитивну роль у розвитку польської освіти, літератури та національного театру, сформувався як історик і письменник Польщі та України. Він залишив після себе велику наукову спадщину: щоденники, монографії, біографічні праці, драматичні твори, байки, повісті, переклади. В своїх історичних поглядах та дослідженнях розглядав минуле Польщі лише в кордонах 1772 р. і не мислив Україну без неї. Водночас у працях розширив джерельну базу дослідження історії цих країн. Незважаючи на такі його світоглядні позиції, його твори містять цінну інформацію, є важливим джерелом для використання в сучасних дослідженнях, зокрема регіональної історії України.

Ключові слова: Ю. Немцевич, польський учений, поет, історик, праця, Польща, Україна, регіональна історія.

**JULIAN-URSYN NIEMTSEVYCH: LIFE, SCIENTIFIC,
PUBLIC AND POLITICAL ACTIVITIES
(70s OF THE 18th - FIRST HALF OF THE 19th CENTURY)**

Abstract. *The current study analyses the walk of life, scientific, social and political activities of the Polish scientist J.-U. Niemtsevych. The research methodology is based on the principles of historicism and scientific objectivity. The methods of historiographic learning are used as the method of specific historiographical analysis, the method of historiographical synthesis, historical-chronological and biographical methods. The scientific novelty of the research involves in the fact that it is based on the usage of various sources and a comprehensive study of the activities and works of the Polish historian and writer. For or the first time in history, the attempt is made to give considerations to his biography and creative heritage from the latest methodological positions of the Ukrainian and Polish historical sciences. Conclusions.* Julian-Ursyn Niemtsevych is famous in Poland as a science communicator of the end of the 18th century, socio-political and cultural figure, an insurgent fighter for the freedom of his Motherland in 1794, a defender of the Constitution on the 3rd of May in 1791 and a participant in the struggle for the USA independence, played a positive role in Polish education, literature and national theatre, formed as a historian and writer of Poland and Ukraine. He left behind a huge scientific heritage: diaries, monographs, biographical works, plays, fables, stories, translations. In his historical views and researchers, he thought of the Polish past in the borders of 1772 and could not imagine Ukraine without it. Simultaneously, he expanded the source base of the research on the history of these countries. Despite such world-views, his works contain valuable information and are an important source for use in modern research, including the regional history of Ukraine.

Key words: Julian Niemtsevych, Polish scientist, poet, historian, work, Poland, Ukraine, regional history.

Постановка проблеми. Прагнення людства до вивчення історії, зокрема через персоніфікацію історичного процесу, залишається актуальним і для сьогодення. З-поміж польських просвітителів кінця XVIII ст. помітне місце належить Юліану-Урсину Немцевичу – учаснику повстання 1794 р., повстання 1830 р. і діячу польської політичної еміграції 30-40-х рр. XIX ст., прибічнику ідей Великої французької революції, співавтору прийняття Конституції 3 травня 1791 р. Цілісної розвідки з цієї проблеми на сьогодні ще немає.

Аналіз джерел та останні дослідження. Постає Юліана-Урсина Немцевича, польського громадсько-політичного діяча, культуролога, письменника, історика привертала увагу як польських, так і українських дослідників. Деякі аспекти певною мірою знайшли своє відображення у працях польських учених: А. Kraushar (Kraushar, 1901) і М. Koprowski (Koprowski, 2006) та ін. В українській історіографії постає Ю. Немцевича з'явилася в публікації зі спробами історіографічного аналізу низки його творів, які здійснили Л. Баженов (Баженов, 1993, 1995), В. Колесник (Колесник, 2007), А. Портнов (Портнов, 2006-2007), О. Сокальська (Сокальська, 2017) й ін. Про нього також є праці в мережі інтернет (Ходор, 2020) тощо. Джерельну базу досліджень життя і творчості Ю. Немцевича складають його щоденники: «Pamiętniki czasów moich» (Niemczewicz, 1957), «Notes of My Captivity in

Russia: In the Years 1794, 1795, and 1796» (Niemczewicz, 1844), «Podróże historyczne po ziemiach polskich : od 1811 do 1828 roku» (Niemczewicz, 1858). Дані його особистого фонду знаходяться у відділі Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника (ЛННБУ ім. В. Стефаника).

У нашому дослідженні поставлено поставлено **мету** проаналізувати життєвий шлях, наукову і громадсько-політичну діяльність польського вченого Ю.-У. Немцевича.

Виклад основного матеріалу. Юліан-Урсин Немцевич (пол. Julian Ursyn Niemcewicz) народився 16 лютого 1757 р. у с. Скоки, тепер Берестейської обл. (Баженів, 1995, с. 220). З 1770 р. по 1777 р. навчався у Варшаві в Корпусі кадетів. Після його закінчення до 1784 р. був одним із ад'ютантів А. Чарторийського й супроводжував його в частих подорожах, зокрема по Литві і Україні (Лісевич, 2010, с. 383). Юність Юліана-Урсина пройшла в перехідну епоху, коли суспільство, за словами А. Чарторийського: «на місці старих сарматських звичаїв прийняло нові форми та різні звичаї. Ще юний Ю. Немцевич бачив весь режим давнього польського життя, пишність, багатство, благочестя і прості національні звичаї шляхти, бачив старі обласні ради, конвенції, заїзди та бенкети, криваві сварки та згоду на чаші» (Kraushar, 1901, s. 58). Все це поглиблювало його прихильність до всього польського.

У 1784–1785 рр. завдяки матеріальній допомозі Чарторийських відвідав Італію, Париж, Лондон і Амстердам (Колесник, 2007, с. 443). Після повернення поселився на батьківщині князівства Чарторийських у Пулавах. І там у частих розмовах з поетом Карпінським, священником Пірамовичем, письменником Княжніним, Ігнатієм та Станіславом Потоцьким він захопився рідною літературою, що супроводжувала його впродовж усього життя (Kraushar, 1901, s. 58).

У 1783, 1784 та 1787 рр. Немцевич подорожував Німеччиною, Італією, Сицилією, Францією та Англією. Повернувшись звідти із запасом науки та політичного досвіду. Відвідавши там музеї, у нього сформувався художній смак, на який могли також вплинути конфіденційні розмови з такими людьми, як Альфері (італійський письменник) та Джефферсон (пізніше президент США) (Kraushar, 1901, s. 59).

Творчість письменника нерозривно пов'язана з його політичною діяльністю як захисника польської шляхти. Заручений довірою громадян, Ю.-У. Немцевич брав участь у Чотирирічному сеймі, який був зібраний за ініціативи групи польських патріотичних реформаторів, очолюваних Ґуго Коллонтаєм. Виступивши перший раз на громадській арені як депутат 4-річного сейму, він боровся за реформу не лише як оратор і публіцист (засновник першої в Польщі політичної газети), але і як поет. В. Колесник зазначає: «виголошував промови на захист селян, проти вільної елекції, за представництво міст у сеймі, за покарання зрадників, які плетуть змови» (Колесник, 2007, с. 443).

У Варшаві Юліан пише свою відому комедію «Powrót posła» («Повернення посла»), в якій відображено сатиру на кріпосницьку реакцію і ставить прем'єру в столичному Національному театрі. На замовлення С. Августа до річниці прийняття Конституції 3 травня 1791 р. написав п'єсу «Kazimierz Wielki» («Казімеж Великий»), яка перекликала з подіями Чотирирічного сейму (Mościcki).

Великого значення польський учений надавав веденню щоденника, який розпочав ще у 1784 р. Усі свої подорожі він записував. Працював також над своїми спогадами під назвою «Pamiętniki czasów moish» («Спогади моїх часів») (Niemczewicz, 1957). Мандруючи землями України, він у першу чергу звертає увагу в своїх записах на вражаючу його природу і ландшафти. «В тій подорожі я відвідав найкрасивіші, найплodючіші провінції моєї рідної землі... З настільки милим подивом, після піщаного Мазовша і Литви, побачив буйні ниви, зелені діброви, чисті струмені Гориня, Стрия, Случа, скелясті береги Дністра й неосяжні оком українські степи... Ті широчезні, нескінченні лани, ті нечасті оселі і рідкісна людність, та тиша, яку порушують тільки нічим не лякані орли, що кружляють в небесній блакиті» (Niemczewicz, 1957, s. 42-43, 127-128). Більш детально проаналізував природно-географічний опис Правобережної України Немцевича А. Портнов (Портнов, 2006–2007, с. 441).

У 1786 р. польський дослідник вдруге подорожує територією України. Так описав коротку зупинку в Чернігові: «Мешканці, що пам'ятають ще свою давню вітчизну, симпатизують Польщі. Після обіду до нас прийшло кілька офіцерів, нащадків поляків, з величезною тацею найчудовіших яблук. Коли наші конвоїри на хвилю відійшли, говорили з нами польською, найщиріше вболіваючи над нашою долею» (Niemczewicz, 1957, s. 129).

У лютому 1792 року став головою Товариства початкових книг. Був одним із редакторів «Gazety Narodowej i Obcej» (з 1 січня 1791 по липень 1792) (Галецька, 2017, с. 82). Під час польсько-російської війни 1792 р. перебував у таборі князя Й. Понятовського. Після перемоги в Тарговиці емігрує до Німеччини. Спочатку в Лейпциг, звідки восени 1792 р. виїхав до Відня. У 1793 р. він залишився у Флоренції, а на початку 1794 р. дістався до Риму. В еміграції брав активну участь у підготовці до повстання. З червня 1794 р. – ад'ютант і секретар Тадеуша Костюшка під час його повстання (Niemczewicz, 1844, s. 54). У битві при Мацейовіце (10 жовтня 1794 р.) був поранений і потрапив у російський полон та ув'язнений (грудень 1794 р.) у Петропавлівську фортецю в Петербурзі. Впродовж майже 2-річного перебування в камері написав бл. 20 байок, кілька патріотичних елегій (Колесник, 2007, с. 444).

У грудні 1796 р., звільнений царем Павлом I, залишив Петербург. На прохання Костюшка учений супроводжував того в подорожі через Фінляндію, Швецію, Англію до США (туди прибув у серпні 1797 р.), де спочатку оселився у Філадельфії. Ю.-У. Німцевич подорожував східними штатами, зустрівся з Д. Вашингтоном та Т. Джефферсоном, а влітку 1798 р. поселився в Елізабеттауні (Нью-Джерсі) (Колесник, 2007, с. 444).

Подорожуючи, він відвідував американські тюрми та розробив проект саксонських і польських в'язниць, які подібні до американських (Сокальська, 2017, с. 32). Опублікував працю «O więzieniach publicznych, czyli Domach Pokuty rzecz krótka» (Niemcewicz, 1818) (розширена назва «Про дома покути в Північно-Американських штатах, які в Королівстві Польським можуть бути запроваджені»). Польський учений був проти смертної кари. Щоб було реальне відбування покарання, говорив про те, що в'язні повинні розділятися за статтю, віком і рецидивом. Підтримував одиначне утримування. Але ці проєкти не були реалізовані на практиці (Сокальська, 2017, с. 32).

У 1798 р. його обрали членом Американського філософського товариства, а в 1806 р. Ю. Немцевич отримав американське громадянство. У 1802-1804 рр. він відвідав Польщу (повернувся до Варшави у вересні 1802 р.). Причиною приїзду була звістка про смерть батька (Ходор, 1836). У 1809 р. стає кавалером ордена Святого Станіслава. А від 1811 р. призначений членом Освітньої дирекції. У 1810-1813 рр. був першим головою новоутвореної Державної дирекції національного театру. Активно працював і у Варшавському товаристві друзів науки (від 1827 р. офіційно був його головою). Він запропонував розглянути новітню історію Польщі у формі окремих монографій. Сам Ю.-У. Немцевич написав пізніше монографію «Dzieje rapanowania Zygmunta III» (Niemcewicz, 1836) («Історія панування Зигмунта III»), в якій описуються також події історії України у XVI–XVII ст.. У ній подано відомості про Г. Лободу, С. Наливайка, Б. Хмельницького, про Київ, соціальні рухи і побут в Україні, історичні пісні й думи (Лозинський, 1995, с. 481).

Найбільшу славу та визнання підрастаючому поколінню польських романтиків у літературі принесли Немцевичу «Śpiewy historyczne» («Історичні пісені»), збірки поетичних творів, опублікованих у 1811 р., які прославили лицарське минуле Польщі (Mościcki). Впродовж XIX століття збірка забезпечила підвалини нових жанрових течій у польській музиці. Немцевич став посередником між класицизмом, що відходить, і романтизмом, який виникає. Письменник належав до театрального товариства Ікс, який культивував класичні ідеали поезії в театрі. Також возвеличував романтиків-початківців. Він започаткував першу драматичну школу – ядро сучасної театральної освіти. 1814 рік приніс на національну сцену свою трагедію «Jadwiga» («Ядвіга») (Колесник, 2007, с. 445).

Ю. Немцевич упродовж 1811–1828 рр. подорожував землями колишньої Речі Посполитої. У 1816 р. він відвідав Волинь, а в 1817 р. через Волинь і Поділля дібрався і до Одеси (Баженов, 1993, с. 295). Свої враження від подорожі опублікував у праці «Podróże historyczne po ziemiach polskich: od 1811 do 1828 roku» (Niemcewicz, 1858) («Історичні подорожі по польських землях, здійснених між 1811 і 1828 роками»). Польський історик описав не тільки пам'ятки минулого, а й господарський розвиток і суспільні зміни на цих землях. Він збирав польські рукописи, гравюри, мапи, медалі (Колесник, 2007, с. 445). Виявив вперше на Волині біля м. Вороновиці неолітичну сокиру та

інші крем'яні знаряддя праці. В своїх дослідженнях яскраво описав битву під Берестечком (Баженов, 1995, с. 220). Наприклад, відвідавши місто Луцьк у 1816 р., згодом в науковій розвідці «*Podróże historyczne po ziemiach polskich: od 1811 do 1828 roku*» зазначив: «Увечері я приїхав до Луцька. 30 років минуло, як я відвідав це місто. Не було воно і тоді розкішним, але, принаймі, храми цілими були, мешканці тримали власні будинки акуратними. Сьогодні ж пожежі і перебування військових призвели до сумного занепаду...» (Котис). Він зауважив, пожежа 1803 року, що почалася з вини квартированих, спалила домініканський монастир з коштовною бібліотекою. Окрім цього, говорив, що Україна, Поділля, так і Волинь упродовж віків була полем жаклих битв між татарами, литовцями, русами і поляками (Котис).

Священник І. Цар, досліджуючи постать Устима Кармалюка, простежує, що польський учений звертає увагу і на український народ: «Бідний сільський люд, що від сходу до заходу знає лише кривавий піт на чолі, злиденні харчі, часто суворе ставлення, що не знає на цій землі ні щастя, ні веселощів» (Цар).

Юліан-Урсин Немцевич розглядав Велике князівство Литовське, з якого він походив, як невіддільну частину польської держави. Цю теорію він висвітлює у своїх роботах. І цим вплинув на формування романтичного бачення «*Kresów*» («Креси»). Ян Станіслав Бистронь писав про нього, що «ставився до Польщі в цілому, в межах передроздільних кордонів, (...) від нічого не відмовлявся, їхав в Україну, Литву, Померанію, Червону Русь як до польських земель і викликав переконання у читачів, що кордони Конгресського Королівства не є кордонами Польщі. Нестерпний старий (...) все життя залишався громадянином нерозділеної та незалежної Польщі» (Koprowski, 2006, s. 23-24).

Польський театральний критик, історик театру, журналіст польсько-го радіо та художник-фотограф Т. Моścicki зазначає, що «Історія панування Зигмунта III», і «Історичні пісні» були піддані цензурі. Хоча обидві роботи були вилучені зі шкільних бібліотек, вони все ще залишалися частиною патріотичного виховання поляків. Їх співали вдома, виставляли, як т.зв. яскраві образи, вони також отримали численні переклади на іноземні мови. Ця збірка творів мала великий успіх для Немцевича, також і фінансово. Автор отримав від них виручені кошти на будівництво Варшавського товариства друзів наук (сьогодні відомий як Палац Сташиця) (Mościcki).

Паралельно з політичною діяльністю писав байки, драматичні твори, повісті «*Jan z Tęczyna*» («Ян з Тенчина») (ЛННБУ ім. В. Стефаника, ф. 42, спр. 72/п. 21, 146 арк. + 81 арк. приміток), «*Treny wygnança*» («Потяги в вигнанні») (ЛННБУ ім. В. Стефаника, ф. 77, оп. 4. спр. 1006/п. 118, 8 арк.), «*Lejbe I Siora*» («Лейбе й Сьора»). Рукописи польського вченого знаходяться у Львівській національній науковій бібліотеці України імені Василя Стефаника. Писав також і біографічні праці. Першим у світі надрукував біографію Д. Вашингтона «*Krótka wiadomość o życiu i sprawach generała Washington*» («Короткі відомості про життя та справи генерала Вашингтона»).

Вийшов друком збірник біографій відомих людей XVIII ст., яких знав особисто, – «Żywoty znaczniejsi w XVIII w. Ludzi» («Життєписи значних людей XVIII ст.») (Колесник, 2007, с. 445).

Останні роки свого життя Немцевич провів у Франції. В 1839 р. він відкрив у Парижі польську бібліотеку. Помер 21 травня 1841 р. у Парижі і був похований у Монморансі.

Висновки. Таким чином, Юліан-Урсин Немцевич відомий у Польщі як просвітителю кінця XVIII ст., громадсько-політичний і культурний діяч, повстанець за свободу Батьківщини 1794 р., поборник Конституції 3 травня 1791 р. та учасник боротьби за незалежність США, відіграв позитивну роль у розвитку польської освіти, літератури та національного театру, сформувався як історик і письменник Польщі та України. Він залишив після себе велику наукову спадщину: щоденники, монографії, біографічні праці, драматичні твори, байки, повісті, переклади. В своїх історичних поглядах та дослідженнях розглядав минуле Польщі лише в кордонах 1772 р. і не мислив Україну без неї. Водночас у своїх працях розширив джерельну базу дослідження історії цих країн. Незважаючи на такі його світоглядні позиції, його твори містять цінну інформацію, є важливим джерелом для використання в сучасних дослідженнях, зокрема регіональної історії України.

Список використаних джерел і літератури:

Баженов, Л. (1995). *Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія*. Хмельницький: Доля, 256 с.

Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. (1993) Кам'янець-Подільський, 480 с.

Галецька, Я. (2017). Історія Поділля в працях польських вчених і краєзнавців I пол. XIX ст. *Інтермарум: історія, політика, культура*, 4, 79-89.

Колесник, В. (2007). *Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник*. Вінниця: Розвиток, 1008 с.

Котис, О. *Волинь у літературі: польський масон про Луцьк*. URL: <http://www.hroniky.com/news/view/4534-volyn-u-literaturi-polskyi-mason-pro-lutsk> (дата звернення: 07.03.2020 р.).

Лісевич, І. (2010). Немцевич Юліан-Урсин. Ред. В. А. Смолій, *Енциклопедія історії України* (в 10 т, т. 7, с. 383). Київ: Наук. думка.

Лозинський, І. (1995). Немцевич Юліан Урсин. Ред. І. О. Дзверін, *Українська Літературна енциклопедія* (в 5 т., т. 3, с. 481). Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.

Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника.

Портнов, А. (2006-2007). Час відкритих можливостей: польські мемуаристи першої третини XIX ст. про населення включених до Російської імперії областей колишньої Речі Посполитої. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, (15), 438–446.

Сокальська, О. (2017) Польські пенітенціарні концепції початку XIX століття. *Часопис Київського університету права*, 4, 31–35.

Ходор, Г. *По Варшавским следам Юлиана Немцевича*. URL: <http://www.nadbugom.by/ro-varshavskim-sledam-yuliana-nemcevicha/> (дата звернення: 03.03.2020 р.).

Цар, І. *Народний месник – Устим Кармелюк*. URL: <http://podolyanin.com.ua/history/7999/> (дата звернення: 06.03.2020 р.).

Koprowski, M. (2006). *Białoruś. Uparte trwanie polskości*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 270 s.

Kraushar, A. (1901). Julian Ursyn Niemcewicz. Red. S. Askenazy, *Albumu biograficznego zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX* (в 2 т., т. 1, ss. 58-61). Warszawa: P. Laskauer i W. Babicki.

Mościcki, T. *Julian Ursyn Niemcewicz*. URL: <https://culture.pl/pl/tworca/julian-ursyn-niemcewicz> (дата звернення: 07.03.2020 р.).

Niemcewicz, J. (1836) *Dzieje panowania Zygmunta III*. Wrocławiu, 411 s.

Notes of My Captivity in Russia: In the Years 1794, 1795, and 1796. (1844). Edinburgh: William Tiat; London: Simpkin, 251 s.

O więzieniach publicznych, czyli Domach Pokuty rzecz krótka. (1818). Warszawa. Krzemieniec: Drukarnia przy Nowolipiu, 70 s.

Pamiętniki czasów moich. (1957) (в 2 т., т. 1). Warszawa, 360 s.

Podróże historyczne po ziemiach polskich: od 1811 do 1828 roku. (1858). Paryż; Petersburg, 528 s.

References:

Bazhenov, L. (1995). *Istorychne kraieznavstvo Pravoberezhnoi Ukrainy XIX – pochatku XX st.: Stanovlennia. Istoriohrafia. Bibliohrafia* [Historical local lore of the Right Bank of Ukraine of the XIX – early XX centuries: Formation. Historiography. Bibliography]. Khmelnytskyi: Dolia, 256 p. [in Ukrainian].

Podillia v pratsiakh doslidnykiv i kraieznavstv XIX-XX st.: Istoriohrafia. Biobibliohrafia. Materialy [Podillia in the works of researchers and local historians of the nineteenth and twentieth centuries. Historiography. Biobibliography]. (1993). Kamianets-Podilskyi, 480 p. [in Ukrainian].

Haletska, Ya. (2017) *Istoriia Podillia v pratsiakh polskykh vchenykh i kraieznavstv I pol. XIX st.* [History of Podillia in the works of Polish scientists and local historians of the first half of XIX century]. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*, 4, 79-89. [in Ukrainian].

Kolesnyk, V. (2007). *Vidomi poliaky v istorii Vinnychchyny: biohrafichniy slovnyk* [Famous Poles in the history of Vinnytsia region: a biographical dictionary]. Vinnytsia: Rozvytok, 1008 p. [in Ukrainian].

Kotys, O. (n. d.). *Volyn u literaturi: polskyi mason pro Lutsk* [Volyn in literature: Polish Mason about Lutsk]. Retrieved from <http://www.hroniky.com/news/view/4534-volyn-u-literaturi-polskyi-mason-pro-lutsk> [in Ukrainian].

Lisevych, I. (2010). Niemtsevych Yulian-Ursyn [Julian-Ursyn Niemtsevych]. In V. A. Smolii (Ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 7, p. 383). Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].

Lozynskyi, I. (1995). Niemtsevych Yulian-Ursyn [Julian-Ursyn Niemtsevych]. In I. O. Dzeverin (Ed.). *Ukrainska Literaturna entsyklopediia* (Vol. 3, p. 481). Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana. [in Ukrainian].

Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni Vasylia Stefanyka [Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine].

Portnov, A. (2006-2007). Chas vidkrytykh mozhlyvostei: polski memuarysty pershoi tretyny XIX st. pro naselennia vkliuchenykh do Rosiiskoi imperii oblasti kolyshnoi Rechi Pospolytoi [Time of open opportunities: Polish memoirists of the first third of the XIX century about the population of the regions of the former Polish-Lithuanian Commonwealth included in the Russian Empire]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, (15), 438–446. [in Ukrainian].

Sokalska, O. (2017). Polski penitentsiarni kontseptsii pochatku XIX stolittia [Polish penitentiary concepts of the early XIX century]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 4, 31–35. [in Ukrainian].

Khodor, H. (n. d.). *Po Varshavskym sledam Yulyana Nemtsevycha* [In the footsteps of Julian Nemtsevich in Warsaw]. Retrieved from <http://www.nadbugom.by/po-varshavskim-sledam-yuliana-nemceвича/>. [in Ukrainian].

Tsar, I. (n. d.). *Narodnyi mesnyk – Ustym Karmeliuk* [People's Avenger – Ustym Karmaliuk]. Retrieved from <http://podolyanin.com.ua/history/7999/>. [in Ukrainian].

Koprowski, M. (2006). *Białoruś. Uparte trwanie polskości* [Belarus. Persistent perseverance of Poland]. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 270 p. [in Polish].

Kraushar, A. (1901). Julian Ursyn Niemcewicz [Julian-Ursyn Niemtsevych]. In S. Askenazy (Ed.), *Albumu biograficznego zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX* (Vol. 1, pp. 58-61). Warszawa: P. Laskauer i W. Babicki. [in Polish].

Mościcki, T. (n. d.). *Julian Ursyn Niemcewicz* [Julian-Ursyn Niemtsevych]. Retrieved from <https://culture.pl/pl/tworca/julian-ursyn-niemcewicz>. [in Polish].

Niemcewicz, J. (1836). *Dzieje panowania Zygmunta III*. [History of the reign of Sigismund III]. Wrocławiu, 411 p. [in Polish].

Notes of My Captivity in Russia: In the Years 1794, 1795, and 1796. (1844). [Notes on my captivity in Russia: in 1794, 1795 and 1796 years]. Edinburgh: William Tait; London: Simpkin, 251 p. [in Polish].

O więzieniach publicznych, czyli Domach Pokuty rzecz krótka. (1818). [About state prisons, the houses of repentance, the case is short]. Warszawa. Krzemieniec: Drukarnia przy Nowolipiu, 70 p. [in Polish].

Pamiętniki czasów moich. (1957). [Diaries of my times] (в 2 т., т. 1). Warszawa, 360 p. [in Polish].

Podróże historyczne po ziemiach polskich: od 1811 do 1828 roku. (1858). [Historical travels through Polish lands: from 1811 to 1828]. Paryż; Petersburg, 528 p. [in Polish].

Отримано: 14.01.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.158-170

УДК 94(477.43):316.344.42-056.87«18/19»

ПОЧИНОК Олександр – аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (skiter25@ukr.net)

ORCID 0000-0001-9329-5909

POCHYNOK Oleksandr – PhD-student of the Department of Archival Studies, Special Historical and Legal Disciplines of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (skiter25@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Починок, О. (2021). Благодійність як ознака соціальної відповідальності регіональної еліти Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 158–170.

БЛАГОДІЙНІСТЬ ЯК ОЗНАКА СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Анотація. *Мета дослідження* – на основі історіографічного доробку та наявної джерельної бази висвітлити питання благодійної діяльності окремих членів громади Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. як вагомого фактору їх приналежності до еліти суспільства та як особливого чиннику в процесі елітотворення. **Методологія дослідження** базується на використанні принципів конкретно-історичного підходу, об'єктивності та всебічності. Принцип системності дозволяє уникнути виходу, наукових осмислень за межі досліджуваної проблеми. Визначена тема передбачає використання принципу соціального підходу, який концентрується на розгляді суспільних процесів з точки зору врахування соціальних інтересів усіх прошарків населення. Важливим є використання методів аналізу та синтезу, що сприяє акцентуванню на ключових елементах окресленого питання. Синхронний метод дозволяє побачити, як діяли представники різних суспільних сфер в умовах нових соціальних викликів та яким чином вони намагались досягти вирішення окремих проблем. Врахування та дотримання цих основних методів і принципів допоможе якнайповніше охопити усі проблемні аспекти та знайти наукове вирішення зазначеного питання. **Наукова новизна.** У наукових студіях, присвячених питанням еліти, не знайшла висвітлення проблема благодійності як характерного фактору в житті та діяльності осіб, яких можемо віднести до регіональної еліти краю. **Висновки.** Подільська губернія у другій половині XIX – на початку XX ст. була представлена широким колом благодійників. Для розвитку еліти краю цей аспект суспільних відносин мав надзвичайно важливе значення, адже це був безпосередній контакт між тими, хто потребував допомоги, і тими, хто в змозі її надати. Меценатство вважалося явищем звичним,

особливо серед дворянства. Проте у пореформений час суспільні відносини набули децю іншого характеру. Відміна кріпосного права, проблеми врегулювання земельних відносин, модернізаційні процеси, а з початку ХХ ст. ще й революційні події – внесли зміни в усталений спосіб життя майже всіх прошарків населення. Саме тому благодійна діяльність мала консолідуючий чинник для визначення представників еліти будь-якої сфери: чи то політичної, чи соціально-економічної, чи культурницької. На теренах Подільської губернії благодійництво розвивалося у різних напрямках. Найбільш поширеними сферами меценатської діяльності ставали державні заклади допомоги нужденним та попечительства; розвиток та підтримка народної освіти; сприяння розвитку лікарень та медичної допомоги малозабезпеченим особам; пожертви церковним структурам та різного роду соціальна допомога. Еліта суспільства – це ті особи, які здатні пожертвувати власним часом, коштами та зробити той чи інший внесок, який міг би покращити життя мешканців краю. Запропонована студія не є вичерпним дослідженням означеної проблеми і потребує подальшого ґрунтовного вивчення.

Ключові слова: благодійність, добродійність, меценати, суспільні прошарки, Подільська губернія, регіональна еліта.

CHARITY AS A SIGN OF SOCIAL RESPONSIBILITY OF THE REGIONAL ELITE OF PODILLYA GOVERNORATE OF THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY

Abstract. *The aim of the research* is based on the given historiographical legacy and available source base to investigate the question of the charitable activity of some members of the community of Podillya Governorate in the second half of the XIX – early XX centuries, as a grave factor of their affiliation to the elite of society as a specific factor in the proses of elite formation. **The research methodology** is based on the use of the principles of concrete-historical approach, objectivity and comprehensiveness. The principle of systematization allows for avoiding scientific considerations beyond the research problem. The defined topic presupposes the usage of the principle of social approach that concentrates on the consideration of social processes in terms of taking into account the social interests of all social groups of the population. It is important to use the methods of analysis and synthesis, which help emphasize the key elements of the outlined issues. The synchronous method permits us to notice how the representatives of different social spheres acted in the conditions of new social challenges and how they tried achieve the solution of certain problems. Consideration and adherence to these basic methods and principles will help to fully cover all problematic aspects and find a scientific solution to the issue. **The scientific novelty of the research.** In scientific studies, dedicated to the elite question, found no problem highlighting a characteristic factor of charity problem in the life and activities of people can be attributed to the regional elite of the region. **Conclusions.** Podillya Governorate was represented by a wide range of philanthropists in the second half of the XIX – early XX centuries. For the development of the elite of the region, the given aspect of public relations played an important part because there was a direct connection between those who needed help and those who were able to provide it. Patronage was considered to be a common phenomenon, especially among the nobility. However, in the post-reform period, social relations acquired a slightly different character. The abolition of serfdom, settlement of the land issue, modernization processes, and since the beginning of the twentieth century and also the revolutionary events made changes in the established way of life of almost all segments of the population. That is why the charity had

a consolidating factor for determining the representatives of the elite any in any field whether political, socio-economic or cultural. On the territory of Podillya Governorate charity had developed in different directions. The most common areas of patronage were state institutions of assistance to the needy and guardianship; development and support of public education; promoting the development of hospitals and medical care for low-income people; donations to church structures and various social assistance. The elite of society consisted of people who were able to donate their time, money and make a contribution that could improve the lives of the people of the region. The proposed studio is not an exhaustive study of the abovementioned problems and requires further thorough investigation.

Key words: *charity, beneficent, patrons, stratifies, Podillya Governorate, regional elite.*

Постановка проблеми. Питання особливостей формування та діяльності регіональних еліт залишається незмінно актуальним. Це проблема, яка є важливою як і для суспільства загалом, так і для кола наукових дискурсів. Важливість розуміння проблематики «еліт» та їх функціонування в політичній, соціальній-економічній та культурній сферах є одним із основоположних елементів у системі розбудови суспільних відносин у будь-якій державі. Знання особливостей регіональної історії окремого краю закладає фундамент для подальшого розвитку та віднайдення можливостей врегулювання регіональних питань у державному житті. Тому вивчення історії суспільних відносин в Подільській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. через призму процесів діяльності та формування еліти як суспільного прошарку дає можливість побачити, як в умовах гострих соціальних змін та модернізаційних процесів окремі представники громади намагались не стояти осторонь суспільних проблем, а кожен у своїй сфері впливу приносили користь для загального блага.

Аналіз джерел та останні дослідження. Матеріал досліджуваної проблеми досить добре представлений у газетних публікаціях видань початку XX ст. Фактичні відомості роботи базуються і на даних фондів Державного архіву Хмельницької області (Ф. 34; Ф. 629). Використано також наукову літературу, в якій прямо чи опосередковано розглядаються проблемні питання із тематики нашого дослідження. Тема благодійництва на теренах українських земель у другій половині XIX – на початку XX століття є дотичною у працях цілого ряду вчених. Зокрема, можемо виділити праці з цієї тематики таких науковців, як О. Баковецької (Баковецька, 2015), О. Буравського (Буравський, 2009), О. Доніка (Донік, 2007), М. Казьмирчук (Казьмирчук, 2011), А. Нарадько (Нарадько, 2012), Н. Романюк (Романюк, 2011, 2013), Н. Сейко (Сейко, 2012), Ю. Сербалюка (Сербалюк, 2011, 2012, 2013). Попри достатнє висвітлення означеного питання в дослідженнях учених, благодійницька діяльність представників еліти у Подільській губернії другої половини XIX – на початку XX ст. все ж не знайшла комплексного висвітлення.

Мета дослідження – висвітлення питання благодійної діяльності окремих діячів Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. як

вагомого фактору їх приналежності до еліти суспільства та як особливого чиннику в процесі елітотворення.

Виклад основного матеріалу. Благодійність у другій половині XIX – на початку XX ст. в Наддніпрянській Україні, зокрема й в Подільській губернії, була звичним явищем. Соціальну політику з боку держави підтримували приватні особи. Також важлива роль у цій галузі належала релігійним структурам різних конфесій. З огляду на нові реформістські зрушення другої половини XIX ст. і зростання суспільних суперечностей, уряд Російської імперії проводив соціальну політику спрямовану на пом'якшення труднощів для населення.

Загалом, можемо визначити декілька напрямів доброчинства у губернії. Найчисельніша когорта благодійників у другій половині XIX – на початку XX століття – це жертводавці попечительств з різними векторами соціальної роботи. Значне місце займала благодійна допомога церковним структурам. Часто спостерігалась діяльність землевласників, спрямована на розвиток народної освіти та лікарень у межах їх володінь.

Яскравим прикладом провадження соціальної роботи можемо назвати діяльність Імператорського людинолюбного товариства, заснованого 1802 року, яке уже на 1905 р. опікувалось 175 тис. осіб по всій території Російської імперії. Найпоширенішою та найбільш звичною формою благодійництва була підтримка державних установ опіки, а саме – філій Імператорського людинолюбного товариства. У Подільській губернії, у м. Кам'янці-Подільському, таке товариство розпочало свою діяльність у 1884 р. З огляду на дату заснування організації, можна зробити висновок, що уряд не особливо поспішав якнайкраще провадити політику соціальної допомоги на усій території імперії. Та попри все, діяльність установи стала доволі активною. Кількість учасників швидко зростала. Членський внесок становив 5 крб., тому комітет закликав до участі в товаристві якнайбільшу кількість землевласників, торгівців, чиновників, підприємців, священнослужителів (Сербалюк, 2011, с. 382). Також, крім членських внесків до товариства, кошти надходили з одноразових пожертвувань, з прибутку від проведення свят, вечорів, вистав, субсидій міської Думи (Сербалюк, 2011, с. 384).

Імператорське людинолюбне товариство, хоч формально і було державною організацією та отримувало асигнування, все ж трималося здебільшого на внесках своїх членів та допомозі окремих осіб. Так, за сприянням Кам'янець-Подільського комітету Товариства, в 1884 р. у місті відкрили лікарню для бідних з наданням безоплатних послуг (Сербалюк, 2011, с. 385). Та головна заслуга у здійсненні проекту належала відомому лікарю та громадському діячу Поділля Ю. Ролле. Саме він зі своїм товаришем Е. Фаренгольцом зуміли почати цю справу та власними засобами і за допомогою інших меценатів забезпечували діяльність закладу на належному рівні. Перебуваючи на посаді постійного скарбника та дійсного члена Кам'янець-

Подільського комітету Імператорського людинолюбного товариства, Ролле зібрав фінанси для надання матеріальної допомоги у справі поліпшення умов життя та організації належного медичного огляду дітей бідняків і сирот (Баженова, 2002). У спогадах про подільського доктора знаходимо відомості про те, що заможні люди бачили у ньому взірць чесності та непідкупності, а тому радо доручали йому свої пожертви для потребуючих, не сумніваючись, що кожна копійка у нього буде поражена і досягне свого призначення (Яворський, 1904, с. 9).

Такий приклад життя та діяльності окремо взятого члена громади постає як зразок для осмислення чинників, завдяки яким можемо з великою вірогідністю стверджувати, що означена особа безумовно належала до когорти еліти суспільства свого регіону.

Окрім того, в усіх губерніях імперії створювалися товариства попечительства дитячих притулків. На Поділлі таку організацію створили 1869 р. Законодавством визначалося, що вони мають здійснювати опіку над бідними дітьми не залежно від статті, віросповідання, походження чи стану і надавати їм необхідне релігійно-моральне виховання, освіту та готувати до самостійної трудової діяльності (Сербалюк, 2012, с. 66). Таке завдання потребувало активної праці, особливо тих осіб, які мали хоча б якісь важелі впливу у сфері суспільного та економічного життя. Важливо, що від моменту створення губернського товариства опікунства до 1901 р. заснували повітові опікунства в усіх 12 повітах, і надалі аж до початку Першої світової війни відкривались притулки як в містах, так і у селах різних повітів Подільської губернії (Сербалюк, 2012, с. 67). Хоча поліпшення ситуації у справі опіки над дітьми і була головною метою діяльності таких товариств, однак вони не завжди могли суттєво покращити загальний стан в цій ланці соціального добробуту. Проте така допомога давала можливість найбіднішим верствам населення отримувати хоча б мінімальну допомогу для прожиття. Саме тому особливо вагомою ставала благодійницька діяльність приватних осіб.

Заслугує уваги наступний факт добродійності. З 1901 р. у с. Острівчани Кам'янецького повіту діяв постійний притулок-ясла для немовлят обох статей. Він утримувався на кошти землевласника Д. Старжинського. У притулку щорічно знаходилося до 20 немовлят місцевих селян. На утримання установи щорічно витрачалось до 2 тис. крб. (Местная хроника, 1907, 249, с. 3).

Такі ініціативи не були поодинокими. Наприклад, у Гайсинському повіті в 1901 р. заснували 4 притулки-яслі. Зокрема, один із таких закладів, де щоденно перебувало від 7 до 30 дітей, діяв у містечку Зятківці та утримувався графом С. Холоневським. Створили притулок і в с. Немія у будинку місцевого поміщика Т. Красовського. Завідував ним місцевий землевласник В. Зелінський. Подібні установи відкривалися і в Могилівському повіті, а саме у с. Катюжани за підтримки землевласниці О. Ценіної, в містечку Копайгород на кошти дворянина Ф. Скоробогач-Богацького та ін. (Сербалюк, 2012, с. 70).

У січні 1907 р. Ольгопільське повітове попечительство у справі дитячих притулків змогло відкрити сиротинець в с. Стратіївка. Така акція стала можливою завдяки пожертві від місцевого землевласника О. Гижицького, який надав земельну ділянку з помістям та обслугою (Местная хроника, 1907, 11, с. 3). Згодом за це благодіяння меценат удостоївся подяки її Імператорської величності цариці Марії Федорівни (Местная хроника, 1907, 233, с. 3).

У системі благодійності на теренах губернії допомога дітям була однією з найпоширеніших векторів діяльності. У важкий час пореформених змін соціального укладу відкритість презентантів соціуму із значними матеріальними спроможностями на потреби інших представників суспільства демонструє наявність у них тієї громадянської риси, яка є вагомим фактором підтримання існування громадського устрою як такого.

Важливим аспектом для населення була також побутова доброчинність тих, у кого такі жести жертвовності не вимагали великих зусиль, проте ставали доволі потрібними для їх адресатів. Зокрема, у с. Щербівці, в домі місцевого землевласника, сільського лікаря Н. Савинського, влаштували новорічну ялинку для школярів. Організаторами свята стало подружжя Савинських, яке такі акції для мешканців села проводило щорічно (Подолія, 1909, 7, с. 3).

У цьому ракурсі також можна відзначити попечительку школи с. Новосілка Балтського повіту І. Крижановську. Новий 1907 рік діти селян відзначили на святковій ялинці організованій нею (Местная хроника, 1907, 18, с. 3). Подібний випадок у 1907 р. зафіксувала преса і в Немирові. Зазначалося, що княгиня М. Щербатова встановила у своєму палаці грандіозну електричну ялинку для бідних, які навчалися в Немирівській гімназії (Местная хроника, 1907, 15, с. 3).

Такі вчинки, хоч і не вносили значні зміни у добробут населення, однак репрезентували ставлення та громадську відповідальність тих осіб, що мали змогу вчинити добру справу.

Справа народної освіти у губернії (зокрема у селах) часто перебувала під наглядом духівництва. Священники намагались влаштувати школи та церковно-парафіяльні попечительства при них (до їх складу входили батьки учнів та небайдужі особи), задля того, щоб діти, отримували базову початкову освіту на постійній основі. Вчителів для своїх дітей у такі заклади, зазвичай, запрошували батьки. Інколи пресвітери самі виконували роль вчителів і надавали мінімальну початкову освіту.

Загалом у цей час благодійницька робота часто спрямовувалася на розвиток та підтримку шкіл на теренах Поділля. Згадувана раніше І. Крижановська вважалася однією із зразкових шкільних попечительок. Священник с. Новосілка повідомляв, що від неї надходять щорічні пожертви на утримання навчального закладу. На її кошти побудували шкільну будівлю, оснастили школу всім необхідним обладнанням. Благодійниця пожертвувала піаніно, наймала охорону, забезпечувала опалення та ремонт приміщень. У вигляді премії щорічно видавала вчителю 30 крб. (Местная хроника, №18, с. 4). А

у с. Остапківці Проскурівського повіту місцева поміщиця Залеська пожертвувала в катихезичну школу «чарівний ліхтар» (тогочасна популярна назва проєктора). З його використанням регулярно проводили по суботах читання (Подолія, 1909, 24, с. 3).

У вересні 1907 р. постала нова сільська школа і в с. Мала Русава. Місцевий поміщик, ямпільський предводитель дворянства Н. Виноградський допоміг селянам в реалізації цього проєкту. Збудували нове просторе приміщення, замість старої душною хати – колишньої корчми (Освящение школы в с. Малой Русаве, Ямпольського уезда, с. 3).

У цьому контексті також не можна не згадати внеску вінницького повітового предводителя дворянства Д. Гейдена. Для відкриття в м. Жмеринка середнього сільськогосподарського навчального закладу, зазначений діяч пожертвував 50 десятин землі (Местная хроника, 1907, 271, с. 3). За даними газети «Подолія», селяни зауважували, що він «роздає землю як не даром, то за безцінок». Дописувачі газети інформували про його опіку над освітнім процесом. Варто звернути увагу на випадок, який стався, коли меценат був присутній на шкільному об'єднаному екзамені в с. Сутиски для місцевої та Клещівської шкіл. Учні с. Клещова (8 осіб) разом з учителькою прибули в с. Сутиски. Граф був задоволений здобутими знаннями і дав 2 крб на гостинці дітям, а по закінченню відправив їх додому, надавши для перевезення власні коні. Це було дуже доречно, оскільки їхній перевізник одразу ж по приїзді повернувся назад і перед дітьми постали труднощі як дібратися додому. Помітивши це, граф наказав запрягти четвірку кращих своїх коней у власну позовку, посадив учнів та вчительку, попрощався і сам заплатив кучеру за перевезення (Товский, 1907, с. 4). Здавалося б, тут нічого надзвичайного, проте навіть така дрібна потреба не зосталась поза увагою мецената. Для поміщика справа фактично нічого не коштувала, а для вчительки й учнів то був вихід зі складної ситуації. Як бачимо, доброта і великодушні вчинки – це не тільки неймовірно великі пожертви, важливі суспільно-корисні діяння та зміни, а часто буденні прояви доброї волі та щирої допомоги.

Резюмуючи дані про благодійництво в Подільській губернії задля розвитку шкільництва, потрібно наголосити, що важливою функцією еліти була підтримка належної освіти населення. Зокрема тому, що покращення освіченості народу це той чинник, який мав допомогти у справі послаблення соціальної напруги населення у пореформений період.

Філантропську діяльність здійснювали і дружини посадовців та землевласників. Зокрема, у березні 1907 р. дружина ольгопільського предводителя дворянства Е. Гижицька влаштувала загальнодоступний бал з танцями та різними іграми на допомогу голодуючим. При чому, зібрані пожертви мали цілком конкретне призначення, адже вона також головувала в комітеті Червоного Хреста (По Подолии, 1907, с. 3).

Подібною благодійною діяльністю займалося ще багато інших осіб. Часто поміщики, землевласники, великі підприємці, міщани не шкодува-

ли грошей на будівництво чи підтримку церков та лікарень. Так, наприклад, 1888 року у м. Літині мав місце цікавий факт. Міщанин Є. Мислевський презентував проект перебудови власним коштом місцевої церкви. Такий жест він волів здійснити в пам'ять про звільнення селян від кріпосної повинності. На це Духовна консисторія відповіла згодою та передала прохання на затвердження у церковнобудівниче присутствіє (Держархів Хмельницької обл., ф. 34, оп. 1, спр. 268, арк. 1).

У 1907 р. в с. Малинівка збудували храм, у будівництві якого активну роль брав місцевий землевласник В. Ляшкевич, який пожертвував землю, дерев'яний матеріал та 6 тис. крб (Освящение храма в с. Малиновке, с. 3). А поміщик с. Хмарівка Гайсинського повіту В. Липківський надав селянам ділянку землі в 2634 саж.² для влаштування нового православного цвинтаря (Местная хроника, 1907, 112, с. 4).

Друга половина XIX – початок XX століття були позначені великою кількістю епідемій на теренах губернії. Тому покращення функціонування медичних закладів було пріоритетним аспектом у житті населення краю. Часто це залежало також і від тих осіб, яким належали великі земельні площі.

У 1905 р. поміщика с. Гущинці княгиня А. Абамелек подарувала земству три десятини землі, 600 дубів і камінь на побудову лікарні й тоді ж на три роки віддала готові будівлі, щоб тимчасово, поки влаштувалась лікарня, у них знаходились сам заклад та лікарський персонал. Шпиталь на 7 ліжок у тимчасових приміщеннях відкрили в 1906 р. (Закладка земской больницы, с. 3).

Підтримка регіональною елітою духовного та фізичного здоров'я населення краю засвідчувала факт того, що її представники були активними учасниками суспільного життя, а не просто окремими суб'єктами соціального устрою.

Займаючись доброчинністю, меценати могли переслідувати різну мету. Наразі визначити правдиву причину їхніх вчинків не завжди є можливим. Чи це діяння спрямовувалось на задоволення власного честолюбства і жагою визнання, чи робилось як усталена звичка роду, чи все ж таки як жест доброї волі з прагнення бути корисним та чинити добро. Фактом є одне, – якою б не була причина благодійництва, така діяльність завжди ставала корисною для суспільства.

Подільська губернія відзначалася тим, що мала значний поліетнічний склад. Кожен етнос звично тримався свого кола, тому міжетнічна взаємодія траплялась рідко. І, коли характеризуємо благодійність як процес у суспільстві, варто окремо зауважити її серед євреїв. Якщо звертати увагу на етнічну приналежність, то у цій сфері соціальної активності серед українців, поляків та росіян (православного та католицького населення) вагома частка доброчинців – це люди з капіталом. А що стосується єврейського етносу – спостерігаємо в представництві благодійників ширшу суспільну когорту.

Так, дослідник благодійної діяльності в Україні у XIX – XX ст. А. Нарядько подає матеріали архівних документів, в яких зазначається, що на

Поділілі відомо багато фактів допомоги євреїв у справі розвитку шкільництва. Науковець зазначає, що поміч отримували також і ті заклади, в яких навчались діти з різною етнічною приналежністю. У грудні 1870 р. почесний попечитель Могилівського училища С. Рафалович пожертвував на одяг та посібники для бідних дітей 100 крб, а в листопаді 1871 р. – 120 крб. У серпні 1871 р. вчитель Старокостянтинівського училища Х. Маргольєш подарував 13 книжок бібліотеці закладу (Нарадько, 2012, с. 139).

Часто євреями засновувалися товариства допомоги незаможним та потребуючим. Вони не відзначалися надзвичайно величними діями на цьому поприщі, проте такі факти чітко підкреслюють велику солідарність єврейської нації.

Подібним прикладом стало «Товариство підтримки бідних євреїв мешканців м. Бар Подільської губернії» (Держархів Хмельницької обл., ф. 629, оп. 1, спр. 7, арк. 1). Прохання про дозвіл на відкриття установи подали міщани К. Нахман, Я. Рижий, Ю. Епштейн. Серед учасників товариства зазначалися імена А. Немировського, М. Гальперіна, О. Штернберга, А. Левіта, Б. Каца та З. Дербарандикара (Держархів Хмельницької обл., ф. 629, оп. 1, спр. 7, арк. 2–2 зв.). Пункт перший статуту товариства декларував, що воно створювалось з метою надання коштів для покращення матеріального становища і морального стану бідних євреїв м. Бар без огляду на стать, вік та становище у громаді (Держархів Хмельницької обл., ф. 629, оп. 1, спр. 7, арк. 7).

Також, 1 березня 1911 р. на ім'я Подільського губернатора за № 323 зареєстрували заяву мешканок м. Могилева-Подільського С. Гаузнер, Л. Абрамовою, С. Халифман та ін. (загалом 13 осіб) з проханням надати дозвіл на відкриття «Жіночого товариства допомоги бідним породіллям юдейського віросповідання м. Могилева-Подільського» (Держархів Хмельницької обл., ф. 629, оп. 1, спр. 45, арк. 1). У статуті зазначалося, що метою товариства було надавати безплатну медичну та матеріальну допомогу бідним породіллям юдейського віросповідання міста. Допомога полягала у постачанні жінкам продуктів харчування, медичній допомозі та наданні медикаментів, білизни і палива. Також благодійниці ставили за мету в майбутньому відкривати пологові притулки (Держархів Хмельницької обл., ф. 629, оп. 1, спр. 45, арк. 2). Після виконання усіх бюрократичних умов та правил 3 вересня 1911 р. установу зареєстрували (Держархів Хмельницької обл., ф. 629, оп. 1, спр. 45, арк. 52).

Такі випадки добродійності членів громади з невеликими матеріальними спроможностями, що консолідувалися задля благого діяння на суспільну користь, часто могли ставати чинником напоумлення окремих осіб, які мали більш заможне становище. Формування кіл регіональної еліти певної території – багатовекторний процес, який не можемо визначити конкретною схемою. Тому важливим є врахування значної кількості аспектів, які в своїй основі мали те, що особа шукала можливості зробити вартісний вчинок не заради задоволення власного еґо, а, насамперед, для користі ближнього.

Висновки. Таким чином, можемо констатувати, що Подільська губернія у другій половині XIX – на початку XX ст. була представлена широким колом благодійників. Для розвитку еліти краю цей аспект суспільних відносин мав надзвичайно важливе значення, адже це був безпосередній контакт між тими хто потребує допомоги і тими, хто в змозі її надати. Меценатство вважалося явищем звичним, особливо серед дворянства. Проте у пореформений час суспільні відносини набули дещо іншого характеру. Відміна кріпосного права, проблеми врегулювання земельних відносин, модернізаційні процеси, а з початку XX ст. ще й революційні події – внесли зміни в усталений спосіб життя майже всіх прошарків населення. Саме тому благодійна діяльність мала консолідуєчий чинник серед представників регіональної еліти усіх сфер суспільного життя. Еліта суспільства – це не завжди лише ті особи, хто займав високі посади чи мав певний статус завдяки матеріальному становищу, а ті, які здатні пожертвувати власним часом, коштами та зробити той чи інший внесок, який міг би покращити життя мешканців краю. Проте особливо значущим для загалу ставав гарний приклад життя та діяльності тих, хто відігравав вагомий роль в суспільному житті. Запропонована студія не є вичерпним дослідженням означеної проблеми і потребує подальшого ґрунтовного вивчення.

Список використаних джерел і літератури:

Баковецька, О. О. (2015). Благодійна діяльність католицької церкви та громади в кінці XVIII – XIX століттях. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичне релігієзнавство», (12), 25–37.

Баженова, С. Е. (2002). Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість. Кам'янець-Подільський, 180 с.

Буравський, О. (2009). Благодійницька та культурно-освітня діяльність Римокатолицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). *Українське релігієзнавство*, (49), 206–214.

Державний архів Хмельницької області.

Донік, О. М. (2007). Громадська благодійність в Україні у XIX – на початку XX століть. *Скарбниця української культури: зб. наук. пр.*, (8), 64–70.

Закладка земской больницы в с. Гуштинцах, Винницкаго уезда. (1907). *Подолія*, 186 (21 серпня), 3.

Казьмирчук, М. (2011). Благодійність в Київській губернії кінця XIX – початку XX століття. *Вісник КНЕТУ. Форум історичних наук*, (4), 101–108.

Колесник, В. В. (2007). *Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник*. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 1008 с.

Местная хроника. (1907). *Подолія*, 11 (14 січня), 3.

Местная хроника. (1907). *Подолія*, 15 (19 січня), 3.

Местная хроника. (1907). *Подолія*, 18 (23 січня), 3–4.

Местная хроника. (1907). *Подолія*, 112 (19 травня), 4.

Местная хроника. (1907). *Подолія*, 233 (21 жовтня), 3.

Местная хроника. (1907). *Подолія*, 249 (10 листопада), 3.

- Местная хроника. (1907). *Подолія*, 271 (8 грудня), 3.
- Нарасько, А. В.** (2012). Благодійна діяльність єврейської спільноти в Україні другої половини XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, (XXXII), 137–141.
- Обзор Подольской губернии за 1890 год. (1891). Каменец-Подольский, 298 с.
- Освящение храма в с. Малиновке, Могилевского уезда. (1907). *Подолія*, 121 (31 травня), 3.
- Освящение школы в с. Малой Русаве, Ямпольского уезда. (1907). *Подолія*, 233 (21 жовтня), 3.
- [без автора] [без назви]. (1909). *Подолія*, 7 (16 січня), 3.
- [без автора] [без назви]. (1909). *Подолія*, 24 (25 лютого), 3.
- По Подолии. (1907). *Подолія*, 56 (10 березня), 3.
- Романюк, Н. Й.** (2011). Благодійництво і меценатство підприємців Південно-Західного краю (XIX – початок XX ст.). *Волинські історичні записки*, (6). Житомир, 29–35.
- Романюк, Н. Й.** (2013). Благодійництво і меценатство як засіб підвищення соціального статусу підприємців Південно-Західного краю Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник аграрної історії*, (6–7), 189–198.
- Сейко, Н. А.** (2012). Проблема доброчинності в Україні на сторінках «Журналу Міністерства народної освіти» (друга половина XIX століття). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, (64), 74–78.
- Сербалюк, Ю. В.** (2011). Діяльність Імператорського людинолюбного товариства у Подільській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, (21). Кам'янець-Подільський, 381–389.
- Сербалюк, Ю. В.** (2012). Повітові та сільські попечительства дитячих притулків на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі*, (19). Кам'янець-Подільський, 66–74.
- Сербалюк, Ю. В.** (2013). Соціально-економічні передумови зростання благодійної діяльності в Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, (23), 360–371.
- Товський, Л.** Кореспонденція. (1907). *Подолія*, 101 (4 травня), 4.
- Яворський, Н.** (1904). *Воспоминания об Иосифе Иосифовиче Ролле. (К исполнившемуся 10-летию его смерти)*. Каменец-Подольский: Типография С. П. Крижановского, 12 с.

References:

Bakovetska, O. O. (2015). Blahodiina diialnist katolytskoi tserkvy ta hromady v kintsi XVIII – XIX stolit'iahi [Charitable activity of the Catholic Church and community at the end of XVIII – XIX centuries]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Seriiia «Istorychne relihiieznavstvo», (12), 25–37.

Bazhenova, S. Ye. (2002). *Yuzef Antonii Rolle: zhyttia, diialnist, tvorchist* [Joseph Anthony Rolle: life, work, creativity]. Kam'ianets-Podilskiy, 180 s.

Buravskiy, O. (2009). Blahodiinyntska ta kulturno-osvitnia diialnist Rymo-Katolytskoi tserkvy na Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XIX st.). [Charitable and cultu-

ral-educational activities of the Roman Catholic Church on the Right Bank of Ukraine (late 18th – early 20th centuries)]. *Ukrainske relihiieznavstvo*, (49), 206–214.

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytskyi Region].

Donik, O. (2007). Hromadska blahodiinist v Ukraini u XIX – na pochatku XX stolit [Public charity in Ukraine in the XIX – early XX centuries]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury: Zbirnyk naukovykh prats*, (8), 64–70.

Zakladka zemskoy bolnitsy v s. Gushchintsakh, Vinnitskago uiezda [Laying of zemstvo hospital in village Gushchintsy, Vinnytsia region]. (1907). *Podoliya*, 186 (21 serpnia), 3.

Kazmyrchuk, M. (2011). Blahodiinist v Kyivskii hubernii kintsia XIX – pochatku XX stolittia [Charity in Kiev Governorate of the late 19 – early 20 century]. *Visnyk KNETU. Forum istorychnykh nauk*, (4), 101–108. [in Ukrainian].

Kolesnyk, V. V. (2007). *Vidomi poliaky v istorii Vinnychchyny: Biohrafichniy slovnyk* [Famous Poles in the history of Vinnytsia region: Biographical Dictionary]. Vinnytsia: VMHO «Rozvytok», 1008 s. [in Ukrainian].

Mestnaya khronika [Local Chronicle]. (1907). *Podoliya*, 11 (14 sichnya), 3. [in Russian].

Mestnaya khronika [Local Chronicle]. (1907). *Podoliya*, 15 (19 sichnya), 3. [in Russian].

Mestnaya khronika [Local Chronicle]. (1907). *Podoliya*, 18 (23 sichnya), 3–4. [in Russian].

Mestnaya khronika [Local Chronicle]. (1907). *Podoliya*, 112 (19 travnya), 4. [in Russian].

Mestnaya khronika [Local Chronicle]. (1907). *Podoliya*, 233 (21 zhovtnya), 3. [in Russian].

Mestnaya khronika [Local Chronicle]. (1907). *Podoliya*, 249 (10 listopada), 3. [in Russian].

Mestnaya khronika [Local Chronicle]. (1907). *Podoliya*, 271 (8 grudnya), 3. [in Russian].

Naradko, A. V. (2012). Blahodiina diialnist yevreiskoi spilnoty v Ukraini druhoi polovyny XIX st. [Charitable activity of the Jewish community in Ukraine in the second half of the XIX century.]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Zaporizhzhia, (XXXII), 137–141. [in Ukrainian].

Obzor Podolskoy gubernii za 1890 god. [Overview of Podillya Governorate in 1890]. (1891). Kamenets-Podolskiy, 298 s. [in Russian].

Osvyashchenie khrama v s. Malinovke, Mogilevskogo uiezda [Consecration of the temple in village Malinovka, Mogilev district]. (1907). *Podoliya*, 121 (31 travnya), 3. [in Russian].

Osvyashchenie shkoly v s. Maloy Rusave, Yampolskogo uiezda [Consecration of the school in the village. Malaya Rusava]. (1907). *Podoliya*, 233 (21 zhovtnya), 3. [in Russian].

[bez avtora] [bez nazvy] [without author] [untitled]. (1909). *Podoliya*, 7 (16 sichnia), 3. [in Russian].

[bez avtora] [bez nazvy] [without author] [untitled] (1909). *Podoliya*, 24 (25 liutoho), 3. [in Russian].

Po Podolii [Across Podollya]. (1907). *Podoliya*, 56 (10 bereznia), 3. [in Russian].

Romaniuk, N. Y. (2011). Blahodiinytstvo i metsenatstvo pidpriansiv Pivdenno-Zakhidnoho kraiu (XIX – pochatok XX st.) [Charity and patronage of entrepreneurs of the

South-Western region (XIX – early XX centuries)]. *Volynski istorychni zapysky*, (6), Zhytomyr, 29–35. [in Ukrainian].

Romaniuk, N. Y. (2013). Blahodiinytstvo i metsenatstvo yak zasib pidvyshchennia sotsialnoho statusu pidpriumytsiv Pivdenno-Zakhidnoho kraiu Rosiiskoi imperii (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Charity and philanthropy as a means of raising the social status of entrepreneurs in the South-Western region of the Russian Empire (second half of the XIX – early XX centuries.)]. *Visnyk ahrarnoi istorii*, (6–7), 189–198. [in Ukrainian].

Seiko, N. A. (2012). Problema dobrochynnosti v Ukraini na storinkakh «Zhurnalnii ministerstva narodnoi osvity» (druga polovyna XIX stolittia) [The problem of charity in Ukraine in the pages of the “Journal of the Ministry of Education” (second half of the XIX century)]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka*, (64), 74–78. [in Ukrainian].

Serbaliuk, Yu. V. (2011). Diialnist Imperatorskoho liudynoliubnoho tovarystva u Podilskii hubernii naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Activities of the Imperial Philanthropic Society in Podillya Governorate in the late XIX – early XX century]. *Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Istorychni nauky*, (21), Kam'ianets-Podilskiy, 381–389. [in Ukrainian].

Serbaliuk, Yu. V. (2012). Povitovi ta silski popechytelstva dytyachykh pryulktiv na Podilli naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [County and village guardianship of children's orphanages in Podillya in the late XIX – early XX centuries]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, (19), Kam'ianets-Podilskiy, 66–74. [in Ukrainian].

Serbaliuk, Yu. V. (2013). Sotsialno-ekonomichni peredumovy zrostantnia blahodiinoi diialnosti v Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Socio-economic preconditions for the growth of charitable activities in the Right Bank Ukraine in the late 19 – early 20 century.]. *Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Istorychni nauky*, (23), 360–371.

Tovskiy L. Korespondentsiya [Correspondence]. (1907). *Podoliya*, 101 (4 travnya), 4. [in Russian].

Yavorskiy, N. (1904). *Vospominaniya ob Iosife Iosifoviche Rolle. (K ispolnivshemusya 10-letiyu ego smerti)* [Memories of Iosif Iosifovich Rolle. (To the 10th anniversary of his death)]. Kamenets-Podolskiy: Tipografiya S. P. Krizhanovskogo, 12 s. [in Russian].

Отримано: 4.03.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.171-203

УДК 94(477)«1914/1918»

РЕЄНТ Олександр – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України, вул. Грушевського, 4, м. Київ, індекс 01001, Україна (Reent.O.P@nas.gov.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

REYENT Oleksandr – Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Assistant director of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 4 Hrushevskoho Street, Kyiv, index 01001, Ukraine (Reent.O.P@nas.gov.ua)

ЛОГВИНЮК Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін «Університету Григорія Сковороди в Переяславі», вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська обл., індекс 08401, Україна (diamondstars@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0892-2993>

LOHVNYYUK Tetyana – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine and Special Historical Disciplines at “Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav”, 30 Sukhomlynsky Street, Pereiaslav, Kyiv region, index 08401, Ukraine (diamondstars@ukr.net)

СОГА Людмила – кандидат історичних наук, доцент кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання «Університету Григорія Сковороди в Переяславі», вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська обл., індекс 08401, Україна (megan-love-fox@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1546-322X>

SOGA Lyudmila – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Philology, Translation and Teaching Methods at “Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav”, 30 Sukhomlynsky Street, Pereiaslav, Kyiv region, index 08401, Ukraine (megan-love-fox@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Реєнт, О., Логвинюк, Т., Сога, Л. (2021). Життєвий рівень та продовольче становище населення України в роки Першої світової війни. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки, (31), 171–203.

ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ ТА ПРОДОВОЛЬЧЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. *Мета дослідження* – дослідити, проаналізувати та розкрити реальні зміни життєвого рівня і продовольчого забезпечення міського населення України в роки Першої світової війни. **Методологічна основа** дослідження ґрунтується на цивілізаційному підході та принципах історизму, об'єктивності, детермінованості, системності і застосуванні історико-типологічного, порівняльно-історичного, історико-хронологічного методів і методів класифікації та узагальнення. Їх залучення створило можливості для всебічного аналізу комплексу джерел і літератури й здійснення наукової реконструкції тенденцій, закономірностей та реальних змін матеріального становища міського населення України під впливом подій Першої світової війни. **Наукова новизна** полягає в тому, що обрана для вивчення проблема досі в українській історіографії не була предметом спеціального вивчення. Розкрито зумовленість різкого погіршення життєвого рівня та продовольчого забезпечення населення міст і промислових регіонів України умовами війни. **Висновки.** Життєвий рівень населення міст і промислових регіонів України в роки війни різко знизився. Зросла тривалість робочого дня працюючих. Погіршилися побутові умови переважної частини міських жителів через нестачу, а то й повну відсутність більшості промислових товарів. Знизився рівень медичного обслуговування. Ціни на продовольчі товари і предмети масового попиту обганяли підвищення заробітної плати. Стабільність товарного ринку підірвали спекулятивні афери банків і торгових фірм. Нестача продовольчих і промислових товарів призвела до скорочення народного споживання, виснаження робітничого населення, що посилювало його незадоволення правлячим режимом, загострювало суспільні відносини.

Ключові слова: Україна, населення, міста, життєвий рівень, продовольче становище, війна.

LIVING STANDARD AND FOOD SITUATION OF THE POPULATION OF UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract. *The research aims* to investigate, analyze and disclose the real changes in standards of life and food supply of the urban population of Ukraine during the First World War. **The methodological framework for the study** is based on the civilizational approach and the principles of historicism, objectivity, determinism, systematics and application of historical-typological, comparative-historical, historical-chronological methods and methods of classification and generalization. Their usage created opportunities for the comprehensive analysis of the complex of sources and literature and the implementation of scientific reconstruction of tendencies, regularities and real changes in the economic conditions of the urban population of Ukraine under the influence of the First World War. **The scientific novelty** is that the problem chosen for study has not yet been the subject of special study in Ukrainian historiography. The causation of the urgent decline of the standard of life and food supply of urban population and industrial regions of Ukraine by the conditions of the war are revealed. **Conclusions.** The living standards of the population of cities and industrial regions of Ukraine during the war dramatically reduced. The length of the working day of employees had increased. The living conditions of the majority of urban residents had worsened due to the lack of, or even complete absence of most industrial goods. The level of medical care had decreased. Prices on food and items of mass demand were

in advance of the pay rise. The stability of the commodity market was undermined by speculative scams of banks and trading firms. Lack of food and industrial goods led to a reduction in national consumption, depletion of the working population, which increased its dissatisfaction with the ruling regime, exacerbated social relations.

Key words: *Ukraine, population, cities, living standard, food supply, war.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку світової цивілізації однією з найважливіших є продовольча проблема, забезпечення людей необхідними продуктами харчування. Найбільш гостро вона виявляється там, де відбуваються війни. Оскільки України змушена восьмий рік поспіль вести війну з Російською Федерацією за захист територіальної цілісності і державної незалежності, життєвий рівень і продовольче забезпечення в окупованих землях Донбасу і анексованому Криму набули надзвичайно великої гостроти. Це спонукало до осмислення на сучасній методологічній основі та наукової реконструкції того, як змінила Перша світова війна життєвий рівень і продовольче становище всього населення, зокрема мешканців міст України упродовж 1914–1918 рр.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельний комплекс дослідження склали документи і матеріали справи п'яти фондів (274, 279, 896, 2161, 2699) Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Ф. 2 Державного архіву Луганської області, численні кореспонденції таких періодичних видань, як «Горно-заводское дело» (1911, 1913, 1914–1917), «Ежегодник Министерства финансов» (1915), «Ежемесячник Киевского отделения Комитета ее императорского высочества Великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий» (1916), «Известия Киевской городской думы» (1915), «Известия Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности» (1917), «Известия Одесской городской думы» (1916), «Известия Особого совещания по продовольственному делу» (1916–1917), «Известия Симферопольской городской думы» (1915), «Известия Харьковской городской думы (1914–1917)», «Киевские городские известия» (1916), «Киевская земская газета» (1916), «Наш голос» (1916), «Промышленность и торговля» (1915–1916), «Русский мельник» (1916) «Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV», «Торгово-промышленная газета» (1916), «Южно-русская сельскохозяйственная газета» (1916), статистичних видань «Россия в мировой войне 1914–1918 годов (в цифрах)» (1925), «Торговые запасы хлеба на 1 февраля 1917 г.» (1917), а також перша частина книги «Экономическое положение России». Значний фактичний матеріал також почерпнутий із праць «Внутренняя торговля в дореволюционной России», опублікованої за редакцією Г. Дихтяра і І. Гладкова (1960), «История рабочих Донбасса» (1960), Т. Кітаніної «Война, хлеб и революция (продовольственный вопрос в России (1914 – октябрь 1917 г.)», Ю. Кір'янова «Рабочие Юга России 1914 – февраль 1917», Н. Полонської-Василенко «Історія України. У 2-х т. Т. 2:

Від середини XVII ст. до 1923 р.», М. Туган-Барановського «Социальные основы кооперации» (1918).

Не зважаючи на доволі велику кількість сучасної наукової літератури, в якій відображено різні аспекти історії України в Першій світовій війні, питання добробуту і продовольчого забезпечення населення України, зокрема мешканців міст, комплексно не розкриті, а відображені лише опосередковано в працях Л. Жванко, М. Загребельної, Т. Клименко, Б. Кривошини, І. Кушко, Т. Лазанської та В. Литвина.

Виклад основного матеріалу. Напередодні Першої світової війни в містах України, як і всієї Російської імперії, проживало близько 14–15% жителів від загальної кількості населення (Ежегодник, 1915, с. 2-3, 566-567; Горнозаводское дело, 1914, с. 9751). Надлишки сільськогосподарської продукції у великих обсягах вивозилися на світовий ринок. Ці чинники найбільшою мірою сприяли поширенню в імперському суспільстві тези про невичерпність продовольчих ресурсів на випадок тривалого військового конфлікту.

Однак війна з усією силою виявила, що вирішення продовольчого питання, особливо в містах і промислових регіонах, які віддалені від районів сільськогосподарського виробництва, залежить і від інших чинників – транспортних і фінансових засобів, розвиненості промислової інфраструктури продовольчих ресурсів, наявності досконалої системи регулювання продовольчого ринку економічними та адміністративними методами. У справі забезпечення міст Правобережної України продовольством величезну роль відіграв суто воєнний чинник внаслідок розташування цього регіону в ближньому тилу театру воєнних дій. Мільйонні військові контингенти щоденно потребували колосального обсягу продовольства й фуражу, вичерпували їх із засік приватновласницьких і селянських господарств. Останнє вкрай негативно вплинуло на накопичення торгових запасів у містах. Перешкодою в забезпеченні харчовими продуктами величезного гірничозаводського регіону Донбасу й Придніпров'я стали негаразди на залізницях та урядові заборони на вивіз продовольства з однієї губернії в іншу тощо. Занепад селянських і приватновласницьких господарств у 1916 р. призвів до подальшого загострення продовольчої кризи. До цього слід додати ще й зацікавленість хліботорговельного капіталу в сприянні підвищувальній тенденції на продовольчому ринку зі спекулятивними намірами.

З початком воєнних дій уряд зосередив зусилля на постачанні продовольства армії. Все тилове населення, як і раніше, забезпечувалося переважно підприємницькими структурами за законами вільної конкуренції. Але ця схема зразу ж стала давати збої внаслідок адміністративних заборон на вивіз продовольства з місць його виробництва та надто слабкої залізничної мережі, що спричинило численні перебої в поставках харчових продуктів до міст і робітничих селищ. З перших днів війни виявився дефіцит таких продовольчих товарів, як чай, кава, какао, ряд овочів і фруктів, які імпортува-

лися до війни. З часом стала помітною нестача продуктів вітчизняного виробництва – борошна, м'яса, олії, цукру, солі, що негайно стало розцінюватися як ненормальне явище. Ця тенденція різко посилилася після тривалого німецького наступу влітку 1915 р. За даними Особливої наради з продовольства, у вересні 1915 р. із 659 міст Російської імперії про нестачу продовольчих товарів заявило 500, зокрема жита і житнього борошна – 348, пшениці і пшеничного борошна – 334 міста. Того ж місяця деяку нестачу хліба, цукру й солі відчували в губерніях Правобережної України 84% міст, Південної України – 60%. Підрахунки нестачі одних тільки хлібних продуктів дали такі результати: жита і житнього борошна не вистачало в губерніях Правобережної України в 45% міст, пшениці й пшеничного борошна – у 53%; на Лівобережній Україні відповідно – 32% і 66% міст, а в Південній Україні – в 30% і 41% міст (Китанина, 1985, с. 191). Щоправда, дослідження популярного на той час кореспондента часопису найбільшої підприємницької організації Я. Букшпана зафіксували дещо інші результати щодо продовольчого становища в містах Південної України. Наводимо їх у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Нестача продуктів харчування в містах Південної України восени 1915 р.
(Промышленность, 1915, с. 590)

Губернія	Кількість міст у губернії	Кількість міст, що подали дані	Кількість міст, що подали скарги на нестачу					
			м'яса	житнього борошна	пшеничного борошна	крупів	цукру	солі
Херсонська	39	10	2	2	2	4	5	5
Катеринославська	21	9	2	2	2	4	7	5
Таврійська	35	15	6	4	3	8	9	6
Загалом	95	34	10	8	7	16	21	16

З таблиці видно, що восени 1915 р. м'яса не вистачало в 30% міст Південної України, житнього борошна – в 20,5%, крупів – в 47%, цукру – в 62%, солі – в 47% міст. Враховуючи розвиненість у цьому регіоні тваринництва, наявність величезних запасів хліба і солі, легко зробити висновок, що основною причиною дефіциту зазначених продуктів стали перебої в роботі транспорту, нестача палива на товарних млинах, заборона військовою й цивільною владою вивозити продовольство.

Попри всі складнощі й негаразди воєнного часу, щедрий урожай 1915 р. певною мірою пом'якшував гостроту й масштаб продовольчої кризи в містах. Яскравим свідченням цього є дані щодо торгових продовольчих запасів, які знаходилися в руках різного роду посередників між виробниками та споживачами сільськогосподарської продукції – приватних власників, земських

і міських самоуправлїн, кооперативів тощо, їх перепис на місцях здійснювався губернськими уповноваженими з заготівлі продовольства для користування працівниками апарату Управління справами Особливої наради з продовольства. Обліку підлягали торгові запаси 16 основних продуктів харчування вітчизняного виробництва. Перепис мав завершитися до 25 грудня 1915 р., але клопотання місцевих органів влади продовжувався в ряді губерній до 15 січня 1916 р. До перепису були залучені працівники податкової інспекції, службовці земських і міських управ, а в Полтавській губернії – й приватні особи, які діяли на добровільних засадах. Після проведеної роботи загальна картина виявилася такою. У європейській частині Російської імперії торгові запаси становили 322 млн. пудів, у тому числі продовольчих хлібів – 181 млн. пудів, фуражних – 39 млн., цукру – 25 млн., солі – 41 млн. пудів. Загалом виявилось, що хлібних запасів у торговельній мережі припадало на душу населення в європейській частині імперії близько 1,5 пуда, що було достатньо для місячного прохарчування, а для одних тільки жителів міст – на п'ять місяців, навіть у випадку повного припинення підвозу (Известия Особого совещания, 1916, 21, с. 58). Обсяги торгових запасів по шести губерніях Наддніпрянської України наведено в *табл. 1.2*.

З таблиці видно, що в шести губерніях Наддніпрянської України в торговій мережі налічувалося 96 130,8 тис. пудів продовольчих товарів 16-ти найменувань, що становило близько 30% торгових запасів європейської частини Російської імперії. Зокрема, торгові запаси продовольчих хлібів становили 46 60,8 тис. пудів, фуражних хлібів – 16 792 тис. пудів, цукру – 12 190,8 тис. пудів. Впадає в око майже повна відсутність у торговій мережі м'яса, бо його відправляли переважно на потреби армії. На жаль, ми не маємо докладних статистичних даних про торгові запаси в двох губерніях Правобережжя – Київській і Подільській, а також і Катеринославській губернії. За даними часопису гірничопромисловців, торговий запас на території Правобережної України становив 10,4 млн пудів, а з відрахуванням запасу Волинської губернії – 7 287 тис. пудів. Безперечно, що з урахуванням продовольства трьох вищезгаданих губерній, які не включені до *табл. 1.2*, торговий запас України становив на початку 1916 р. щонайменше 40% від усього обсягу продовольства європейської частини імперії.

Слід зазначити, що дані Особливої наради з продовольства, які відображено в *таблиці 1.2*, засвідчують, з одного боку, дещо неповні обсяги торгових запасів, а з іншого – нерівномірність їхнього розміщення на території як окремих губерній, так і всієї України. На Волині, наприклад, не враховано запаси чотирьох повітів, що знаходилися у безпосередній зоні воєнних дій, – Володимир-Волинського, Дубенського, Ковельського і Луцького (Известия Особого совещания, 1916, 19, с. 59-60). На Херсонщині хлібний надлишок становив у сільськогосподарському сезоні 1915 р. 80 млн. пудів, а торгові хлібні запаси – 9 568 тис. пудів. Три четверті торгового хлібного запасу, майже весь цукор і сіль цієї губернії знаходилися в Одесі. Запаси цук-

ру на ринку губернії становили 0,2–0,3 пуда на душу, або близько чотирьох-шестимісячної норми споживання; солі – 0,5 пуда, або в обсязі шестимісячного споживання. Через нерозвиненість транспортної мережі торгові запаси розподілялися нерівномірно і в інших губерніях України (Ізвестия Особого совещання, 1916, 21, с. 51-52). Як видно з таблиці, торгові запаси на території Таврійської губернії становили 53 163,3 тис. пудів, запаси пшениці – близько 14 пудів на душу населення і 60 пудів на одного міського жителя (Ізвестия Особого совещання, 1916, 21, с. 53-54]). У губернії накопичилися колосальні запаси солі – 6,7 пуда на душу (Ізвестия Особого совещання, 1916, 21, с. 51-52). Останнє пояснюється гострими транспортними проблемами як на залізницях, так і на шляхах каботажного перевезення.

Таблиця 1.2.

Торгові запаси продуктів першої необхідності в шести губерніях України наприкінці 1915 – початку 1916 р. (Ізвестия Особого совещання, 1916, 19, с. 72-73; Ізвестия Особого совещання, 1916, 20, с. 74-75; Ізвестия Особого совещання, 1916, 21, с. 64-65, 68-69; 74-77)

Губернія	Зареєстровані запаси продовольства (тис. пудів)								
	Жито	Пшениця	Житне борошно	Пшеничне борошно	Крупа	Ячмінь	Овес	Висівки	Макуха
Волинська	143	275,4	47,5	227,8	19,2	42,0	72,5	69,2	26,5
Чернігівська	140,6	43,0	119,5	203,5	46,2	14,3	35,1	50,4	124,4
Полтавська	1597,1	2027,6	1209,6	1488,3	372,5	762,7	619,4	904,9	101,9
Харківська	681,7	1787,5	310,6	575,4	158,1	988,0	384,6	339,1	600,0
Херсонська	898,4	2977,4	168,3	887,5	132,3	4635,5	206,5	402,5	1508,2
Таврійська	1371,1	26587,5	55,1	1464,4	44,7	8051,1	980,3	463,1	63,8
Загалом	4831,9	33698,4	1910,6	4846,9	773,0	14493,6	2298,4	2229,2	2424,8
Губернія	Зареєстровані запаси продовольства (тис. пудів)								
	Олія	Вершкове масло	Цукор-рафінад	Цукор-пісок	Сіль	Риба	М'ясо	Загалом	
Волинська	3,7	0,25	304,4	1828,3	48,2	4,9	–	3113	
Чернігівська	40,0	0,2	39,5	25,5	94,0	56,3	2,6	1035,2	
Полтавська	31,6	0,4	141,5	3851,5	221,5	91,7	–	13422,1	
Харківська	36,1	1,7	139,6	4806,9	454,1	97,9	0,15	10821,5	
Херсонська	57,4	6,8	895,3	–	1767,9	30,2	1,5	14575,7	
Таврійська	6,5	0,7	123,9	34,4	13856	60,7	0,15	53163,3	
Загалом	1753	10,05	1644,2	10546,6	16441,7	341,7	4,40	96130,8	

У Харківській губернії переписом зареєстровано 10 821,5 тис. пудів торгових запасів 16-ти видів продуктів. Зокрема, запаси продовольчого хліба становили 6 пудів на душу міського населення, фуражного – 3 пуди, цукру –

1,5 пуда проти 0,46 пуда середнього річного споживання в губернії. Проте в губернії не вистачало солі, її торгові запаси становили 0,16 пуда на душу, або 1/6 річної потреби (Известия Особого совещания, 1916, 21, с. 50). В Полтавській губернії переписом виявлено в торговій мережі 13 422,1 тис. пудів продовольчого запасу, з них хліба на душу міського населення – 16 пудів, що повністю покривало і навіть перевищувало його потреби. Те ж стосується й цукру, запас якого становив 1,17 пуда на душу населення при середній річній нормі споживання в губернії – 0,24 пуда. Запаси солі через транспортні негаразди знизилися в губернії до 0,06 пуда на душу, або трохи менше 1/12 річного споживання (Известия Особого совещания, 1916, 21, с. 50, 53). На Чернігівщині зареєстровані переписом хлібні запаси торгової мережі забезпечували населення міст на 1,5–2 місяці. Незначні запаси фуражних хлібів пояснюються тут інтенсивними поставками до армії. Запаси цукру й солі забезпечували міське населення Чернігівщини приблизно на місяць споживання (Известия Особого совещания, 1916, 20, с. 54).

За повідомленням засобів масової інформації, на території Правобережної України торговий запас продовольчих хлібів становив 3,4 млн. пудів, фуражних – 0,3 млн., цукру – 5,7 млн. пудів, солі – 0,3 млн. пудів (Горно-заводское дело, 1916, 23, с. 13691-13692). Наведені цифри говорять самі про себе. Фуражне зерно тут майже повністю відправлялося у війська. Сіль не постачалася з Таврії й Херсонщини через нестачу перевізних засобів. Запаси цукру все ще свідчили про наявність потужної виробничої бази цього продукту. Особливо вражаючим було вичерпання продовольчих ресурсів Правобережної України в торговельній мережі на душу населення: продовольчих хлібів – 0,25 пуда, фуражного зерна – 0,02 пуда, солі – 0,02 пуда. І тільки запаси цукру все ще були значними – 0,41 пуда на душу (Горно-заводское дело, 1916, 23, с. 13692). Але сумарні дані таблиці показують, що в торговій мережі України станом на початку 1916 р. зберігалися солідні продовольчі запаси основних продуктів споживання. За абсолютними їх розмірами попереду були губернії Південної України.

Нестачу продовольства, найперше відчули міста і навіть села Правобережної України. В 1915 р. війна зруйнувала прифронтову зону цього регіону. Надмірно посилилася міграція населення, в містах розташувалися військові гарнізони й шпитали для поранених воїнів, з'явилася величезна кількість біженців і вигнанців, які потребували продовольчого забезпечення. Внаслідок масових реквізицій коней і волів ускладнилося підвезення продовольства з навколишніх сіл до міст. Постачання продуктів населенню міст із колосальних запасів, накопичених Міністерством землеробства та іншими продовольчими структурами для армії, мало епізодичний і навіть хаотичний характер. Траплялися випадки, коли те саме місто, подаючи заявки на товари масового попиту різним продовольчим структурам, мало протягом певного часу додаткові запаси продуктів харчування, а інші не отримували нічого. Уповноважені, які відповідали за заготівлю продовольства для

армії, нерідко реквізували хліб, заготовлений для населення міст та промислових районів.

За таких обставин органи міського самоуправління клопотали про надання урядом фінансової допомоги на продовольчі потреби. Особлива нарада з продовольства асигнувала Кам'янецькому повітовому земству 150 тис. карбованців позики, м. Могильову – 30 тис., Новій Ушиці – 10 тис. (Известия Особого совещания, 1916, 23–24, с. 39). Здійснювалися деякі заходи, спрямовані на унормування продовольчого питання, обчислення потреб продовольства для кожного міста і навіть приміських околиць. Постановою Кам'янець-Подільської міської думи від 14 листопада 1915 р. встановлювалася місячна норма продуктів першої необхідності для жителів міста і повіту (табл. 1.3).

Таблиця 1.3.

Місячна норма продовольства для жителів Кам'янецького повіту
(Известия Особого совещания, 1916, 23–24, с. 39–40)

Продовольчий продукт	Обсяги продовольства	
	м. Кам'янець-Подільський	Населення повіту
Жито	30 000	10 000
Пшениця	100 000	100 000
Овес і ячмінь	50 000	50 000
Різні крупи	3000	2500
Сіль	15 000	5000
Цукор-рафінад	8000	6000
Цукор-пісок	6000	8000
Чай	150	150
Олія і вершкове масло	2000	2000
Риба	1500	1500

З таблиці видно, що населення повіту потребувало майже такого ж самого продовольчого забезпечення, як і губернський центр.

Серйозні продовольчі утруднення принесла війна Києву. В історичній літературі та документальних джерелах наводяться суперечливі дані щодо чисельності населення цього міста, одного з найбільших у Російській імперії – найчастіше називаються від 500 до 600 тис. осіб. Восени 1915 р. губернська продовольча нарада встановила для задоволення потреб міста норму підвозу продовольства і фуражу залізницями в розмірі 94 навантажених вагонів на добу (Известия Особого совещания, 1916, 19, с. 9). На початку 1916 р. в Києві було проведено перепис жителів, який засвідчив, що в місті проживає 571 602 душі чоловічої і жіночої статі. Але, за даними засобів масової інформації, частина жителів міста, особливо мешканців єврейських кварталів, ухилилася від реєстрації (Киевские городские известия, 1916, 9, с. 87).

Продовольче становище Києва надто ускладнювалося його розташуванням поруч з театром воєнних дій. У місті знаходилися багатолюдний гарнізон, шпиталі та інші військові установи. З міської торгової мережі харчувалися також мешканці багатьох залізничних селищ і близької околиці – Деміївки, Святошина, Слобідок та ін. Протягом 1915–1916 рр. залізницями, річковим і гужовим транспортом через Київ рухались у східному напрямку сотні тисяч біженців і вигнанців. Відтак, місту доводилося годувати від 900 тис. до 1 млн. осіб (Известия Особого совещания, 1916, 21, с. 41; Киевские городские известия, 1916, 9, с. 87). Окрім цього, воно потребувало значного обсягу фуражу, оскільки в ньому налічувалося близько 25 тис. коней, певна кількість волів і корів (Киевские городские известия, 1916, 7-8, с. 29). Продовольче питання загострювалося й через заборони на вивезення харчових продуктів з інших губерній України і реквізиції з боку військової влади та губернського уповноваженого з продовольства.

Зростання населення міста змусило владу переглянути обсяги продовольчих потреб, і добова норма підвозу залізницями була збільшена до 120 вагонів на добу. На основі даних про надходження до Києва продовольчих вантажів за три передвоєнних роки були встановлені обсяги основних продуктів харчування. Подаємо їх у *табл. 1.4*.

Таблиця 1.4.

Річна й місячна потреба жителів Києва у продовольстві та товарах масового попиту (Киевские городские известия, 1916, 7-8, с. 30)

Продукт	Обсяги продовольства і фуражу (пудів)	
	на рік	на місяць
Пшениця	9 000 000	750 000
Жито	3 600 000	300 000
Різна крупа	1 323 000	110 000
Горох і квасоля	180 000	15 000
Цукор	900 000	75 000
Сіль	1 100 000	92 000
Риба	1 100 000	90 000
Жири	1 800 000	150 000
М'ясо	2 160 000	180 000
Молоко (відер)	8 400 000	близько 700 000
Картопля	2 160 000	180 000
Капуста	1 200 000	100 000
Овес	3 600 000	300 000
Сіно	3 600 000	300 000
Солома	120 000	10 000
Гас	977 508	81 459
Сірники	32117	2676

Таблиця демонструє місячну й річну потреби населення в продовольстві та інших товарах масового попиту. Зокрема, місто потребувало щомісячно 1 050 тис. пудів продовольчого зерна, 110 тис. пудів різних крупів, 75 тис. пудів цукру, 90 тис. пудів риби, 150 тис. пудів тваринних і рослинних жирів, 180 тис. пудів м'яса та багато інших продуктів, фуражу та товарів повсякденного попиту.

Влітку 1915 р. військова влада приготувала місто до евакуаційного стану. Порушувалося питання про вивезення з Києва святинь Києво-Печерської лаври. До міст Лівобережної України й, особливо, Великої Росії евакуювалися державні установи, бібліотеки, музеї (Полонська-Василенко, 1992, с. 448). До Саратова й Воронежа було переміщено ряд закладів вищої освіти (Ежемесячник Киевского отделения, 1916, 1, с. 1-2). За таких несприятливих обставин торгові організації міста утримувалися від заготівлі великих партій продовольства, побоюючись надмірних фінансових втрат, а міське самоуправління змушене було тримати заготовлені продукти на лівому березі Дніпра, де не було складських приміщень для його зберігання (Известия Особого совещания, 1916, 21, с. 41). До того ж транспортні засоби на Дніпрі були реквізовані військовою владою, доставка продовольчих вантажів річковими шляхами припинилася, запаси зерна на київських млинах різко зменшилися порівняно з попередніми роками. Ціни на хлібні продукти стали різко зростати. Зрештою, це призвело до масштабної борошняної кризи в серпні 1915 р. Проте загрозу «борошняного голоду» було припинено зусиллями К. П. Григоровича-Барського і С. П. Гриневича – уповноважених Київської і Полтавської губерній на заготівлю хліба для армії. В розпорядження продовольчої комісії міської управи надійшло для товарних млинів близько 1 млн. пудів пшениці і 300 тис. пудів жита з інтендантських складів, а також 700 тис. пудів продовольчого зерна від уповноважених Міністерства землеробства. Цього було достатньо для хлібного прохарчування жителів Києва в повному обсязі щонайменше протягом двох місяців. Активну участь у забезпеченні міста хлібом брали голова губернської земської управи М. Суковкін та управляючий землеробського синдикату І. Черниш (Русский мельник, 1916, 6–7, с. 225).

У листопаді 1915 р. становище на продовольчому ринку Києва знову загострилося. Через нестачу основних продуктів харчування київський губернатор заборонив вивіз хліба з млинів і залізничних станцій, розташованих навкруги губернського центру в радіусі 60 верст. 23 листопада губернська адміністрація довела до відома киян про зняття заборони на вивіз із Чернігівської і Полтавської губерній борошна, крупів, м'яса, сала, фуражного зерна тощо (ЦДІАК України, ф. 274, спр. 3259, арк. 1, 15). Продовольча ситуація в місті дещо вирівнялася, але на початку 1916 р. знову загострилася. Тенденцію до погіршення становища на хлібному ринку Києва взимку 1915–1916 рр. відображає *табл. 1.5*.

Завіз хлібних продуктів до Києва взимку 1915–1916 рр. (млн. пудів)
(Киевские городские известия, 1916, 11–12, с. 180)

Продукт	1–15 грудня	15–31 грудня	Увесь грудень	1–15 січня	15–31 січня	Увесь січень	1–15 лютого	% завозу
Пшениця	291	254	545	214	154	368	115	39
Жито	38	72	110	49	15,5	64,5	11	29
Пшеничне борошно	40	42,2	82,2	33	25,5	58,5	53	132,5
Житнє борошно	–	6	6	–	–	–	4	67,7
Загалом	369	374,2	743,2	296	195	491	183	49,6

З таблиці видно, що завезення хлібних продуктів до Києва в першій половині лютого 1916 р. порівняно з першою половиною грудня 1915 р. становило тільки 49,6%, у тому числі пшениці – 39%, жита – 29%, житнього борошна 67,7%. І тільки завезення пшеничного борошна зросло на 32,5%.

Падіння завозу продовольчого зерна і борошна в Київ взимку 1915–1916 рр. негативно вплинуло на обсяги споживання хлібних продуктів жителями міста протягом усього 1916 р. За підрахунками статистиків апарату губернського уповноваженого з продовольства, для повного місячного задоволення потреб міста необхідно було в середньому 270 тис. пудів житнього борошна і 563 тис. пудів пшеничного, а загалом 833 тис. пудів. В дійсності ж середнє місячне споживання становило 698 тис. пудів, у тому числі 205 тис. пудів житнього і 493 тис. пудів пшеничного борошна, або близько 84% від потреб споживачів (Киевские городские известия, 1916, 11–12, с. 181–182). Враховуючи постійний дефіцит на продовольчому ринку м'яса, сала й жирів, які відправлялися до армії, зменшення споживання хліба на 16% було надто болісним для жителів міста.

Щоб поліпшити продовольче становище, органи військової і цивільної влади скасовували час від часу власні заборони на вивіз продуктів. У квітні 1916 р. головний інтендант Південно-Західного фронту дозволив завозити до Києва велику рогату худобу, свиней, овець і м'ясо з шести губерній на території Київського військового округу (ЦДІАК України, ф. 279, спр. 136 (м/ф), арк. 1). Губернський уповноважений з продовольства клопотав, щоб Міністерство землеробства підвищило душову норму цукру для населення міста з 2,5 фунта до 4 фунтів на місяць, а для решти міст губернії – з 2 до 2,5 фунта, залишивши для сільського населення 1 фунт цукру на душу. Клопотання мотивувалося розташованістю губернії неподалік від фронту, що призвело до виснаження таких харчових продуктів, як м'ясо і сало, та погіршенням умов підвозу продовольства залізницями. Для задоволення потреб Києва необхідно було щомісячно отримувати 90 тис. пудів цукру

(Киевская земская газета, 1916, 25 окт.). Отже, забезпечення Києва продовольством під час війни було обмеженим і незадовільним.

У роки війни погіршилося забезпечення продовольством Харкова – міста з численним робітничим населенням. У передвоєнні роки річний приріст населення становив тут 2,74% (Известия Харьковской городской думы, 1915, 9–10, с. 107), а під час війни цей процес набув ще більшого темпу внаслідок міграції сільського населення та напливу біженців з Царства Польського, Прибалтики, Галичини, Подільської і Волинської губерній. На 1 квітня 1916 р. в Харківській губернії налічувалося самих тільки зареєстрованих біженців і вигнанців 123,5 тис. осіб чоловічої і жіночої статі, у тому числі в Харкові – 45 тис. (Известия Особого совещания, 1916, 27, с. 60-63). Населення міста з околицями ще до напливу біженців становило 295 тис. осіб. Для його прохарчування потребувалося 192 480 пудів житнього і 250 тис. пудів пшеничного борошна на місяць (Известия Харьковской городской думы, 1915, 6–8, с. 116), а протягом року – кілька десятків тисяч биків і корів, 37 тис. свиней, близько 2,4 тис. телят, 41,5 тис. овець і баранів, 14 тис. ягнят, багато домашньої птиці тощо (Известия Харьковской городской думы, 1915, 9–10, с. 107). Сума в 125 тис. карбованців, надана Особливою нарадою з продовольства міському управлінню для проведення продовольчих операцій, була надто малою, і міська влада клопотала про надання позики в розмірі 500 тис. карбованців (Известия Харьковской городской думы, 1915, 3-4, с. 183-184).

Нестача житнього хліба в торговій мережі Харкова виявилась у березні 1915 р., що спричинило різке підняття цін на борошно. На інтендантських складах губернії знаходилися великі запаси продовольства, і уповноважений з заготівлі хліба для армії, член Державної думи П. Неклюдов запропонував міському самоуправлінню закупити з армійського запасу 200 тис. пудів житнього борошна за ціною 1,45 карбованців за пуд з мішками (Известия Харьковской городской думы, 1915, 5-7, с. 125).

Однак становище на хлібному ринку Харківщини на той час було далеким від критичного. Ще існували численні джерела поповнення хлібом не тільки Харкова, а й інших міст Лівобережної України. Продовольча комісія міської думи мала можливість диференційовано підходити до закупівлі борошна, враховуючи його діну, якість і смаки споживачів міста. Тому й не дивно, що комісія відмовилася від прийняття великої партії борошна «звичайного інтендантського розмелу» й закупила пшеничне борошно високої якості в різних повітах губернії. Сприятливі перспективи на врожай 1915 р. стимулювали надходження на ринок Харкова й інших міст зерна та борошна і сприяли навіть деякому зниженню цін на нього влітку 1915 р. З інтендантських складів П. Неклюдова було закуплено тільки 26 тис. пудів житнього борошна (Известия Харьковской городской думы, 1915, 5–7, с. 127-128).

У подальшому траплялися перебої у постачанні жителям міста продовольства, а восени 1916 р. становище на хлібному ринку Харкова, як і повсюди в Україні, а тим більше в регіонах Російської імперії, різко погір-

шилося через зменшення пропозиції з боку виробників. Надмірна урядова регламентація і всілякі заборони на вивіз продовольства з місць його виробництва набули небувалого масштабу. Хліб відправлявся, як правило, в армію та промислові й безхлібні регіони Великої Росії. На засіданні міської думи 4 листопада 1916 р. повідомлялося, що запасів пшеничного зерна й борошна залишалося на два тижні, а житнього зовсім немає. Заготовлену харківськими борошномелами пшеницю в різних регіонах України було заборонено вивозити під загрозою реквізиції (Известия Харьковской городской думы, 1915, 10–12, с. 22).

Наприкінці 1916 р. продовольче становище в Харкові ще більше загострилося, нестача борошна в хлібопекарнях призвела до величезних черг біля хлібних крамниць. Зібрання міської думи скаржилося, що підприємства міста працюють майже повністю на оборону, але не мають належного продовольчого забезпечення. Міська управа клопотала перед урядом про надання дозволу на завіз 300 вагонів закупленого в Таврії борошна. Подальше загострення продовольчого становища змусило міську думу обговорити питання завезення продовольства з повітів губернії жувим транспортом. На середину лютого 1917 р. запасу пшеничного борошна залишилося тільки на сім днів та й то за умови припинення вивозу хліба до армії, про що дума просила губернатора. Отже, жителі Харкова опинились у скрутному становищі через нестачу хлібних продуктів (Известия Харьковской городской думы, 1917, 1–3, с. 19, 43).

Трохи інакша картина спостерігалася на хлібному ринку Південної України. В цьому регіоні були найбільші продовольчі запаси, в тому числі й у торговій мережі, а ціни – помірнішими. Врожай сільськогосподарського сезону 1915 р. тільки посилив цю тенденцію. У Миколаївському повіті Херсонської губернії ціна одного пуда пшениці знизилася в серпні 1915 р., порівняно з червнем, з 1,07 карбованців до 1,05 карбованців, а жита – з 0,88 карбованців до 0,81 карбованців, ячменю – з 0,80 карбованців до 0,77 карбованців за пуд (Известия Особого совещания, 1916, 20, с. 33). Це був рівень довоєнних цін на зернові культури для виробників. Зростання цін на хлібні продукти в містах регіону також дещо стримувалося солідними запасами зерна і борошна на товарних млинах і в складських приміщеннях торгової мережі. На млинах Керчі, наприклад, на початку листопада 1915 р. запас борошна становив 500 тис. пудів (Известия Особого совещания, 1916, 20, с. 27).

Загострення продовольчого становища в містах було ще й наслідком того, що населення приміських околиць повсюди залишалося через відсутність будь-якого забезпечення необхідними для життя предметами. За цих обставин такі товари першої необхідності, як цукор, чай, гас, сірники, мило, тютюн і навіть хлібні продукти, неминуче «переливалися з міської торговельної мережі в безтоварні зони». Внаслідок цього дедалі гостріше відчувався дефіцит товарів у містах. Спроби окремих повітових земств забезпечити

приміське населення основними життєвими припасами не дали очікуваних результатів через різке падіння виробництва предметів масового попиту і недосконалість створеної урядом продовольчої організації.

Порівняно з даними *табл. 1.2* торгові запаси хліба в усіх регіонах України на початку 1917 р. різко зменшилися. В Харківській губернії вони становили 551,6 тис. пудів, Волинській – близько 100 тис. пудів, Чернігівській – 308,5 тис. пудів, Катеринославській – 561,1 тис. пудів. У торговій мережі Таврійської губернії вони все ще становили 3 361 тис. пудів, але це було менше відповідного періоду попереднього року приблизно в сім разів (Торговые запасы, 1917, с. 12-14). Особливу тривогу з цього приводу викликало становище на Катеринославщині, з території якої забезпечувалося найбільшою мірою населення величезного гірничозаводського регіону Донбасу й Придніпров'я.

Внаслідок прогресуючого вичерпання продовольчих ресурсів ставали дедалі очевиднішими недоліки продовольчої організації, створеної законом від 17 серпня 1915 р. Окрім того, що її працівники мали слабкі зв'язки з громадськістю на місцях, її функції обмежувалися переважно забезпеченням продовольством армії і тільки частково персоналу робітників та службовців, які працювали на оборонних підприємствах. На цьому наголошував міністр землеробства О. О. Ріттіх навіть на третьому році війни. Всі інші категорії тилового населення були залишені напризволяще. І тільки крайнє загострення продовольчої кризи в містах через нестачу спочатку м'ясних, а потім і хлібних продуктів змусило урядові кола надавати населенню безпосередню продовольчу та фінансову допомогу. За даними міністра землеробства О. М. Наумова, до середини лютого 1916 р. з накопичених для армії продовольчих запасів містам і земствам було передано за плату близько 30 млн пудів хліба і надано для закупівлі продуктів і товарів масового попиту позику на 18,5 млн. крб. У розпорядження місцевих уповноважених з продовольства надійшли також позики розміром у 15 млн. крб. (Стенографический отчет, сессия IV, Стб. 1832; Промышленность и торговля, 1916, 11, с. 300).

За повідомленням засобів масової інформації, Міністерство фінансів надало позики ряду міст України: управам Катеринослава і Херсона – по 300 тис. крб., Олександрівському повітовому земству – 60 тис., управлінню м. Рівне – 52 тис. крб. (Торгово-промышленная газета, 1916, 9 марта) Чернігівській управі – 25 тис., Старобільській управі – 30 тис. крб. (Торгово-промышленная газета, 1916, 6 апр.). Для забезпечення жителів Києва продовольством згідно із встановленими нормами потребувалося близько 30 млн. крб. на рік. Проте вищими урядовими установами була дозволена тільки двохмільйонна позика на продовольчі операції. Особлива нарада з продовольства асигнувала місту 0,5 млн. крб., Черкасам – 50 тис., Чигирину – 20 тис. (Киевские городские известия, 1916, 7–8, с. 30).

Із самого початку війни закупівля хліба для армії фінансувалася через інтендантське управління, а для населення – за рахунок позик, які надава-

лися за рішенням Міністерства фінансів тим чи іншим містам і районам імперії, і частково за кошти для військових заготівель. Такі операції, як правило, велися за наявні гроші, причому витрачені суми поверталися в державну скарбницю зі значним запізненням, після надходження й реалізації продуктів, що обмежувало рамки діяльності працівників урядової продовольчої організації. Ці та інші негативи фінансового господарства стали особливо помітними і обтяжливими після поширення твердих хлібних цін на всі торгові угоди. За підрахунками статистиків, для тилового населення необхідно було закупити до врожаю 1917 р. близько 300 млн. пудів хлібних продуктів за ціною в середньому по 2,50 крб. за пуд (Известия Особого совещания, 1917, 1, с. 89). Це створювало на продовольчому ринку принципово нову ситуацію. Фінансова слабкість держави стала, очевидно, ще одним поштовхом для впровадження так званої реформи О. О. Ріттиха в листопаді 1916 р.

Особливо гостро нестача продовольства відчувалася в Донбасі й Придніпров'ї. На нараді директорів металургійних заводів у вересні 1916 р. наголошувалося, що забезпечення цього регіону завжди було складним завданням через те, що гірничозаводські підприємства, особливо вугільні й залізородні копальні, виникали свого часу в малолюдних місцевостях і були «своєрідними промисловими колоніями». Це зобов'язувало адміністрацію «постійно вирішувати питання широкого продовольчого спектра – від заготівлі часнику й цибулі до м'яса, жирів і решти продуктів, а також фуражу для худоби» (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 208, арк. 113зв.-114). З цієї причини адміністрація багатьох копалень і металургійних заводів ще до війни мала службу заготівельників, продовольчі склади та крамниці. З іншого боку, як свідчать численні документи фонду гірничопромисловців, торговельна мережа підприємств регіону забезпечувалася в роки війни, в усякому разі до осені 1916 р., приблизно на 60–70% від загальних потреб за рахунок централізованих поставок, що здійснювалися урядовою продовольчою організацією.

В роки війни продовольча ситуація загострилася внаслідок цілого ряду чинників. Рік у рік зростала чисельність робітників. На початку 1916 р. в гірничозаводській промисловості регіону налічувалося разом з членами родин близько 800 тис. осіб чоловічої й жіночої статі. У зв'язку з цим часопис гірничопромисловців писав: «Можна без всякого перебільшення сказати, що продовольче питання – центральне й найбільш злободенне для гірничозаводської промисловості» (Горно-заводское дело, 1916, 13, с. 13231). У наступні місяці контингент робітників зростає. У 1917 р. кількість робітників гірничої і металургійної промисловості з членами їхніх родин в одній тільки Катеринославській губернії перевищила 1 млн осіб, а з урахуванням підприємств цього профілю в Херсонській, Таврійській, Харківській губерніях і Донській області – досягла 1 542 тис. осіб (Горно-заводское дело, 1917, 28–29, с. 16094). Заборони влади на вивіз продовольства з місць його виробництва, негаразди на залізницях і криза сільського господарства в

1916 р. ще більше ускладнили становище на продовольчому ринку Донбасу й Придніпров'я.

Продовольчі ускладнення загострилися в гірничозаводському регіоні наприкінці 1915 р., коли виявився небувалий у попередні півтора року війни дефіцит хліба, цукру та інших харчових товарів. Найпершими причинами цього був розлад залізничного транспорту та відсутність достатньої кількості перевізних засобів. На безрадісне становище на залізниці скаржився часопис гірничопромисловців, що годі й думати про цілковите виправлення ситуації. Усі заходи урядових інстанцій у цій сфері залишалися мертвою літерою (Горно-заводское дело, 1916, 4, с. 1283).

Як з'ясувалося, «борошняна криза» стала ще й наслідком недосконалості механізму таксування предметів першої необхідності. Такси на борошно встановлювалися, як правило, значно нижче ринкових цін. Співвідношення між оптовими й роздрібними цінами на зерно й борошно встановлювалися на рудниках в суміжних губерніях і повітах довільно (Горно-заводское дело, 1917, 3, с. 15096). Ці питання розглядалися 12 січня 1916 р. на засіданні Ради з'їзду гірничопромисловців за участю уповноваженого з продовольства Катеринославської губернії К. Д. Гесберга. Зібрання вирішило клопотати, щоб уряд скасував заборону на вивезення продовольства з Таврійської й Катеринославської губерній і визнав продовольчі вантажі на залізницях для гірничозаводських підприємств позачерговими та сприяв закупівлі цукру і солі. Була переглянута також такса на продукти в сторону підвищення роздрібних цін (Горно-заводское дело, 1916, 6, с. 12904), що сприяло надходженню на ринок продовольства. Невдовзі за безпосередньою участю представника Ради з'їзду гірничопромисловців на рудники стали надходити вагони з цукром для робітничого населення. У лютому 1916 р. питання щодо забезпечення рудничних селищ і металургійних заводів було вирішене.

Однак у крамницях для робітників і далі не вистачало м'яса й сала – продуктів, що першочергово відправлялися у війська. Окремі підприємства намагалися встановити до трьох пісних днів на тиждень, але робітники погрожували припинити роботу (Горно-заводское дело, 1916, 10–11, с. 13091). Тим часом проведене Радою з'їзду гірничопромисловців анкетування засвідчило наступне середнє місячне споживання продовольства у гірничопромисловому регіоні протягом 1915 р.: борошна – 800 тис. пудів, цукру – 40 тис., м'яса – 160 тис., різних крупів – 38 тис., олії – 10 тис., сала – 14 тис., картоплі – 60 тис., солі – 5 тис. пудів (Горно-заводское дело, 1917, 13, с. 13233).

Продовольче становище в регіоні знову загострилося в серпні 1916 р., коли стало відомо про те, що тверді ціни на хлібні продукти невдовзі зростуть. Пропозиції з боку виробників різко скоротилися, товарні млини опинилися з мінімальними запасами зерна. Попри ці несприятливі явища, губернські уповноважені з продовольства продовжували забороняти адміністрації підприємств самостійно заготовляти продовольство, а залізниці припинили перевезення продовольчих товарів приватним особам і навіть пред-

ставникам заводууправлінь. Часто траплялися випадки реквізиції продовольства. З усіх кінців регіону надходили повідомлення про нестачу, а то й повну відсутність м'яса, сала, цукру, крупи і навіть борошна (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 208, арк. 113). У вересні 1916 р. централізовані поставки до складів підприємств гірничозаводського регіону знизилися до 50% (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 138, арк. 7-8). Виникла серйозна загроза страйкового руху гірників і металургів. Останнє спонукало Раду з'їзду гірничопромисловців вдатися до «телеграфного тиску» на урядові інстанції для зупинення продовольчої кризи (Горно-заводское дело, 1917, 3, с. 15096). У телеграмі уряду від 24 серпня 1916 р. М. Ф. Дітмар наполягав на необхідності видавати щомісячно з інтендантських складів близько 800 тис. пудів борошна для робітничого населення, а також прирівняти робітників вугільних копалень і металургійних заводів за нормами забезпечення м'ясом та іншими продуктами до солдатів діючої армії (Горно-заводское дело, 1916, 34, с. 14107). Для забезпечення рудників хлібними продуктами гірничопромисловці наполягали навіть на необхідності реквізиції урядом зернових хлібів у виробників (Горно-заводское дело, 1917, 3, с. 15096).

23 вересня 1916 р. Рада з'їзду гірничопромисловців провела нараду, на якій розглядалося питання щодо забезпечення гірників і металургів продовольством. Зібрання намагалося визначити подальший напрямок продовольчої політики. Було ухвалено постанову про передачу постачання продовольством гірничозаводського населення, зокрема в Донській області, Катеринославському уповноваженому Особливої наради з продовольства; запропоновано заходи для забезпечення товарних млинів мінеральним паливом і удосконалення перевезення продовольчих вантажів залізницями (Горно-заводское дело, 1917, 3, с. 15097). Протягом усієї осені підприємства докладали надзвичайних зусиль для поліпшення продовольчого становища робітників, доставляючи продукти з навколишніх сіл. Тільки в грудні 1916 р. ситуація дещо вирівнялася, хоча й ненадовго. До продовольчої мережі регіону в централізованому порядку надійшло 796 вагонів пшеничного борошна, або 77,1% від замовленої кількості (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 138, арк. 7-8).

На початку 1917 р. забезпечення регіону продовольством знову ввійшло в фазу нової кризи, що тривала до самого повалення династії Романових. У січні централізовані поставки хліба були виконані на 60% (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 138, арк. 7-8; спр. 181, арк. 1), а в лютому 1917 р. – знизилися до 46% від норми (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 181, арк. 2). Повсюдно болісно відгукувалася нестача основних харчових продуктів. Адміністрація Російсько-Бельгійського металургійного товариства висловила працівникам органів регулювання економікою занепокоєння з приводу нестачі хліба й прохала, зокрема, уповноваженого Особливої наради з оборони полковника Панкіна посилити постачання продовольства підприємствам товариства (Держархів Луганської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 187, арк. 153). Скрутне становище

на рудниках у центрі вугільного басейну відображено в рапорті окружного інженера Горлівського гірничого округу в Гірниче управління. Централізовані поставки продовольства різко скоротилися внаслідок урядової заборони вивозити продовольство навіть з території власної губернії. Вагони на залізничних станціях у випадках, коли вдавалося закупити продовольство, не подавалися навіть за умови надання посвідчень про те, що підприємства працюють виключно на оборону. Внаслідок скорочення централізованих поставок запаси м'яса, зокрема на підприємствах Південно-Російського товариства, заготовленого ще восени 1916 р., майже вичерпалися. Заготівля м'яса й сала стала неможливою через реквізицію худоби для армії. Не вистачало пшеничного борошна й рослинного масла. Коні, що належали підприємствам, залишилися без корму, оскільки фуражне зерно повсюди реквізовувалося для армії (ЦДІАК України, ф. 896, оп. 1, спр. 3, арк. 124-125зв.) Окремі промислові райони й підприємства опинились у ще складнішому становищі. Маріупольський гірничозаводський район з населенням понад 50 тис. осіб отримав за місяць тільки 10% із призначених у централізованому порядку 180 тис. пудів хліба. Краматорський завод отримав до 15 лютого менше четвертої частини борошна, дозволеного завезти губернським уповноваженим, а до продовольчих складів Дружківського металургійного заводу не надійшло жодного пуда (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 208, арк. 22).

Для прохарчування населення Донбасу й Придніпров'я протягом семи місяців, тобто до нового врожаю, потрібно було 32 млн. пудів хліба, у тому числі для міст – 6 млн. пудів, робітників гірничозаводських підприємств з родинами – 14 млн. пудів, для сільського населення, основним джерелом існування якого була переважно праця в різних галузях промисловості, – до 12 млн. пудів. Катеринославщина мала поставити державі, згідно з розверсткою Ріттіха, 27 млн. пудів хліба. 17 січня 1917 р. 41-й з'їзд гірничопромисловців знову клопотав, щоб уряд заборонив вивіз зерна й борошна за межі губернії й дозволив закупівлю продовольства для гірничозаводських підприємств у повітах Таврійської й Херсонської губерній (Горнозаводское дело, 1917, 3, с. 15097). Учасники продовольчої наради, проведеної Катеринославською земською управою, дійшли висновку про неможливість виконання розверстки в повному обсязі, а губернський уповноважений з продовольства К. Д. Гесберг заявив, що він не зможе забезпечувати підприємства хлібом починаючи з лютого 1917 р. Зайве складати програми на метал, нагадував Гесберг урядові, якщо підприємства будуть позбавлені програми на хліб (Держархів Луганської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 187, арк. 153-154). Ця заява, безперечно, відображала крайнє роздратування продовольчою політикою імперського уряду як виробників продовольства, так і промислових кіл України. Перебування в січні-лютому 1917 р. в Харкові міністрів О. О. Ріттіха і В. М. Шаховського й переговори з ними керівництва Ради з'їзду гірничопромисловців мало що змінили в забезпеченні регіону продовольством. Ріттіх відмовився задовольнити прохання щодо ввезення зерна з

інших українських губерній, мотивуючи це тим, що продовольча ситуація в багатьох регіонах імперії ще гостріша.

Таким чином, продовольче становище в містах і промислових районах України в роки війни погіршилося. На першому етапі війни це проявилось в більш-менш м'яких формах, у вигляді певної нестачі основних продуктів харчування. В подальшому продовольча ситуація ускладнювалася й призвела до різкого скорочення споживання міським населенням продовольчих товарів, а також повсякденного попиту. Причини цього крились у затяжному характері війни, загальній слабкості імперської економіки і фінансової системи, занепаді сільськогосподарського виробництва. Далеко не досконалою виявилася урядова продовольча організація, що працювала переважно на армію, не забезпечуючи потреб більшості тилового населення. Несприятливий хід подій на фронті в 1915 р. дезорганізував транспортну систему, а заборони на вивіз продовольства з районів його виробництва додатково погіршували продовольче становище жителів міст і промислових регіонів.

У роки війни різко знизився життєвий рівень населення в містах і промислових районах України. Окрім відрахувань у бюджет, жителі міст зазнали втрат унаслідок занепаду промислових галузей, що мали раніше торгові зв'язки зі світовим ринком, руйнувань у прифронтовій зоні, реквізицій продовольства і напливу біженців та вигнанців. Найбільшою мірою погіршилося матеріальне становище тієї частини міського населення, єдиним джерелом існування якої була заробітна плата.

Війна забирала левову частку матеріальних засобів існування всіх соціальних прошарків і груп. Купівельна спроможність карбованця знизилася, за офіційними даними, майже в чотири рази – до 0,27 крб. на 1 березня 1917 р. У зв'язку з витратами на війну народне споживання скоротилося в Російській імперії за перший рік війни на 25%, за другий – на 43%, за третій – на 52% (Россия в мировой войне, 1925, с. 6). Скорочення народного споживання мало прямий зв'язок з товарним голодом, який загострювався з кожним місяцем через згортання економічних зв'язків між містом і селом. Одна тільки ця тенденція, з тривогою констатував часопис промисловців, «може примусити воюючу державу скласти зброю» (Промышленность и торговля, 1916, I, с. 1).

Небувалого розмаху набула спекулятивна вакханалія, у посиленні якої брали участь і банки, і структури хліботорговельного капіталу, і торгові фірми. Зростанню цін усіляко сприяли різні паразитичні елементи, чисельність яких, як ніколи, збільшилася в роки війни. Формула «кому війна, а кому рідна мати» набула нечуваного поширення саме в містах, особливо в столицях Російської імперії, де зосередилися правлячі кола. Ця формула й відображала суть їхньої шкідливої діяльності. На третьому році війни особливо болісною стала нестача в містах продовольчих товарів. Постійним елементом міського життя стали восени й узимку 1916–1917 рр. величезні черги біля продовольчих крамниць.

Проаналізувати падіння життєвого рівня міського населення в роки війни краще всього на фоні довоєнного періоду. На наш погляд, заслуговує на увагу становище тієї частини жителів, які перебували в більш-менш сприятливих умовах проживання за рахунок заробітної плати – інженерно-технічних кадрів, різного роду службовців, працівників навчальних і медичних закладів та ін. Висвітлення матеріального становища цих категорій міського населення було вкрай невідгідне для радянського режиму й повністю обійдене представниками радянської історичної науки. Для прикладу наведемо такі дані, що відносяться до міста Харкова. Річне жалування працівників міської управи й канцелярії міської думи становило: архіваріуса – 900 крб., головного бухгалтера – 4500, конторника – 600, діловода – 1800, архітектора – 3000, інженера з архітектурних питань – 3000, землеміра – 1600, завідувача народною освітою – 2700, юрисконсульта – 2400, санітарного лікаря – 2200, головного інженера – 6000 крб. Солідним виглядає й річний заробіток рядових службовців міського трамвайного управління Харкова: рахівника – 900 крб., табельника – 600 крб., кресляра – 600 крб., техніка – 900 крб., монтувальника – 900 крб., майстра – 960 крб. Старший лікар Олександрівської лікарні міста отримував річну заробітну плату в розмірі 2400 крб., терапевти – 1500, хірург – 1500, фельдшер – 600 крб., завідувач хірургічним відділенням – 1800 крб. (Известия Харьковской городской думы, 1914, 1, с. 47-48, 55-57, 61-68, 79).

Відносно високий рівень оплати цих та інших категорій службовців давав можливість користуватися культурними здобутками часу – відвідувати театри, музеї, мати власні бібліотеки, виписувати популярні засоби масової інформації, давати освіту дітям. У січні 1914 р. в Харкові розповсюджувалося 54 різних найменувань часописів, з них понад 30 – іноземними мовами (Известия Харьковской городской думы, 1914, 1, с. 342-344). Про зростання добробуту високооплачуваних працівників і різного роду власників свідчать і такі факти. Протягом 1913 р. службами міської управи було дозволено збудувати пристойні будинки в такій кількості: одноповерхові дерев'яні – 334, двоповерхові – 27; одноповерхові кам'яні – 78, двоповерхові – 98, триповерхові – 47, чотириповерхові – 36, п'ятиповерхові – 16, шестиповерхові – 10 (Известия Харьковской городской думы, 1914, 5, с. 166). Нерухоме майно професора Харківського університету Д. І. Багалія оцінювалось у 6917 крб. (Известия Харьковской городской думы, 1914, 9-11, с. 450). Аналогічною тенденцією характеризувався розвиток інших великих міст України в довоєнний період.

На цьому тлі рельєфно вирізняється незадовільне становище робітничого класу та інших прошарків міського населення, позбавлених політичних, соціальних і правових гарантій, які мали пролетарі країн Західної Європи. Робітниче законодавство в Російській імперії було обмеженим і недосконалим й приймалося «тільки під шум робітничих заворушень». За визнанням С. Ю. Вітте, жодної серйозної програми, жодної серйозної політики стосовно

становища робітників царський уряд ніколи не мав. Реакція правлячих кіл на робітничі страйки завжди витримувалася в душі російського традиціоналізму, що виправдовував безправ'я робітників: «Усе це прийшло до нас із Заходу і не притаманне нашому побуту й нашим звичаям».

Тогочасний український економіст М. І. Тутан-Барановський наголошував, що рівень заробітної плати робітників визначається переважно двома чинниками: продуктивністю суспільної праці й організованістю та соціальною силою робітничого класу. Оскільки ні перший, ні другий чинник у Російській імперії не досягли задовільного рівня, заробітна плата робітників була дуже низькою. За статистичними даними фабричних інспекторів, середній річний заробіток робітника в 1901–1905 рр. становив 206 крб., у 1906–1910 рр. – 238 крб., а в 1911 р. піднявся до 251 крб. Коливання заробітної плати робітників навколо цих сум у різних промислових галузях і регіонах Російської імперії були значними. Найменші заробітки були в групах підприємств, широко представлених в Україні, – обробки харчових та смакових продуктів і речовин, особливо в цукрових виробництвах, де середній заробіток становив близько 114 крб. на рік (Горно-заводское дело, 1911, 51-52, с. 6498-6499; Ежегодник Министерства финансов, 1915, 1, с. 200-205). Це стало однією з причин повільнішого накопичення грошових внесків у ощадних касах України порівняно з регіонами Великої Росії.

Напередодні війни в містах України все ще був поширений візницький промисел. У Києві налічувалося близько 25 тис. коней і значна кількість волів. У Харкові право займатися візницьким промислом було надано в 1913 р. 4663 особам. Денна заробітна плата візника становила 2,50 крб. (Известия Харьковской городской думы, 1914, 1, с. 242, 247). Середня річна заробітна плата робітників промислових підприємств, що перебували під наглядом фабричних інспекторів, дорівнювала за 1910 р. 242 крб., тоді як у Київському промисловому окрузі – тільки 179 крб. (Внутренняя торговля, 1960, с. 53).

Вищими були заробітки в Харківському промисловому районі. На підприємствах харчових продуктів вони становили в середньому в передвоєнному 1913 р. близько 189 крб., а обробки металів – 402 крб. на рік (Горно-заводское дело, 1915, 14, с. 10812). Середній річний заробіток робітника, за даними Міністерства торгівлі й промисловості, досяг в імперії у 1913 р. 264 крб., а в 1914 р. – 271 крб. У різних промислових галузях він коливався від 166 до 456 крб. на рік (Горно-заводское дело, 1916, 2, с. 12733).

У кам'яновугільній промисловості Донецького басейну середній заробіток артельного робітника за три передвоєнні роки зріс з 1,60 до 2,40 крб. за упряжку, або на 50%. За підрахунками статистиків Ради з'їзду гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я, середній річний заробіток гірника становив у 1912 р. 365 крб. на кам'яновугільних підприємствах і 399 крб. 40 коп. – на антрацитових (Горно-заводское дело, 1914, 40, с. 9719). Але підвищення заробітної плати відбулось у передвоєнні роки на тлі загального подорожчання

ня життя. Отже, слід говорити переважно про номінальне, а не реальне підвищення заробітної плати.

Автори колективної монографії, присвяченої історії робітників Донбасу, стверджують, не посилаючись на документальні джерела, що середня заробітна плата гірників Донбасу в 1913 р. становила 413 крб., і вищу зарплату, ніж робітники цього регіону, мали в той час тільки металісти С.-Петербурга і працівники служби тяги на залізницях (История рабочих Донбасса, 1981, т. 1, с. 80). Проте за статистичними обчисленнями працівників Міністерства торгівлі й промисловості, до підприємств з найвищими заробітками належали ще в 1910–1911 рр. електричні станції – 485 крб., та машинобудівні підприємства – 418 крб. (Горно-заводское дело, 1911, 51–52, с. 6498–6499).

Надто тривалим був робочий день на підприємствах промисловості й торгівлі царської Росії. У 1913 р. було обстежено, за даними Міністерства торгівлі й промисловості, 17 726 фабрик і заводів, на яких працювало 2 212 тис. робітників, та 1 566 гірничих підприємств з 424 тис. робітниками. Понад 1 164 тис. дорослих чоловіків за тривалістю робочого дня розподілилися таким чином. Трохи менше трьох чвертей чоловіків працювало до 10,5 годин на добу і тільки 7,7% – вісім годин (на фабриках з трьома змінами). Близько 19,7% робітників працювало по дев'ять годин на добу – переважно на підприємствах з двозмінною працею. На ряді фабрик і заводів дорослі чоловіки працювали 9,5 або 10 годин на добу. Більше 10,5 годин працювала четверта частина дорослих чоловіків (Горно-заводское дело, 1915, 6, с. 10443). Більшість їх була зайнята на підприємствах з обробки харчових продуктів, цегляних і металургійних виробництвах України. Надмірна тривалість робочого дня поширювалась і на працюючих жінок та підлітків. Представники торгово-промислового класу в органах міського самоуправління наполягали на необхідності збереження 12-годинного робочого дня в аптеках, крамницях та інших торгових закладах, мотивуючи це тим, що протягом року налічується 87 вихідних і святкових днів (Известия Харьковской городской думы, 1914, 1, с. 144). Отже, в Україні, як видно з наведених даних, була найнижчою заробітна плата більшості робітників і найбільш тривалим робочий день порівняно з іншими регіонами імперії.

Радянська історіографія доклала чимало зусиль для підтвердження тези В. І. Ульянова (Леніна) про сформування в царській Росії кадрів спадкового пролетаріату. Проте дійсність значно відрізнялася від бажань тих, хто подавав себе за вождів робітничого класу. За переписом 1897 р., 57,1% промислових робітників були одинокими або мали сім'ю в селі (Туган-Барановський, 1918, с. 187). Особливо тісним був зв'язок із землею у робітників Донецького басейну. Окружний інженер Маріупольського гірничого округу повідомляв Гірниче управління в роки війни, що робітник вугільних копалень не став корінним гірником, а залишився селянином, якого цікавило «не стільки робітниче питання, як земельне» (ЦДІАК України, ф. 896, оп. 1, спр. 5, арк. 34).

Проблема стабільності робітничих кадрів у 1913 р., як і до того, була надзвичайно гострою в усьому Донецькому басейні. Про зв'язок робітників кам'яновугільної й антрацитової промисловості з сільським господарством переконливо засвідчують такі факти. Кількість робітників вугільних копалень різко зменшувалася під час весняних польових робіт і літніх жнив: у березні 1913 р. їх чисельність становила 168 400 чоловік, у квітні – 145 700, у травні – 157 470, у червні – 156 900, у липні – 152 700. Восени чисельність гірників стала відновлюватися і в грудні 1913 р. досягла 201 тис. осіб (Горно-заводское дело, 1914, 24, с. 9093).

Працівники засобів масової інформації повідомляли у своїх кореспонденціях про важкі побутові умови гірників, які нерідко жили надголодь. Сімейному робітнику ледве вистачало на найнеобхідніші речі. Через регулярне вживання горілчаних напоїв життя значної частини робітників ставало нестерпним і безглуздим. Впадала у вічі відсутність у сім'ях книг і часописів, а на рудниках – закладів культури. «Навіть церква не впливає на гірника», – констатувала преса.

Директор Гірничого департаменту В. І. Арандаренко наголошував, що однією з основних причин нестабільності робітничих кадрів у вугільній промисловості були жахливі антисанітарні житлові умови. Більшість гірників проживала в переповнених бараках і землянках. Тільки шляхом залучення сімейних робітників і забезпечення їх добрим житлом, казав Арандаренко, можна припинити відому схильність гірників перекочувувати з рудника на рудник, що спричиняє прогули й пияцтва (Горно-заводское дело, 1913, 4, с. 6668). Міністр торгівлі й промисловості С. І. Тімашев також визнав, що поліпшення кадрового складу робітників на рудниках можна досягти вирішенням житлової проблеми. Міністерство звертало на це увагу вуглепромисловців. Напередодні війни розглядалося питання щодо будівництва житла для 30 тис. гірників, для чого необхідно було витратити близько 20 млн. карбованців, або 667 крб. на одне житло (Горно-заводское дело, 1913, 13–14, с. 7064). Але розпочалася війна, і справа далі слів не пішла.

Під час війни життєвий рівень робітників, як і всіх прошарків міського населення, різко знизився. Внаслідок понаднормової праці, особливо на підприємствах, що виконували замовлення військового відомства, зроста тривалість робочого дня. Знизився й без того незадовільний рівень техніки безпеки на виробництві. Заробітна плата відставала від неухильного зростання цін на продовольство і товари повсякденного попиту. Про динаміку зростання денної заробітної плати робітників основних професій у місті Харкові свідчать дані *табл. 1.6*.

З таблиці видно, що зростання денної заробітної плати в робітників основних професій Харкова становило за 2,5 роки війни від 140 до 263,6%. В абсолютних цифрах денна заробітна плата робітників становила в лютому 1917 р. від 4 до 6 крб.

**Денна заробітна плата робітників основних професій у роки
війни в м. Харкові, у крб. (Известия Харьковской городской думы, 1917,
1–3, с. 180)**

Професія	Червень 1914 р.	Червень 1916 р.	Вересень 1917 р.	Лютий 1918 р.	% зростання
Землекоп	1,10	1,20	3,00	4,00	263,6
Муляр	1,75	2,00	5,00	5,00	185,7
Коваль	1,75	1,80	4,00	5,50	214,3
Тесляр	1,75	1,90	3,75	5,00	185,7
Слюсар	1,70	1,80	4,00	5,00	194
Столяр	1,65	1,80	3,75	5,00	203
Штукагур	1,75	2,00	3,75	5,00	185,7
Чорнороб	1,20	1,20	3,00	4,00	233,3
Візник	2,50	3,00	6,50	6,00	140

Приблизно такими або навіть повільнішими темпами зростала номінальна заробітна плата робітників в інших містах України. Напередодні війни середній денний заробіток усієї робітничої маси Луганського заводу Гартмана становив 1,81 крб., у 1915 р. – 2,13, а на початку 1917 р. – 4,43 крб., тобто зріс на 140% (Держархів Луганської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 18, арк. 8).

Дуже складно визначити загальний рівень заробітної плати гірників, яка в Донецькому басейні в роки війни повсюди була різною. Навіть номінальна заробітна плата зростала тут надто повільно. За свідченням кореспондентів робітничої преси, адміністрація вугільних копалень гальмувала зростання заробітків, користуючись тим, що значна частина робітників перебувала в становищі військовозобов'язаних. Нерідко навіть робітники головної підземної професії – вибийники отримували в другій половині 1915 р. 45–50 крб. на місяць (Наш голос, 1916, 24 янв.). За визнанням міністра торгівлі й промисловості В. М. Шаховського, який аналізував з фахівцями причини спаду продуктивності праці в Донецькому басейні під час війни, ціни на вугілля зростали, а заробітна плата часто залишалася без змін. Останнє підтверджується документальними джерелами. На Любеньському руднику Російського акціонерного товариства антрацитових і кам'яновугільних копалень середній заробіток за упряжку коливався від 2,00 до 2,37 крб. аж до лютого 1917 р. (ЦДІАК України, ф. 896, оп. 1, спр. 5, арк. 50). На інших рудниках антрацитового району денна номінальна заробітна плата до 1917 р. виросла приблизно вдвічі, про що свідчать дані *табл. 1.7*.

З таблиці видно, що заробітна плата основних професій на антрацитових рудниках зросла наприкінці 1916 р. на 100%.

Зростання денної номінальної заробітної плати на підприємствах антрацитових копалень біля станції Должанська, у крб.
(ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 203, арк. 59)

Професія	Напередодні війни	Січень 1916 р.	Липень 1916 р.	Грудень 1916 р.	% зростання
Зарубник	2,00–2,50	4,00	4,00–5,00	4,00–5,00	100
Вибійник	3,00–3,50	3,50–4,50	5,00	6,00–7,00	100
Стругальник	1,50	2,50	3,00	3,50	133
Слюсар	1,60–1,90	1,80–2,20	1,95–2,60	2,75–3,20	68–72
Молотобоець	1,20	1,40	1,60	2,15	79
Коногін	1,70	2,00	2,00–3,00	2,00–3,50	18–106
Коваль	1,70–2,50	1,80–2,65	2,60–3,00	3,20–3,50	40–88
Електрик	1,50–1,60	1,80–2,10	2,20–2,40	3,00–3,40	100–112,5
Кочегар	1,30	1,50	1,80	2,15	65
Відкатник	1,30	1,45–1,75	1,75–2,50	3,00	131
Вагонник	2,00	3,00	4,00	4,50	125

Заробітки зарубників становили 5–6 крб., а вибійників 6–7 крб. за упряжку. Заробітна плата робітників інших професій була приблизно вдвічі меншою. У документальних джерелах знаходимо вугільні підприємства з більш високим темпом зростання заробітної плати – близьким до антрацитових копалень. За даними окружного інженера Горлівського гірничого округу, на Вірівському руднику номінальна заробітна плата до 1917 р. зросла на 100%, а на різних підприємствах Південно-Російського кам'яновугільного товариства – на 108 і 154% (ЦДІАК України, ф. 896, оп. 1, спр. 3, арк. 28–28зв.). Доволі повільним був темп зростання заробітної плати в металургії Донбасу й Придніпров'я. За підрахунками дослідників, місячний заробіток українського металурга становив у середньому в 1913 р. 40,60 крб. (Кириянов, 1971, с. 63). У січні 1917 р. середній заробіток становив на Юзівському металургійному заводі 101 крб., Олександрівському – 79,00, Дніпровському – 92,00, Донецько-Юріївському – 70,00, Костянтинівському – 74,00. Через нестачу палива, сировини і кваліфікованих робітників металургія працювала з небувалими раніше перебоями. Номінальна заробітна плата зросла на різних металургійних підприємствах Донбасу й Придніпров'я в січні 1917 р. від 47 до 136% порівняно з передвоєнним 1913 р. (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 159, арк. 22).

Значно вищими були заробітки на підприємствах машинобудування й металообробки, на яких виконувалися військові замовлення. Якщо в 1913 р. середня місячна плата робітника на фабрично-заводських підприємствах Донбасу й Придніпров'я становила близько 35,5 крб. (Кириянов, 1971, с. 62–

63), то в роки війни вона значно зростає. На суднобудівних заводах Херсона основна маса робітників мала заробітну плату понад 100 крб. на місяць. Робітники високої кваліфікації отримували заробітну плату від 180 до 300 і більше крб. на місяць (ЦДІАК України, ф. 2699, оп. 2, спр. 10, арк. 32-48). У ще складнішому становищі опинилися в роки війни службовці, а також представники освіти, медичних і культурних закладів, які отримували невелике жалування. Міська дума Одеси, наприклад, тільки за кошторисом на 1917 р. підвищила оплату працівникам управи від 20 до 60% (Известия Одесской городской думы, 1916, 21–22, с. 314). Отже, зростання номінальної заробітної плати на підприємствах України було очевидним, але життєвий рівень міського населення залежав від реальної заробітної плати, яка в роки війни визначалася цінами на продовольство і товари масового попиту.

Після оголошення війни ціни на продукти, що експортувалися на світовий ринок, різко знизилися. Київський хлібний ринок опинився в стані розгубленості. У серпні 1914 р. на хлібній біржі не було укладено жодної угоди, торговці й покупці очікували «прояснення економічного горизонту». Але так тривало недовго, і господарське життя пристосувалося до змін, які принесла з собою війна. У вересні ціни на продовольство й товари широкого вжитку стали підніматися, досягли наприкінці 1914 р. попереднього рівня і продовжували зростати. У грудні 1914 р. ціна одного пуда пшениці зростає до 1,48 крб., на овес – до 1,30 крб. Загалом ціни в Києві, за даними міської управи, зросли на 30–40% (Известия Киевской городской думы, 1915, 1, с. 9, 12). До січня 1916 р., за обчисленнями статистиків Особливої наради з продовольства, біржові ціни в європейській частині Російської імперії значно перевищили середню ціну 1913 р.: на пшеницю – на 57,3%, пшеничне борошно – на 58%, жито – на 72,8%, житнє борошно – на 86,6%, ячмінь – на 35,4%, овес – на 104,7%, гречану крупу – на 130,3%, пшоно – на 101,9%, м'ясо – на 33,5%, цукор-пісок – на 47%, вершкове масло – на 96,4%, курячі яйця – на 22,6%, сіль – на 162,7%. Загалом ціни на продовольчі товари виросли в середньому на 75,7% (Торгово-промышленная газета, 1916, 27 мая).

Міністр фінансів П. Л. Барк у своїй промові, виголошеній у Державній думі 19 липня 1915 р., пояснював зростання цін виключно причинами, викликаними війною: порушенням світового торгового обороту й тими «надзвичайними заходами, до яких доводиться вдаватися воюючим державам для безупинного постачання армій». Барк всіляко акцентував увагу думців на те, що ціни різко зростають у всіх воюючих країнах, навіть у Сполучених Штатах Америки (Стенографический отчет, 1915, Сессия IV, Стб. 41). Аргументація міністра фінансів була правильна, але існували й інші поважні причини, що призводили до дорожнечі продуктів. І до війни в царській Росії не було солідних оптових фірм для закупівлі так званих «колоніальних товарів» з перших рук – чаю, кави, какао, цитрусових культур тощо. Торгові агенти отримували їх переважно від посередників з Німеччини, Голландії й Англії. Різке

зменшення світового торгового обороту після оголошення війни ще більше ускладнило доставку цих товарів, призвело до зростання фрахту на суднах під іноземним прапором і страхових премій в іноземній валюті, а отже, до відповідного підняття оптових і роздрібних цін.

З усією силою виявилася колосальна роль транспортного чинника і заборон на вивіз продовольства з місць його виробництва. У грудні 1914 р. ціна коров'ячого масла на ринках Західного Сибіру різко знизилася й була близькою до 7,50 крб. за пуд, тоді як у Ризі – 20,60 крб., а в Києві – 32 крб. за пуд (Известия Киевской городской думы, 1915. 1, с. 13-14). Транспортна проблема продовжувала загострюватися із затягуванням війни. Міський голова Сімферополя інформував представників міст Таврії 16 травня 1915 р., що Харківський порайонний комітет залізничних перевезень зможе надавати тільки половину вагонів, необхідних для забезпечення губернії продовольчими товарами і паливом (Известия Симферопольской городской думы, 1915, 5–6, с. 419). Отже, внаслідок цілого комплексу причин закон попиту й пропозиції спрацював повною силою, але не на користь споживачів.

Ціни завжди були найбільш чутливим барометром економічної кон'юнктури. Вони зростали, як правило, під час промислового піднесення і падали в роки економічної депресії. Однак у роки війни все перемінилося, і карколомне подорожчання продуктів сигналізувало перш за все про виснаження всього народного господарства, гострий дефіцит усіх товарів. У квітні 1916 р. за один пуд сала платили на ринках Харківщини щонайменше вдвічі більше, ніж до війни (близько 15 крб. за пуд). Скупники продовольства навіть не торгувалися, щоб не витрачати зайвого часу (Южно-русская сельскохозяйственная газета, 1916, 29 апр.; 6 мая). На початку 1917 р. структури губернських уповноважених закуповували сало для армії за ціною 16 крб. за пуд, проте на ринках Правобережної України вартість пуда цього продукту досягла 25–35 крб., а в Києві – 50 карбованців (Известия Киевского общества, 1917, 2, с. 14). Нарада представників земств Подільської губернії, враховуючи безперервне зростання цін і нестачу продуктів у прифронтових районах, висловила проти встановлення твердих цін на велику рогату худобу. Учасники наради були готові у випадку незгоди влади наполягати на необхідності встановлення ціни 13,5 крб. за один пуд великої рогатої худоби в живій вазі (Экономическое положение, Ч. III, с. 171).

Безліч фактів засвідчує, що ціни на харчові продукти, а тим більше на промислові товари стали різко обганяти зростання заробітної плати, знижуючи тим самим життєвий рівень міського населення. Про це особливо яскраво засвідчують дані *табл. 1.8*.

Дані таблиці відображають колосальне зростання ринкових цін у Харкові до середини лютого 1917 р., особливо на м'ясні й молочні продукти, а також певне їх стримування шляхом таксування.

Ринкові й таксовані ціни на продовольчі товари в м. Харкові (у коп.)
(Известия Харьковской городской думы, 1917, 1–3, с. 179)

Продовольчий товар (в одиницях виміру)	Липень 1914 р.	Липень 1915 р.	Квітень 1916 р.	17 лютого 1917 р.			
				Таксацій- на ціна	% зрос- тання	Ринкова ціна	% зрос- тання
Фунт м'яса 1-го сорту	19	18	22	65	242	25	295
Фунт м'яса 2-го сорту	15	14	16	65	333	75	400
Фунт м'яса 3-го сорту	13	10	10	65	400	75	477
Фунт свинини 1-го сорту	19	23	24	80	321	120	531
Сало (фунт)	25	35	40	107	328	180	620
Вершкове масло (фунт)	48	60	110	165	244	320	566
Смалець (фунт)	30	45	60	–	–	170	466
Молоко (кварта)	12	13	20	–	–	60	400
Курячі яйця(десять шт.)	24	25	35	45	87	200	733
Картопля (пуд)	40	80	80	–	–	200	400
Капуста шаткована (відро)	25	–	50	–	–	250	900
Житній хліб (фунт)	3	4	5	7,5	150	8	166
Пшеничний хліб 1-го сорту (фунт)	6	6,5	7	11	83	16	166
Пшеничний хліб 3-го сорту (фунт)	5	5,5	6,5	6	20	10	100
Пшоно (фунт)	5	7	8	8	60	15	200
Гречана крупа (фунт)	5	7	8	9,5	90	15	200
Цукор-рафінад (фунт)	–	–	17,5	25	–	25	
Цукор-пісок (фунт)	–	–	15	20	–	20	

Складніше встановити рівень реальної заробітної плати робітників гірничозаводських підприємств Донбасу й Придніпров'я. У крамницях Государево-Байрацького рудника ціни на основні продовольчі товари зросли приблизно на 80–100%, а заробітна плата – лише на 75%, що є незаперечним доказом її зниження. Але для її визначення слід враховувати й інші фактори.

Підприємства гірничозаводського регіону були розкидані на величезних відстанях, що надто ускладнювало підвезення продовольства, впливало на ціни. За таких обставин адміністрація встановлювала тверді ціни на продовольчі товари, які ще до війни на багатьох підприємствах були меншими від ринкових, зокрема на хлібні та м'ясні продукти на 16–33%. З продовженням війни різниця між твердими й ринковими цінами неухильно зростала. На підприємства Новоросійського металургійного товариства, фінансо-

ві можливості якого були колосальними, тверді ціни до лютого 1917 р. зросли порівняно з довоєнним періодом на житній хліб тільки на 16%, на пшеничний – на 28%, на м'ясо – на 47%, на цукор – на 57%. Для порівняння зазначимо, що середні ціни на продовольство в Донецькому басейні зросли до цього часу надзвичайно круто: на пшеничне борошно – на 139,6%, житнє борошно – на 157%, олію – на 178,6%, цукор – на 94%, сало – на 227%, білий хліб – на 143%, житній хліб – на 141%, м'ясо – на 212,5% (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 159, арк. 14, 15, 42). Слід враховувати й те, що приблизно третину продовольства робітники і службовці цього регіону закуповували за значно вищими цінами вільного ринку, а вартість таких промислових товарів, як мануфактура, одяг, взуття, предмети домашнього вжитку, зростала ще більшими темпами. Окружний інженер Горлівського гірничого округу в своєму рапорті від 9 січня 1917 р. рекомендував керівництву Гірничого управління зобов'язати адміністрацію підприємств підвищити оплату праці до рівня зростання дорожнечі й підтримувати тверді ціни на предмети першої необхідності. Тільки за таких умов підприємства могли, на його переконання, функціонувати й далі нормально (ЦДІАК України, ф. 896, оп. 1, спр. 3, арк. 29). Отже, ціни на продовольство й рівень оплати праці в Донбасі й Придніпров'ї характеризувалися надзвичайною строкатістю, що ускладнює достовірне визначення розміру спаду реальної заробітної плати. За приблизними розрахунками дослідників, реальна зарплата робітників різних професій у Донбасі й Придніпров'ї напередодні повалення династії Романових становила 50–70% довоєнної, а на металургійних заводах – від 57 до 89% (Кириянов, 1917, с. 76-77).

Серед причин, які призвели до крутого підвищення цін на продовольство і промислові товари, слід назвати й спекуляцію, яку розкручували промислові фірми й банки. Останні створили тенденцію до приховування величезних партій продовольства і промислових товарів з метою спекулятивних афер. Нестача на ринку цукру наприкінці 1915 – на початку 1916 р. була створена значною мірою штучно, оскільки цього товару було вдосталь, але закупити його можна було за цінами в півтора рази вищими у відділеннях Петроградського міжнародного банку, розташованих у Харкові, Сумах та інших містах України (Горно-заводское дело, 1916, 4, с. 12796). Масштабним розмахом товаропозикових хлібних операцій з метою приховування зерна й борошна для подальшого розкручування цін відзначалися на території України ще в 1915 р. Одеське відділення Російсько-Азіатського банку – на 363 тис. і Харківське – на 79 тис. карбованців (Экономическое положение России, 1915, ч. I, с. 101-105). Від банків не відставали різноманітні промислові й торгові фірми, що з'явилися під час війни на ринку й розгорнули спекулятивні афери. За документальними свідченнями, до війни прибуток текстильних підприємств становив 5–6% на валовий обіг, а на початку 1917 р. через небувалий товарний дефіцит навіть занепалі торгові фірми мали до 25% чистого прибутку (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 192, арк. 2).

Висновки. Таким чином, життєвий рівень населення міст і промислових регіонів України в роки війни різко знизився. Зросла тривалість робочого дня працюючих. Погіршилися побутові умови переважної частини міських жителів через нестачу, а то й повну відсутність більшості промислових товарів. Знизився рівень медичного обслуговування. Ціни на продовольчі товари і предмети масового попиту обганяли підвищення заробітної плати. Стабільність товарного ринку підривали спекулятивні афери банків і торгових фірм. Нестача продовольчих і промислових товарів призвела до скорочення народного споживання, виснаження робітничого населення, що посилювало його незадоволення правлячим режимом, загострювало суспільні відносини.

Список використаних джерел і літератури:

- Внутренняя торговля в дореволюционной России* / [Г. А. Дихтяр; отв. ред. И. А. Гладков]. (1960). Москва: Изд-во АН СССР, 235 с.
- Горно-заводское дело.* (1911). Харьков.
- Горно-заводское дело.* (1913). Харьков.
- Горно-заводское дело.* (1914). Харьков.
- Горно-заводское дело.* (1915). Харьков.
- Горно-заводское дело.* (1916). Харьков.
- Горно-заводское дело.* (1917). Харьков.
- Державний архів Львівської області.
- Ежегодник Министерства финансов.* (1915). Петроград.
- Ежемесячник Киевского отделения Комитета ее императорского высочества Великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий.* (1916). Киев.
- Известия Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности.* (1917). Киев.
- Известия Киевской городской думы.* (1915). Киев.
- Известия Одесской городской думы.* (1916). Одесса.
- Известия Особого совещания по продовольственному делу.* (1916). Петроград.
- Известия Особого совещания по продовольственному делу.* (1917). Петроград.
- Известия Симферопольской городской думы.* (1915). Симферополь.
- Известия Харьковской городской думы.* (1914). Харьков.
- Известия Харьковской городской думы.* (1915). Харьков.
- Известия Харьковской городской думы.* (1917). Харьков.
- История рабочих Донбасса.* (1981): в 2 т., т. 1: Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходный период от капитализма к социализму. Киев: Наук. думка, 326 с.
- Киевская земская газета.* (1916). Киев.
- Киевские городские известия.* (1916). Киев.
- Кирьянов, Ю. И.** (1971). *Рабочие Юга России (1914 – февраль 1917)*. Москва: Наука, 308 с.
- Китанина, Т. М.** (1985). *Война, хлеб и революция (продовольственный вопрос в России (1914 – октябрь 1917 г.))*. Ленинград: Ленинград. отдел. изд-ва «Наука». 384 с.
- Наш голос.* (1916). Париж.

- Полонська-Василенко, Н.** (1992). *Історія України*. У 2-х т. Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 р. Київ: Либідь, 608 с.
- Промышленность и торговля*. (1915). Петроград.
- Промышленность и торговля*. (1916). Петроград.
- Россия в мировой войне 1914–1918 годов (в цифрах)*. (1925). Москва: ЦСУ, 103 с.
- Русский мельник*. (1916). Киев.
- Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV*. (1915). Петроград.
- Торгово-промышленная газета*. (1916). Петроград.
- Торговые запасы хлеба на 1 февраля 1917 г., (III)*. (1917). Петроград: Екатеринбург. тип. И. С. Вайсберга, 522 с.
- Туган-Барановський, М. И.** (1918). *Социальные основы кооперации*. Москва, 496 с.
- Центральний державний історичний архів України (м. Київ).
- Экономическое положение России*. (1915). Ч. I. Петроград.
- Южно-русская сельскохозяйственная газета*. (1916). Харьков.

References:

- Vnutrenniaia torhvolia v dorevoliutsyonnoi Rossy* [Domestic trade in pre-revolutionary Russia] / [H. A. Dykhtiar; otv. red. Y. A. Hladkov]. (1960). Moskva: Yzd-vo AN SSSR, 235 s. [in Russian].
- Horno-zavodskoe delo* [Mining business]. (1911). Kharkov. [in Russian].
- Horno-zavodskoe delo* [Mining business]. (1913). Kharkov. [in Russian].
- Horno-zavodskoe delo* [Mining business]. (1914). Kharkov. [in Russian].
- Horno-zavodskoe delo* [Mining business]. (1915). Kharkov. [in Russian].
- Horno-zavodskoe delo* [Mining business]. (1916). Kharkov. [in Russian].
- Horno-zavodskoe delo* [Mining business]. (1917). Kharkov. [in Russian].
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti* [State Archives of Lviv Region].
- Ezhegodnyk Mynysterstva fyansov* [Yearbook of the Ministry of Finance]. (1915). Petrohrad. [in Russian].
- Yezhemesyachnik Kiyevskogo otdeleniya Komiteta yeye imperatorskogo vysochestva Velikoy knyazhny Tat'yany Nikolayevny dlya okazaniya vremennoy pomoshchi postradavshim ot voyennykh deystviy* [Monthly magazine of the Kiev branch of the Committee of Her Imperial Highness the Grand Duchess Tatyana Nikolaevna to provide temporary assistance to victims of hostilities]. (1916). Kyev. [in Russian].
- Yzvestyia Kiyevskoho obshchestva selskoho khoziaistva y selskokhoziaistvennoi promyshlennosti* [Bulletin of the Kiev Society of Agriculture and Agricultural Industry]. (1917). Kyev. [in Russian].
- Yzvestyia Kiyevskoi horodskoi dumy* [Proceedings of Kyiv City Council]. (1915). Kyev. [in Russian].
- Yzvestyia Odesskoi horodskoi dumy* [Proceedings of Odessa City Council]. (1916). Odessa. [in Russian].
- Yzvestyia Osoboho soveshchaniya po prodovolstvennomu delu* [Proceedings of the Special Meeting on the food-case]. (1916). Petrohrad. [in Russian].
- Yzvestyia Osoboho soveshchaniya po prodovolstvennomu delu* [Proceedings of the Special Meeting on the food case]. (1917). Petrohrad. [in Russian].
- Yzvestyia Symferopolskoi horodskoi dumy* [The Bulletin of the Simferopol City Duma]. (1915). Symferopol. [in Russian].

- Yzvestyia Kharkovskoi horodskoi dumy* [The Bulletin of Kharkiv City Duma]. (1914). Kharkov. [in Russian].
- Yzvestyia Kharkovskoi horodskoi dumy* [The Bulletin of the Kharkiv City Duma]. (1915). Kharkov. [in Russian].
- Yzvestyia Kharkovskoi horodskoi dumy* [The Bulletin of the Kharkiv City Duma]. (1917). Kharkov. [in Russian].
- Ystoriia rabochykh Donbassa* [History of the workers of Donbass]. (1981): v 2 t., t. 1: *Rabochye Donbassa v epokhu kapytalyzma y v perekhodnyi peryod ot kapytalyzma k sotsyalyzmu*. Kyev: Nauk. dumka, 326 s. [in Russian].
- Kyevskaia zemskaia hazeta* [Kiev zemstvo newspaper]. (1916). Kyev. [in Russian].
- Kyevskye horodskye yzvestyia* [The Bulletin of Kiev]. (1916). Kyev. [in Russian].
- Kyriyanov, Yu. Y.** (1971). *Rabochye Yuha Rossyy (1914 – fevral 1917)* [The Workers of the South of Russia (1914 – February 1917)]. Moskva: Nauka, 308 s. [in Russian].
- Kytanyina, T. M.** (1985). *Voina, khleb y revoliutsyia (prodovolstvennyi vopros v Rossyy (1914 – oktiabr 1917 h.))* [War, bread and revolution (the food issue in Russia (1914 – October 1917))]. Leningrad: Leningrad. otdel. yzd-va «Nauka». 384 s. [in Russian]
- Nash holos* [Our voice]. (1916). Paryzh. [in Russian].
- Polonska-Vasylenko, N.** (1992). *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine]. U 2-kh t. T. 2 : Vid seredyny KhVII st. do 1923 r. Kyiv : Lybid, 608 s. [in Ukrainian].
- Promyshlennost y torhovlia* [Industry and commerce]. (1915). Petrohrad. [in Russian].
- Promyshlennost y torhovlia* [Industry and commerce]. (1916). Petrohrad. [in Russian].
- Rossiia v mirovoy voyne 1914–1918 hodov (v tsyfrakh)* [Russia in the World War of 1914–1918 (in figures)] (1925). Moskva : TsSU, 103 s. [in Russian].
- Russkyi melnyk* [Russian miller]. (1916). Kyev. [in Russian].
- Stenograficheskiy otchet Gosudarstvennoy dumy. Chetvertyy sozyv. Sessiya IV* [Verbatim report of the State Duma. The fourth convocation. Session IV.]. (1915). Petrohrad. [in Russian].
- Torgovo-promyshlennaya gazeta* [Commerce and Industry Newspaper]. (1916). Petrohrad. [in Russian].
- Torgovyye zapasy khleba na 1 fevralya 1917 g.* [Trade stocks of bread on February 1, 1917.], (III). (1917). Petrohrad: Ekaterynyn. typ. Y. S. Vaisberha., 522 s. [in Russian].
- Tuhan-Baranovskiy, M. Y.** (1918). *Sotsyalnyye osnovy kooperatsyy* [Social foundations of cooperation]. Moskva, 496 s. [in Russian].
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archives of Ukraine].
- Ekonomicheskoye polozheniye Rossii* [The economic situation in Russia]. (1915). Ch. I. Petrohrad. [in Russian].
- Yuzhno-russkaia selskokhoziaistvennaia hazeta* [The South Russian agricultural newspaper]. (1916). Kharkov. [in Russian].

Отримано: 23.02.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.204-212

УДК 94:631.1.017.3-054.4(477-22)«1953/1958»(045)

САВЧЕНКО Андрій – аспірант кафедри теорії, історії держави і права Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського, вул. Першотравнева, 20, м. Кременчук, індекс 39600, Україна (savchenko_andrii@ukr.net)

ORCID 0000-0002-4332-9127

SAVCHENKO Andrii – PhD-student of the Department Theory, History of State and Law of Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University, 20 Pershotravneva Street, Kremenchuk, index 39600, Ukraine (savchenko_andrii@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Савченко, А. (2021). Особисті присадибні господарства українського селянства в перші роки «відлиги» (1953–1958 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 204–212.

ОСОБИСТІ ПРИСАДИБНІ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В ПЕРШІ РОКИ «ВІДЛИГИ» (1953–1958 рр.)

Анотація. *Мета дослідження* – охарактеризувати процеси функціонування особистих присадибних господарств українського селянства. **Методологія дослідження** ґрунтується на засадах порівняльно-історичного й міждисциплінарного аналізу, соціокультурного підходу. **Наукова новизна** в тому, що досліджено функціонування особистих присадибних господарств українського селянства в системі соціально-економічних відносин радянської України доби «відлиги». **Висновки.** В умовах боротьби за владу всередині кремлівської верхівки відбувалось послаблення адміністративного тиску на українське село. Це сприяло зростанню в селянському середовищі матеріальної зацікавленості в результатах праці, збільшенню об'ємів сільськогосподарської продукції, яка вироблялась і вирошувалась в особистих присадибних господарствах. Заходи, ініційовані партійно-радянськими інстанціями, сприяли покращенню матеріального становища селянства. Також вперше після часів колективізації селяни відчули послаблення адміністративного тиску і це, в свою чергу, сприяло покращенню ефективності їх роботи, збільшенню об'ємів сільськогосподарської продукції, яка вироблялась і вирошувалась в особистих присадибних господарствах. Відповідно, зростання матеріальної зацікавленості принесло свої дивіденди, відмічалась тенденція до покращення добробуту селян. Загалом перші постсталінські роки можна позначити такими, що сприяли підтримці особистих присадибних господарств. Однак радянсько-партійна верхівка дотримувалася ідеологічних переконань щодо тимчасовості роботи власника на землі та твердо була переконана в тому, що в майбутньому селянина потрібно «відлучати» від індивідуального господарства. Втілювалась в життя низка заходів, спрямованих на те, щоб зменшити прагнення селян до роботи в індивідуальних господарствах і більше часу і зусиль віддавати саме колективній формі господарювання.

Ключові слова: «відлига», сільськогосподарське виробництво, колгоспний двір, особисте присадибне господарство, матеріальний добробут.

PRIVATE HOMESTEAD PROPERTY OF THE UKRAINIAN PEASANTRY IN THE FIRST YEARS OF THE “THAW” PERIOD (1953–1958)

Abstract. *The current study characterizes the processes of functioning of private homesteads of the Ukrainian peasantry. The methodological framework for the study is based on the principles of comparative-historical and interdisciplinary analysis of the socio-cultural approach. The scientific novelty involves studying the run of private homesteads of the Ukrainian peasantry in the system of socio-economic relations of Soviet Ukraine during the “Thaw” period. Conclusions.* *In the climate of the struggle for power inboard of Kremlin upper reaches, administrative pressure on the Ukrainian countryside was eased. It contributed to the growth of material incentives of deliverables among the peasantry, an increase in the gross capacity of agricultural production that was produced and grown in private homesteads. Measures initiated by the party-soviet authorities helped improve the financial situation of the peasantry. As well, for the first time of the collectivization, the peasants felt the easing of administrative pressure and that, in its turn, helped improve their efficiency, increase the gross capacity of agricultural production made and grown in private homesteads. Respectively, the growth of interests yielded dividends, also the tendency to improve the welfare of peasants was noticed. Generally, the first Post-Stalin year could be mentioned as those that contributed to the endorsement of private homesteads. However, the Soviet party leadership clanged to ideological beliefs about the temporariness of the owner’s work on the land and was firmly convinced that in the future the peasant should be “separated” from the individual household. Numerous measures were implemented to reduce the desire of peasants to work in individual farms and to devote much more time and effort to the collective form of management.*

Key words: *the “Thaw” period, agricultural production, collective farm, private homestead property, material well-being.*

Постановка проблеми. Український селянин завжди не просто обробляв землю, споконвіку він прагнув господарювати на власній землі. Поняття «господар» для українського селянина означало набагато більше, ніж просто «власник». Утвердження радянської влади змінило багатівковий селянський уклад. Насильницька колективізація брутально позбавила українського селянина омріяного статусу вільного господаря. Водночас характерною ознакою сталінської колгоспно-радгоспної моделі господарювання на селі стає поява особистих присадибних господарств, які після проголошення М. Хрущовим нового курсу аграрної політики радянської держави стають активним суб’єктом соціально-економічних відносин, що й обумовлює необхідність їх всебічного вивчення.

Аналіз джерел та останні дослідження. Науковий інтерес до розвитку особистих присадибних господарств українських колгоспників в післявоєнний час загалом і в добу «відлиги» зокрема в середовищі українських дослідників виник не так давно. В попередні роки, аналізуючи процеси в аграрній сфері, науковці більше уваги зосереджували на критиці колгоспної моделі сільськогосподарського виробництва, адміністративному тиску держави на селянство, соціально-економічному та матеріальному ста-

новищу колгоспників, проте роль особистих присадибних господарств в працях, які торкались постсталінського українського села, розглядалась лише дотично або побіжно. Сьогодні, не зважаючи на появу низки наукових розвідок, зокрема досліджень В. Марчука (Марчук, 2001; Марчук, 2002), Ю. Коробки (Коробка, 2011), І. Лубко (Лубко, 2003), В. Лисак (Лисак, 2013), І. Скворцової (Скворцова, 2016), питання піднесення і стагнації особистих присадибних господарств в українському селі доби «відлиги» залишається все ще мало дослідженим.

Мета статті: охарактеризувати процеси функціонування особистих присадибних господарств українського селянства.

Виклад основного матеріалу. Суцільна насильницька колективізація в українському селі призвела до повного усупільнення земельних масивів, які передавалися у безстрокове користування колгоспів. Натомість із загального земельного фонду в особисте користування колгоспного двору виділялися невеличкі ділянки землі у вигляді присадибного наділу (город, сад) (Скворцова, 2016, с. 96). Маємо відзначити, що визнання права селянина на особисте господарство було певним компромісом між владою і селянами-колгоспниками. Навіть Й. Сталін змушений був визнати, що суттю такого компромісу є надання колгоспникам як реального права, так і створення певних умов для ведення присадибного господарства, яке він все ж вважав залишковою формою приватновласницького виробництва.

Партійні ідеологи постійно наголошували на тому, що особисте присадибне господарство є лише тимчасовим додатком до колективного колгоспного і підкреслювали безперспективність, неминучість швидкого відмирання цієї «неправильної» форми господарювання (Зеленин, 2003, с. 148). Відповідно, радянська модель управління сільським господарством, сформована в сталінський період, була однозначно спрямована на постійне обмеження індивідуального господарства селянина. В багатьох партійно-радянських документах особисте присадибне господарство прямо трактувалось як несоціалістичний сектор виробництва, прояв пережитків у психології колгоспних селян тощо (Марчук, 2002, с. 178). І це при тому, що особисте присадибне господарство залишалось у післявоєнний час для колгоспників основним джерелом виживання.

Перші позитивні кроки змін ставлення радянського керівництва до особистих присадибних господарств розпочались з прийняття Верховною Радою СРСР 8 серпня 1953 р. закону «Про сільськогосподарський податок», згідно якого розмір податку відчутно зменшувався, так як він після введення в дію зазначеного закону нараховувався не від прибутку, який приносила земельна ділянка, а залежав від її розміру. Для розуміння гостроти ситуації необхідно зазначити, що до 1953 р. держава стягувала з селянина одночасно

два податки: натуральний податок (обов'язкові поставки м'яса, молока, яєць тощо) та грошовий, який селянин змушений був виплачувати за прогресивними ставками (Романюк, 2005, с. 39).

Для селян-колгоспників були встановлені дуже високі ставки подвірно-го сільськогосподарського податку. Більше того, починаючи з 1946 р., вони збільшувались з кожним роком. Як наслідок, досить часто колгоспники потрапляли в податкові борги. Цьому сприяли, зокрема, низькі роздрібні ціни на сільськогосподарську продукцію. Відповідно, і ціни на колгоспних ринках також були низькими, що унеможливило селянину отримання високих грошових надходжень від реалізованої продукції. Досить часто селянин, як зазначає у науковій розвідці «Історія українського селянства» П. Коріненко, накопивши значну заборгованість по сільськогосподарському податку, змушений був продавати власну худобу, що, в свою чергу, понижувало рівень харчового режиму селянської сім'ї (Коріненко, 2014, с. 186).

Нововведення ж сприяли полегшенню економічного становища селянства, адже попередній порядок нарахування сільськогосподарського податку передбачав, що вся сукупність виробленої у присадибному господарстві продукції розглядалась як товарна (тобто така, що приносить прибуток), а звідси і оподатковувалась. До 1953 р. при нарахуванні податків до уваги не брався той факт, що вироблена в особистому присадибному господарстві продукція у своїй більшості споживалась сім'єю (Завальнюк, 2004, с. 206). Протягом 1953–1954 рр. податковий тиск на особисті присадибні господарства було зменшено в 2,5 рази порівняно з попереднім, 1952 роком (Марчук, 2001, с. 307).

У доповіді «Про заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства СРСР» на вересневому (1953 р.) Пленумі ЦК КПРС М. Хрущов відзначив, що порушення принципу матеріальної зацікавленості колгоспів і колгоспників стало особливо відчутним (Хрущев, 1954, с. 9). Аналіз доповіді М. Хрущова дає підстави стверджувати, що аграрні реформи на початковому етапі їх реалізації мали певні позитивні особливості. В них робився акцент не лише на тому, що потрібно максимально ефективно розбудовувати колгоспне сільськогосподарське виробництво, а й визнавалась необхідність інтенсивного розвитку індивідуальних господарств колгоспників. Тобто, як бачимо, на державному рівні було визнано, що особисті присадибні господарства функціонували в межах норм статуту і не трактувались як загроза соціалістичному ладу. Навпаки, всіляко наголошувалось на важливості і вигідності функціонування присадибних господарств як для колгоспників, так і для держави. Продукцію, вироблену в особистому присадибному господарстві, було визнано важливим джерелом збільшення обсягу заготівель сільськогосподарської продукції в державі для вирішення продовольчої проблеми (Марчук, 2001, с. 307).

Ці кроки в сфері аграрної політики держави в науковій літературі називають своєрідною новою економічною політикою в галузі сільського господарства, яка заохочувала хоч і незначний, але приватний сектор виробництва. Держава проявила певні риси демократизації, надавши селянам ініціативу робити на власній землі те, що йому (селянину) буде приносити задоволення і прибуток. Це внесло позитивні зміни в свідомість селянства, так як знову у селян з'явилися певні надії на покращення власного становища і зросло бажання працювати (Устименко, 2013, с. 630).

Було прийнято низку нормативних документів, які сприяли активізації залучення як колгоспів, так і колгоспників до продажу лишків сільськогосподарської продукції на ринках з метою поліпшення постачання міст і промислових центрів. Серед нормативних актів варто виокремити постанову Ради Міністрів УРСР від 30 жовтня 1953 р. «Про заходи по поліпшенню колгоспної торгівлі на ринках УРСР» та постанову Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ «Про заходи по збільшенню виробництва і заготівлі картоплі та овочів у колгоспах і радгоспах УРСР в 1953–1955 роках» від 4 листопада 1953 р.

Звичайно, були й певні обмеження. Це стосувалось того, що продавати залишки сільськогосподарської продукції колгоспи і колгоспники могли лише за умов виконання зобов'язань по здачі картоплі державі і засипки насінневих фондів (Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1946–1960, 2005, с. 316). Але все ж це була офіційно надана державою можливість підвищити рівень матеріального становища родин колгоспників.

Перші роки впровадження аграрних реформ мали відчутний вплив на позитивну динаміку функціонування особистих присадибних господарств. Протягом 1953–1954 рр. відбулися певні зрушення, в ході реалізації яких зростало економічне і матеріальне становище присадибних селянських господарств. Зокрема, майже удвічі було зменшено натуральні поставки сільськогосподарської продукції з особистих присадибних господарств селян. Було також прийнято рішення відносно того, щоб не залучати колгоспників, які не мали в особистій власності худоби, до м'ясопоставок. А також було списано заборгованість щодо минулорічних обов'язкових поставок продуктів тваринництва державі від селянських господарств (Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, 1968, с. 60). Окрім того, починаючи з урожаю 1954 р., селяни були звільнені від обов'язкових поставок державі зерна (Кагальна, 2013, с. 72). Натуральні поставки сільськогосподарської продукції з особистих присадибних господарств селян повністю було скасовано з 1 січня 1958 року (Постанова Пленуму ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 4 липня 1957 року «Про скасування обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі господарствами колгоспників, робітників і службовців») (Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, 1968, с. 349-352).

Аналіз зазначених кроків держави у напрямку лібералізації ставлення до особистих присадибних господарств сприяв поліпшенню умов функціонування останніх. Протягом лише 1953–1954 рр. різко збільшилось поголів'я худоби, що знаходилось в особистій власності селян: корів – на 7%, молодняка ВРХ – на 15%, свиней – на 26%, овець – на 35% (Лубко, 2003, с. 93). Відповідно, збільшення об'ємів реалізації власної продукції сприяло швидкому зростанню можливостей покращення матеріального становища українських селян.

У січні 1955 р. відбувся черговий пленум ЦК КППС, на якому перший секретар ЦК КППС М. Хрущов, виступаючи на пленумі з доповіддю про заходи щодо збільшення виробництва продуктів тваринництва, наголосив на тому, що продукція громадського тваринництва має відігравати вирішальну роль у підвищенні добробуту народу. Було висловлено думку відносно того, що та частина, яка перебуває в особистій власності колгоспників, також дає відчутний результат, і тому колгоспників і надалі будуть заохочувати утримувати худобу в особистих присадибних господарствах (Хрущев, 1955, с. 439).

Політика влади щодо особистих присадибних господарств в перші роки правління М. Хрущова була досить лояльною. На думку І. Зеленина, М. Хрущову, всупереч його ідеологічних переконань, довелося протягом декількох років виступати з позиції активного захисника особистих присадибних господарств колгоспників, працівників радгоспів та жителів міст (Зеленин, 2003, с. 160). Однією з вагомих причин такої політики було те, що держава змушена була з метою вирішення багатьох проблем в аграрному секторі все ж визнати соціально-економічну значимість особистих присадибних господарств не лише як вагомого й дієвого чинника збільшення матеріального добробуту селянства, а й як ефективну складову вирішення продовольчої проблеми в країні. Про це свідчать наступні дані: до 1958 р. особисті присадибні господарства колгоспників забезпечували виробництво 53% м'яса, 35-38% молока, 35-38% картоплі, овочів (Русинов, 1988, с. 37).

Проте в той же час кремлівською верхівкою активно втілювалась в життя низка заходів, спрямованих на те, щоб зменшити прагнення селян до роботи в індивідуальних господарствах і більше часу та зусиль віддавати саме колективній формі господарювання. Партійно-радянське керівництво вважало, що створення міцної матеріальної основи (авансування, грошова оплата праці) найближчим часом приведе до того, що селянин сам не буде зацікавлений в утриманні особистого присадибного господарства.

Висновки. Перші кроки нової влади були для селян – власників особистих присадибних господарств, досить дієвими. Так, було зменшено розмір сільськогосподарського податку на присадибні ділянки колгоспників, було скасовано натуральні податки з різних видів сільськогосподарської продук-

ції, повністю було ліквідовано заборгованість по сільськогосподарському податку за минулі роки. Держава почала закуповувати у селянства продукцію за більш високими цінами; з особистих присадибних господарств було зменшено норми обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції, власникам особистих присадибних господарств держава допомагала придбати худобу, сприяла полегшенню забезпечення особистої худоби колгоспників кормами, давала можливість отримувати і утримувати городи і пасовища. Маємо зазначити, що в перші постсталінські роки держава і партія підтримували в певній мірі існування особистих присадибних господарств, хоч в середовищі партійно-радянської верхівки й панували ідеологічні переконання в тому, що робота на власній землі є тимчасовим, вимушеним явищем, і що селянина потрібно поступово «відлучати» від індивідуального господарства.

Список використаних джерел і літератури:

Завальнюк, О. М. & Рибак, І. В. (2004). *Новітня аграрна історія України*. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 288 с.

Зеленин, І. Е. (2003). *И. В. Сталин и личное подсобное хозяйство крестьянина-колхозника: теория, политика, практика. Документ. Архив. История. Современность*, 3. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 148-161.

Кагальна, М. В. (2013). Матеріальне забезпечення селянства УРСР у період хрущовської «відлиги» крізь призму повсякдення (1953–1964 рр.). *Архіви України*, (2), 72.

Коріненко, П. С. (2014). *Історія українського селянства*. Тернопіль: Б.в., 296 с.

Коробка, Ю. В. (2011). Наукові інтерпретації обмеження присадибного господарства колгоспників у роки «відлиги». *Вісник Маріупольського державного університету*, (1). Серія: Історія. Політологія. Маріуполь, 61-66.

Лисак, В. Ф. (2013). *Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950-1960-ті рр.)*. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 341 с.

Лубко, І. М. (2003). Роль і місце особистих присадибних господарств у контексті аграрних перетворень М.С. Хрущова (1953-1964 рр.). *Український селянин*, (6), 93-96.

Марчук, В. В. & Тимченко, С. М. (2001). До проблеми визначення етапів державної політики щодо особистих підсобних господарств сільського населення в 1955-1965 роках. *Український селянин*, (3), 305-310.

Марчук, В. В. (2002). Особисті підсобні господарства в системі соціально-економічних відносин радянської України (теоретичний аспект). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, (XV), 177-185.

Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. (1968), (4), (1953–1961 годы). Москва: Издательство политической литературы, 783 с.

Романюк, І. М. (2005). *Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. XX ст.* Вінниця: Книга-Вега, 256 с.

Русинов, І. В. (1988). Аграрная политика КПСС в 50-е – первой половине 60-х годов: опыт и уроки. *Вопросы истории КПСС*, 9, 37.

Скворцова, І. А. (2016). *Сільські поселення Вінницької і Хмельницької областей на завершальному етапі радянського періоду (1961-1991 рр.): стан, проблеми та труднощі*

розвитку: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України). Кам'янець-Подільський, 264 с.

Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1946–1960: у 2 ч. (2005). Київ: Ін-т історії України НАН України, Ч. 2: 1953–1960, 287-613.

Устименко, А. Н. (2013). Реформи Н. С. Хрущева в сільському господарстві в перші роки правління. *Молодой учёный*. №6 (53). С. 630.

Хрущёв, Н. С. (1954). *О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР: Доклад на Пленуме ЦК КПСС 3 сентября 1953 г.* Москва: Государственное издательство политической литературы, 85 с.

Хрущев, Н. С. (1955). Об увеличении производства продуктов животноводства: Доклад на пленуме ЦК КПСС 25 января 1955 года. *Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства* (в 8 т., Т. 1: Сентябрь 1953 г. – январь 1955 г.). Москва: Госполитиздат, 1962, 421-492.

References:

Hruschyov, N. S. (1954). *O merah dalneyshego razvitiya selskogo hozyaystva SSSR: Doklad na Plenumе TsK KPSS 3 sentyabrya 1953 g.* [On the measures for the further development of agriculture in the USSR: Report at the Plenum of the Central Committee of the CPSU on September 3, 1953]. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury. [in Russian].

Kagalna, M. (2013). Materialne zabezpechennia selianstva URSS u period khrushchovskoi «vidlyhy» kriz pryizmu povsiakdennia (1953-1964 rr.) [Financial support of the peasantry of USSR during the Khrushchev “Thaw” through the prism of reality (1953-1964)]. *Arkhivny Ukrainy*, 2, 70–78. [in Ukrainian].

Korinenko, P. S. (2014). *Istoriia ukrainskoho selianstva* [History of the Ukrainian peasantry]. Ternopil: B.v., 296 s. [in Ukrainian].

Korobka, Yu. V. (2011). Naukovi interpretatsii obmezhenia prysadybnoho hospodarstva kolhospynykiv u roky «vidlyhy» [Scientific interpretations of the limitation of the homestead property of collective farmers in the years of “Thaw”]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriia: Istoriia. Politolohiia*, 1, 61-66. [in Ukrainian].

Lubko, I. (2003). Rol i mistse osobystykh prysadybnykh hospodarstv u konteksti ahrarynykh peretvoren M.S. Khrushchova (1953-1964 rr.) [The role and place of private subsidiary farming in the context of agrarian transformations of M.S. Khrushchev (1953-1964)]. *Ukrainskyi selianyn*, 6, 93-96. [in Ukrainian].

Lysak, V. (2013). *Povsiakdennist ukrainskykh selian v umovakh radianskoï diisnosti (1950-1960-ti rr.)* [Everyday routine of Ukrainian peasants in the conditions of Soviet reality (1950-1960s)]. Donetsk: TOV «Skhidnyi vydavnychy dim», 341. [in Ukrainian].

Marchuk, V. & Timchenko, S. (2001). Do problemy vyznachennia etapiv derzhavnoi polityky shchodo osobystykh pidsobnykh hospodarstv silskoho naselennia v 1955-1965 rokakh [On the problem of determining the stages of state policy on private subsidiary farming of the rural population in 1955-1965]. *Ukrainskyi selianyn*, 3, 305-310. [in Ukrainian].

Marchuk, V. V. (2002). Osobysti pidsobni hospodarstva v systemi sotsialno-ekonomichnykh vidnosyn radianskoï Ukrainy (teoretychnyi aspekt) [Private subsidiary farming in the system of socio-economic relations of the Soviet Ukraine (theoretical aspect)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*, XV, 177-185. [in Ukrainian].

Resheniya partii i pravitelstva po hozyaystvennyim voprosam [Decisions of the Party and the government on economic issues]. (1968). Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literaturyi, 4. (1953 – 1961 godyi). [in Russian].

Resheniya partii i pravitelstva po hozyaystvennyim voprosam [Decisions of the Party and the government on economic issues]. (1968). Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literaturyi, 1968, 4. (1953 – 1961 godyi), 349-352. [in Russian].

Romaniuk, I. M. (2005). *Ukrainske selo u 50-ti – pershii polovyni 60-kh rr. XX st.* [Ukrainian village in the 50's – the early 60's of XX century.]. Vinnytsia: Knyha-Veha, 2005. 256 s. [in Ukrainian].

Rusinov, I. V. (1988). Agrarnaya politika KPSS v 50-e – pervoy polovine 60-h godov: opyt i uroki [The agrarian policy of the CPSU in the 50s – first half of the 60s: experience and lessons]. *Voprosy istorii KPSS*, 9, 37. [in Russian].

Skvortsova, I. A. (2016). *Silski poselennia Vinnytskoi i Khmelnytskoi oblastei na zavershalnomu etapi radianskoho periodu (1961-1991 rr.): stan, problemy ta trudnoshchi rozvytku* [Rural settlements of Vinnytsia and Khmelnytskyi regions at the final stage of the Soviet period (1961-1991): conditions, problems and difficulties of development]. (*Candidates thesis*). Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].

Ukraina: Khronika XX st.: Roky 1946-1960 [Ukraine: Chronicles of XX century: Years 1946 – 1960] (2005). (Ed.) V. A. Smolii. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2, 287-613. [in Ukrainian].

Ustimenko, A. N. (2013). Reformy N. S. Hrusheva v selskom hozyaystve v pervyye godyi pravleniya [Khrushchev's reforms in agriculture in the early years of his governance]. *Molodoy uchyonyiy*, 6 (53), 630. [in Russian].

Zavalnyuk, O. & Rybak, I. (2004). *Novitnia ahrarna istoriia Ukrainy* [Recent agrarian history of Ukraine]. Kamianets-Podilskyi: Abetka-nova, 288. [in Ukrainian].

Zelenin, I. E. (2003). I. V. Stalin i lichnoe podsobnoe hozyaystvo krestyanina-kolhoznika: teoriya, politika, praktika [Stalin and the personal subsidiary farming of the collective farmer: theory, policy, practice]. *Dokument. Arhiv. Istoriya. Sovremennost*. Ekaterinburg: Izd-vo Uralskogo universiteta, 3, 148-161. [in Russian].

Отримано: 18.01.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.213-231

УДК 902(477)(092)Винокур:378.4(477.43-21)КПНУ

ГУЦАЛ Віталій – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька область, індекс 32300, Україна (dpoasukam@gmail.com)

ORCID 0000-0002-1122-7273

GUTSAL Vitaliy – Candidate of Historical Sciences, the head of Scientific Research Laboratory for Archaeology at Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (dpoasukam@gmail.com)

КОПИЛОВ Сергій – доктор історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (kopylov@kpnpu.edu.ua)

ORCID 0000-0002-3634-5276

ResearcherID: ABG-4518-2020

KOPYLOV Serhiy – Doctor of Historical Sciences, Professor, rector, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, 61 Ohienko Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (kopylov@kpnpu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Гуцал, В., Копилов, С. (2021). Педагогічна діяльність професора І. Винокура в Кам'янець-Подільському університеті. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 213–231.

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА І. ВИНОКУРА В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Анотація. *Мета дослідження* – з'ясувати доробок академіка Академії наук вищої школи України, Української Академії історичних наук, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії Східної Європи й археології Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (університету) Іона Винокура в удосконаленні освітньо-виховного процесу на історичному факультеті зазначеного вишу. **Методологічну основу** дослідження складають принципи історизму, об'єктивності, системності, реалізація яких стала можлива завдяки використанню загальнонаукових (синтезу, класифікації, періодизації, узагальнення) і низки спеціальнонаукових методів (порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, структурно-логічного, аналітико-систематичного, історико-порівняльного). **Наукова новизна**

полягає в тому, що вперше на межі галузей гуманітаристики (історії, археології, педагогіки, історіографії, біографістики) реконструйовано особистісний внесок професора І. Винокура в підготовку професійних істориків. **Висновки.** Викладацька робота у вищій школі була однією з головних сфер діяльності І. Винокура, а основною навчальною дисципліною – «Археологія», який він забезпечив методичними розробками й навчально-методичними посібниками. У 1994 р. у співавторстві з Д. Телегіним викладач видав перший україномовний навчальний посібник «Археологія України», перевиданий у 2004 р. як підручник. Професор постійно вдосконалював методику викладання історичних дисциплін у виші, розробив низку рекомендацій, спрямованих на покращення освітнього процесу в напрямі його доступності студентам. З метою вивчення передового досвіду й налагодження зв'язків із закладами освіти І. Винокур проводив спільні методичні засідання та семінари за участі викладачів, науковців, учителів історії. Учений був організатором та очільником археологічних експедицій, під час яких проводились студентські практики, що сприяли підготовці не лише вчителів історії, але й учених-археологів. Упродовж 43 років науково-педагогічної діяльності в стінах університету наставник долучився до підготовки понад 6 тис. висококваліфікованих учителів історії, суспільствознавства й права. За успіхи в навчально-виховній, науково-дослідній і громадській роботі І. Винокур був удостоєний багатьох нагород.

Ключові слова: І. Винокур, археологія, університет, методика, викладач.

TEACHING ACTIVITIES OF PROFESSOR I. VINOKUR AT KAMIANETS-PODILSKYI UNIVERSITY

Abstract. *The study enquires into the achievements of the member of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine, the member of the Ukrainian Academy of Historical Sciences, Doctor of Historical Sciences, Professor, the chairperson of the Department of Eastern European History and Archeology of Kamianets-Podilskiy State Pedagogical Institute (University) Ion Vinokur in the enhancement of teaching and educational process on the Faculty of History of the given university. The research methodology is based on the principles of historical method, objectivity, consistency, the realization of which became possible due to the use of general scientific (synthesis, classification, periodization, generalization) and several special scientific methods (comparative-historical, chronological, structural-logical, systematic, and analytical, comparative-historical). The scientific novelty involves the fact that for the first time on the verge of humanities (history, archaeology, pedagogy, historiography, biographistics), the personal contributions of professor Vinokur to the vocational training of historians were reconstructed. Conclusions.* The tutorage at the university was one of the major scopes of activity of I. Vinokur, the main academic subject was «Archeology,» which he provided with guidance papers and study guides. In 1994, in co-authorship with D. Telegin, the professor published the first ukrainophone teaching medium «Archeology of Ukraine,» republished in 2004 as the textbook. The professor was constantly improving the teaching methodology of historical disciplines at the university and he had also developed some recommendations intended to improve the learning process toward its accessibility to students. To get a benchmark study and cultivate relationships with educational institutions, I. Vinokur conducted mutual instructional meetings and seminars with the involvement of lecturers, academic researchers and teachers of history. The scientist was the facilitator and leader of archaeological expeditions, during which student

internships were conducted, which contributed to the training of not only teachers of history but also archeologists. During 43 years of educational science practice at the university, the mentor affiliated with the training of more than 6 thousand highly skilled teachers of history, social sciences and law. I. Vinokur received several awards for his achievements in teaching and educational, research and public works.

Key words: *I. Vinokur, archaeology, university, teaching methodology, professor.*

Постановка проблеми. 4 липня 2020 р. виповнилось 90 років із дня народження академіка Академії наук вищої школи України, Української Академії історичних наук, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії Східної Європи й археології Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (далі – К-ПДПІ) І. Винокура (1930 – 2006). Широкому колу науковців відомі його розвідки, пов'язані з етногенезом українського народу, що хронологічно охоплюють близько півтора тисячоліття. Проте комплексних узагальнень, які б стосувалися педагогічної складової в діяльності І. Винокура, зокрема в К-ПДПІ (1963 – 2005), досі не існує. Ситуація, що склалась, спонукала нас до розробки цього напрямку інтелектуальних студій, оскільки лише комплексний підхід у вивченні діяльності визначних українських учених і культурних діячів допоможе всебічно й об'єктивно вивчити історію новітнього часу.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну базу дослідження склали переважно фактографічні матеріали із 3 архівосховищ України, зокрема: Державний архів Хмельницької області (2 фонди), Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (ВА К-ПНУ ім. І. Огієнка) (1 фонд) та Науковий архів науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка) (2 фонди). Використано спогади колег та учнів, опубліковані в збірці «Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія» (Завальнюк, Комарніцький, 2010). Частково це питання висвітлено в періодиці. Окремі питання розглядали вчені Л. Баженов, М. Костриця і В. Прокопчук (Баженов, Костриця, Прокопчук, 2005), О. Завальнюк і О. Комарніцький (Завальнюк, Комарніцький, 2008, с. 34–35, 41, 42, 55). Важливий матеріал міститься у власних напрацюваннях С. Копилова (Копилов, 2015; Копилов, Газін, 2008, с. 20, 22, 28, 29, 33, 37–39) та В. Гуцала (Гуцал, 2012). Окремий бібліографічний блок складає низка методичних рекомендацій, посібників, підручників, розроблених І. Винокуром.

Мета дослідження. На основі архівних джерел, матеріалів періодики, власних напрацювань та серії навчально-методичних розробок за авторства І. Винокура з'ясувати внесок ученого в удосконалення освітнього процесу на історичному факультеті К-ПДПІ.

Виклад основного матеріалу. Знайомство І. Винокура із Кам'янець-Подільським державним педагогічним інститутом розпочалося в березні 1963 р. (ВА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 10, оп. 26-П, спр. 97, арк. 1) після його запрошення ректором І. Зеленюком та завідувачем кафедри історії доцентом Л. Коваленком на посаду асистента кафедри історії. У листопаді 1963 р. його було призначено старшим викладачем, а в березні 1966 р. – доцентом кафедри історії. З 1969 р. очолив кафедру історії СРСР і УРСР, яка з 1991 р. була реорганізована ним у кафедру історії Східної Європи й археології, а з 2003 р. – історії народів Росії й спеціальних історичних дисциплін (Гуцал, 2012, с. 345-349).

Упродовж 60-х ХХ ст. – 2000-х рр. він викладав курси «Основи археології», «Історія народів Росії (від найдавніших часів до XVII ст.)», «Археологія СРСР», «Історія і археологія стародавніх слов'ян», «Проблеми археології Європи». Відповідно до навчальних планів на курс «Історія народів Росії (від найдавніших часів до XVII ст.)» виділялося 40 лекційних і 40 практичних годин, «Історія Східної Європи» – 48 лекційних і 32 практичних. Лекції І. Винокура викликали інтерес студентів і дозволяли засвоїти не лише фактичний матеріал, а й опанувати основні історичні терміни, поняття, знайомили їх з оцінками подій в історіографії, дозволяли зрозуміти загальні закономірності історичного процесу в країнах Східної Європи від найдавніших часів до раннього нового часу. На практичних заняттях викладач прагнув до закріплення й вироблення в студентів умінь і навичок використання набутих знань, наочності та інноваційних методів при викладанні шкільного курсу історії (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 101, арк. 18, 31-40).

На високому професійному рівні І. Винокур викладав курси «Основи археології», «Археологія СРСР», «Загальна археологія», «Археологія». Як професійний археолог, він особисто знав майже всіх українських дослідників і володів інформацією про результати польових робіт багатьох експедицій. Тому його теоретичні виклади підкріплювалися конкретними матеріалами розкопок, а подача матеріалу була доступною й зрозумілою, що було передбачено в розробленій ним робочій програмі (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 101, арк. 15, 56-68). Як згадував В. Нечитайло, І. Винокур належав до категорії викладачів, «які живуть наукою постійно, щоденно, у тому числі й під час викладання лекційного матеріалу» (Нечитайло, 2010, с. 77). Водночас, В. Степанков писав, що в «лекціях професора виклад матеріалу відзначався академічністю, подавався в ясній, доступній формі, добре поставленим голосом. Сильною стороною були вставки історіографічних сюжетів, констатування власної позиції щодо дискусійних питань... На семінарських заняттях акцентував увагу студентів на аналізі історичних джерел, розвитку історичного мислення, вмінні відстоювати власну думку» (Степанков, 2010, с. 123-124).

Особливу увагу І. Винокур приділяв виявленню спільних рис у розвитку різних етнічних груп, які проживали на території сучасної України, з'ясував внесок людських спільнот певної доби в історію людства та європейської цивілізації. На думку І. Винокура, курс «Основи археології» мав забезпечити формування міцних знань на рівні досягнень сучасної науки, виробити в майбутніх учителів історії навички застосування набутих знань при викладанні історії в середній школі. Цьому також слугували видані ним методичні розробки «Наш край у давнину» і «Питання історіографії в курсі «Основи археології» (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 101, арк. 107-122, 144), де акцентувалась увага на оволодінні студентами навчальних дисциплін.

Колишній студент І. Винокура О. Завальнюк, описуючи їх знайомство в 1968 р., зазначав: «Гарні враження залишили прослухані лекції з археології та історії СРСР, які викладав метр. Рівним, спокійним, середньої сили голо- сом доносив він до нас, майбутніх учителів історії, відкриті вченими минулих поколінь істини про доісторичні часи, первісне суспільство, різні археологічні культури, появу суспільних класів і держав, їх історичний поступ тощо. Висловлені лектором положення, окремі припущення і гіпотези пробуджували в нас, ще не зовсім зрілих слухачів, усілякі роздуми, бажання мати свою думку на ті чи інші події і факти, узагальнювати їх і робити певні висновки» (Завальнюк, 2010, с. 49). Його лекції викликали справжнє захоплення, були своєрідним майстер-класом, що запам'ятався надовго, на запитання відпо- відав ґрунтовно, доступно, демонструючи свою велику ерудицію. До студен- тів ставився вимогливо. Не терпів неробства, примітивності, лукавства, охо- че надавав додаткові консультації (Завальнюк, 2010, с. 50).

У середині 1970-х рр. за дорученням Міністерства освіти УРСР І. Винокур підготував аналітичну записку «Про стан викладання археології та проведення навчальної практики у вищих навчальних закладах УРСР». Він зазначив, що читання курсу «Археологія СРСР» за навчальним планом педінститутів проводиться кафедрами історії Львівського, Чернівецького, Ужгородського університетів, Кам'янець-Подільського, Івано-Франківського й Луцького педагогічних інститутів. Читання лекцій забезпечували досвідче- ні археологи (Є. Балагурі, Б. Василенко, І. Винокур, М. Пелещин, Б. Тимо- щук), регулярно проводилась навчальна практика науковими експедиці- ми вишів, під час якої досліджували старожитності різних епох і культур на території Верхнього Подністров'я, Закарпаття, Прикарпаття й Поділля. Підкреслено, що студенти брали участь в археологічних гуртках, всесоюз- них конференціях. До прикладу, у Московському державному університеті були заслухані доповіді студентів І. Михайлини (Чернівецький університет) і В. Накап'юка (Кам'янець-Подільський педінститут). І. Винокур наголосив, що у створеному в Кам'янець-Подільському педінституті археологічному ка-

бінеті, де зберігаються матеріали досліджень, студенти займаються камеральною обробкою артефактів. Головним недоліком у викладанні «Археології» автор вважав відсутність у багатьох вишах викладачів-археологів, що заважало якісному викладанню давнього періоду історії. І. Винокур рекомендував запровадити спецкурс «Історія і археологія стародавніх слов'ян», що сприяло б поглибленому оволодінню студентами давньої слов'янської історії, особливо формуванню основ для вивчення в шкільному курсі теми «Наш край у давнину», а також для позакласної роботи з історичного краєзнавства. Представлена в Міністерство освіти УРСР робоча навчальна програма цього спецкурсу передбачала знайомство студентів з висвітленням в історіографії історії стародавніх слов'ян, зокрема протослов'янських племен X – III ст. до н.е., рубежу й перших століть н.е. та слов'янськими етносами середини й другої половини I тис. н.е. (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 101, арк. 22-30, 95-96). Така структура дозволила викладачу показати цілісність процесу етногенезу слов'янського населення впродовж двох тисячоліть.

У 1969 р. кафедра історії К-ПДПІ була реорганізована у два підрозділи: кафедру загальної історії (завідувач Л. Коваленко) і кафедру історії СРСР і УРСР, яку очолив І. Винокур. Він підтримав ініціативу Л. Коваленка в написанні студентами випускних курсів дипломних робіт (ДАХмО, ф. р. 302, оп. 10, спр. 162, арк. 32), особисто розробив їх тематику, що передбачала використання авторами археологічних й архівних матеріалів і власних педагогічних спостережень (Завальнюк, 1983). Уже впродовж 1971/75 н.р. на кафедрі історії СРСР і УРСР було захищено майже 40 дипломних робіт на оцінку «відмінно» (Баженов, 1975). Частина з них була підготовлена за результатами археологічних експедицій і виконана під керівництвом доцента І. Винокура. Зокрема, це роботи О. Журка «Слов'янське селище I тис. н. е. в околицях літописного села Бакота», В. Мегея «Городище скіфського часу в с. Рудківці Хмельницької області» та ін. (Хоптяр, 1975).

Як завідувач кафедри, І. Винокур зосередив увагу на удосконаленні забезпечення навчально-методичного процесу. При кафедрі почали функціонувати методичний і науковий семінари, на засіданнях яких розглядалися питання з удосконалення форм і методів викладання фахових дисциплін. Зокрема, у 1986/87 н.р. на методичному семінарі обговорено такі питання: «Методика викладання проблеми феодалізму на Русі», «Головні аспекти розвитку капіталізму в Росії»; у 1988-1989 рр. – «Вузівська лекція – найважливіша ланка навчання студентів-істориків», «Семінарські і практичні заняття – важлива форма підготовки учителя історії, суспільствознавства і права», «Колоквіум як одна з форм контролю самостійної роботи студентів» та ін. (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 106, арк. 98, 102). Водночас на засіданні наукового семінару обговорювались питання: «Проблеми історії громадянської війни», «Проблеми колективізації сільського господарства»

тощо (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 12, спр. 512, арк. 46). Безперечно, робота цих кафедральних семінарів сприяла вдосконаленню викладання фахових дисциплін і спеціальних курсів, підвищенню науково-методичного рівня роботи викладачів.

І. Винокур ініціював обговорення на засіданнях кафедри історії СРСР і УРСР і раді історичного факультету питання щодо методики проведення лекційних занять у вищих навчальних закладах (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 12, спр. 22, арк. 1-2, 16), а узагальнений досвід кафедри він представив у 1987 р., доповідаючи на Всесоюзній нараді-семінарі завідувачів кафедр історії СРСР, загальної історії, методики викладання історії та суспільствознавства педагогічних інститутів, що відбулась на базі К-ПДПІ. На його переконання, вивчення історії неможливо зводити до формального засвоєння фактів, а тому актуальності набуло «питання про шляхи опанування історичними знаннями», відзначалося, що «творче мислення само по собі не приходить, його потрібно формувати і розвивати багато років. Факти, об'єднані теорією, дають більший ефект, ніж просте факто-накопичення». Професор підкреслював також важливість проблемних лекцій на старших курсах у вищій школі, що були, на його думку, лабораторією творчого мислення для всього педколективу. Такі лекції мали б будуватися на максимальному використанні історико-порівняльного методу, а їх науково-теоретичний і методичний рівень залежав від кваліфікованого стадіально-регіонального аналізу широкого історико-порівняльного матеріалу (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 106, арк. 3-4, 6-7). «Проблемна лекція вимагала від студента великої творчої праці, а від викладача висококваліфікованої організації і допомоги», – констатував І. Винокур (Винокур, 1988, с. 3-4).

Водночас вважав необхідним ознайомлення студентів під час семінарських занять із колекціями, зібраними під час літніх археологічних експедицій і практик (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 108, арк. 104), матеріалами шкільного кабінету історії, об'ємними наочними посібниками, постійна виставка яких була створена зусиллями кафедри (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 12, спр. 1030, арк. 80). Зокрема, при викладанні курсу «Археологія» максимально використовував оригінальні давні знаряддя праці, кераміку, побутові речі й предмети озброєння, що сприяло конкретному засвоєнню знань і створенню реконструкцій-моделей та інтегрувалося з проведенням археологічної практики та викладанням ще однієї навчальної дисципліни – «Допоміжні історичні дисципліни» (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 140, арк. 5).

Упродовж усієї педагогічної кар'єри І. Винокур усвідомлював важливість належного інформаційного забезпечення освітнього процесу підготовки вчителів історії, зокрема з проблем археології; під його керівництвом викладачі й співробітники, починаючи з кінця 1960-х рр., створили й зберіга-

ли в актуальному стані бібліографічні каталоги з усіх дисциплін кафедри, а також історичного краєзнавства, археологічних пам'яток, пам'яток історії і культури Хмельницької області (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 309, арк. 27-28; оп. 10, спр. 6, арк. 6; спр. 451, арк. 70; оп. 12, спр. 7, арк. 7). Завідувач ініціював на засіданнях кафедри обговорення новітньої історичної літератури, постійно цікавився поповненням фондів, сприяв покращенню роботи інститутської бібліотеки й читальних залів (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 12, спр. 854, арк. 6; оп. 10, спр. 987, арк. 3; Гуцал, 2015). У 1972 рр. І. Винокур організував закупівлю ректоратом книг бібліотеки відомого радянського вченого М. Артамонова. Загалом, у 1974 р. до Кам'янця-Подільського було доставлено понад тисячу примірників друкованих видань, монографій, збірників, журналів тощо. У середині 1990-х р. І. Винокур ініціював збір коштів для передплати фахових історичних часописів України і СРСР та ін. У 1996 р. для поповнення бібліотеки навчально-методичними посібниками він виступив із пропозицією створити науково-видавничим відділом інституту методичні рекомендації, що, на його думку, «суттєво змінило б ситуацію з наявності таких видань і значно активізувало працю авторів» (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 10, спр. 214, арк. 60-61; оп. 12, спр. 1030, арк. 13, 19; НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 8; Гуцал, 2015).

Професор докладав значних зусиль у співпраці кафедри історії СРСР і УРСР із зарубіжними вишами й академічними установами, результатом чого став обмін викладачами й студентами (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 10, спр. 361, арк. 102; НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 102, арк. 62, 77-89; спр. 106, арк. 112; спр. 109, арк. 12). У рамках співробітництва у квітні–травні 1978 р. І. Винокур викладав спецкурс із проблем черняхівської культури в Люблінському Університеті Марії Кюрі-Складовської, а професор Я. Гурба прочитав студентам К-ПДП спецкурс «Археологія Повіслення». У 1982 р. зі спецкурсом «Духовна культура первісного суспільства» студентів К-ПДП ознайомив член-кореспондент АН УРСР С. Бібіков, а доктор історичних наук П. Толочко – з «Історією давньоруських міст» (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 10, спр. 373, арк. 40; спр. 521, арк. 34; спр. 759, арк. 75).

На початку 1990-х рр., у зв'язку з впровадженням в освітній процес новітніх форм і методів навчання, І. Винокур ініціював розгляд цього питання на засіданні кафедри історії Східної Європи й археології, на якому звітував, що «впроваджуючи технології структурного оформлення знань майбутніх істориків, ми подаємо стислу характеристику тих історичних періодів, що їх будуть вивчати студенти» (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 140, арк. 1). Він один із перших почав проваджувати лекції-дослідження у викладанні курсів «Археологія» й «Історія народів Росії», що забезпечувало ство-

рення зворотного зв'язку з аудиторією. Завідувач ініціював рейтингову систему оцінювання знань студентів, що сприяло засвоєнню ними конкретно матеріалу за відповідними хронологічними й тематичними блоками. Також він практикував проведення екзамену-співбесіди й інших нових форм занять (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 140, арк. 2, 4-6).

Поряд з увагою до методики викладання дисциплін І. Винокур, як людина, яка формувала світогляд майбутніх учителів історії, приділяв увагу й зв'язкам з учителями шкіл Поділля: сприяв ознайомленню студентства з методикою викладання історії вчителями-новаторами, поширенню передового досвіду в навчальному процесі (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 106, арк. 88). У 70-х рр. він організував проведення виїзних засідань кафедри в школах Хмельницької області для вивчення й узагальнення досвіду роботи вчителів, проводив спільні семінари вчителів шкіл і викладачів очолюваної кафедри з метою вдосконалення їх методичного й теоретичного рівня, координації питань викладання історії. У 1977 р. кафедра провела виїзні засідання в школах Черновецького, Дунаєвського, Шепетівського, Ярмолинецького, Городоцького та Славутського районів (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 10, спр. 68, арк. 5; спр. 333, арк. 65-69; спр. 110, арк. 180). У 1979 р. за ініціативи І. Винокура й старшого викладача Б. Кушніра на кафедрі був створений шкільний кабінет історії, обладнаний новітніми технічними засобами навчання (Дрозда, 1979). У 1980 р. на базі методичного кабінету в смт. Гусятин Тернопільської області проведено спільне засідання, на якому було обговорено вимоги до сучасного уроку. Кафедра підтримувала регулярні зв'язки з підшефними школами в Гуменцях, Кульчіївцях, Закупному та ін. (Стефанів, 1980; НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 105, арк. 16, 27), брала участь у роботі Малої академії наук України (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 10, спр. 78, арк. 5-10; ф. 5348, оп. 1, спр. 39, арк. 13-14). У 1990/91 н.р. очолювана І. Винокуром кафедра неодноразово проводила засідання в Хмельницькому Інституті підвищення кваліфікації вчителів, на яких обговорювалися «білі плями» в історії України (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 106, арк. 85).

Упродовж 1980 – 1990-х рр. І. Винокур долучився до обговорення «Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи». Відповідно до редакції постанови 1984 р. під час обговорень колективами кафедр важливих методологічних аспектів викладання він акцентував увагу на важливості підвищення дидактичної ефективності лекцій, посилення їх ролі у світоглядній і професійній підготовці спеціалістів і формуванні їх творчого наукового мислення (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 101, арк. 28-31). Зауваження до концепції історичної освіти в середній школі І. Винокур узагальнив у статті «Про концепцію історичної освіти в середній школі» (1989), у якій наголошував, що в сільській школі важко реалізувати

ідею варіативності у викладанні спеціалізації в старших класах без значного збільшення обсягу вивчення історичних дисциплін. Для забезпечення цього була потрібна нова навчальна література, публікації збірників документів, які могли слугувати джерелом історичних знань поряд із підручниками, атласами й картами для підвищення кваліфікації вчителів (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 106, арк. 1-2).

У зв'язку з набуттям чинності Закону України «Про загальну середню освіту» (1999) і переходом до 12-річної повної середньої освіти, І. Винокур також висловив свої міркування про реалізацію цього закону: чому сприяли б зміни у фінансовому забезпеченні закладів освіти і гідна оплата вчительської праці, реальна комп'ютеризація освітнього процесу, вдосконалення навчальних планів і збільшення годин на вивчення вітчизняної та всесвітньої історії, зміни методичної компоненти до викладання іноземних мов, «розширення можливостей щодо видання і використання вчителями краєзнавчої літератури» та ін. (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 140, арк. 7-8).

Професор був автором цілої низки методичних рекомендацій для вчителів історії (Винокур, 1967; 1980; 1982; 1989а; 1989б; Винокур, Тимошук, 1958; 1977; Винокур, Гуменюк, 1965; Винокур, Кушнір, Степенко, 1966; Винокур, Петров, 1983; 1987; Винокур, Степенко, 1987; 1989). І. Винокур очолював авторські колективи з написання серій нарисів: про історико-архитектурні пам'ятки Кам'янця-Подільського (Винокур, Пламеницька, Медведовський, Хотюн, 1968; Винокур, Хотюн 1981; 1986), «Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю» (Винокур, 1990; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 10, спр. 1220, арк. 80), «Буша. Історико-краєзнавчі нариси» (Винокур, 1991), у яких систематизовано конкретні матеріали з історії краю від найдавніших часів і до кінця ХХ ст. (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 12, спр. 339, арк. 38; НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 106, арк. 85-86; Сорокань, 1990) редагував їх. Крім цього, І. Винокуром також було підготовлено серію посібників і підручників з історії України для середньої школи. Першим посібником була «Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя» (Винокур, 1985). Становлення української державності, а відтак зміна поглядів на історію України призвела на початку 1990 рр. до браку навчальної літератури, що значно активізувало вчених-педагогів до написання кардинально нових, із погляду інформативності, посібників і підручників. Не залишився осторонь цього процесу й І. Винокур. Плідною виявилася його співпраця з С. Трубчаніновим. Вони спільно розробили посібники й підручники: «Історія Поділля і Південно-Східної Волині» (Винокур, Трубчанінов, 1993; 2002), «Історія України: ч. І. Пробний навчальний посібник для студентів усіх спеціальностей» (Винокур, Трубчанінов, 1995), «Давня і середньовічна історія України» (Винокур, Трубчанінов, 1996), «Історія України: навчальний посібник для 6–7 класів» (Винокур, Трубчанінов,

1997), «Історія України: Експериментальний підручник для 7 класу» (Винокур, Трубочанінов, 2000), «Історія України 7 клас: Експериментальний підручник» (Винокур, Трубочанінов, 2002). Додаток «експериментальний» підручник отримали за згодою Міністерства освіти друкувати їх без попередньої апробації як посібник. У зв'язку із забезпеченням курсу «Археологія України» разом з професором Київського державного університету ім. Т. Шевченка та провідним науковим співробітником Інституту археології НАНУ Д. Телегіним І. Винокур підготував і видав навчальний посібник «Археологія України» (Винокур, Телегін, 1994). Загалом у 13 розділах цього видання подано характеристику археологічних культур із найдавніших часів і до пізнього середньовіччя. І. Винокур написав розділи про ранній залізний вік, античні держави Північного Причорномор'я, ранніх слов'ян, східних слов'ян середини другої половини I тис. н.е., археологію епохи Київської Русі, середньовічну археологію Півдня України й пам'ятки козацьких часів. Навчальне видання отримало позитивні відгуки археологів О. Приходнюка (Приходнюк, 1994), О. Петровського, Б. Строцена (Петровський, Строцень, 1994), які відзначали самобутність методологічних засад цього видання в структуруванні й поданні археологічних культур України, що дозволяло студентам аналізувати й узагальнювати конкретні археологічні матеріали, визначати об'єкти для вивчення й створення історичних реконструкцій. Правильність такої концепції пройшла випробування часом, й у 2004 р. видання було доповнене та визнане МОН України в статусі підручника (Винокур, Телегін, 2004). У рецензії польських археологів Я. Гурби і А. Закосцельної зазначалося, що він «... буде не тільки корисним для студентів і вчителів історії, а також для українських і польських читачів, які шукають інформацію про передісторію та ранньосередньовічну Україну» (Zakościelna, Gurba, 2004). Також І. Винокур взяв участь у розробці навчального посібника «Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст.» (Винокур, Телегін, Титова, 1997), підготувавши розділ «Замки-фортеці Поділля й Волині XIV – XVIII ст.». У 1996 р. І. Винокура, як досвідченого педагога, було запрошено до редагування науково-методичного журналу обласного управління освіти Хмельницької обласної державної адміністрації «Педагогічний вісник», долучившись у такий спосіб до випуску 22 номерів цього часопису.

Протягом 43 років науково-педагогічної діяльності в стінах лише Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (університету) наставник долучився до підготовки понад 6 тис. висококваліфікованих учителів історії, суспільствознавства й права (Баженов, Костриця, Прокопчук, 2005, с. 30; Філінюк, 2010, с. 140). Неодноразово високу оцінку діяльності І. Винокура давав ректорат рідного закладу освіти (Копилов, 1992) й органи місцевої влади (Завальнюк, 1983). У 1982 р. за успіхи в навчально-виховній, науково-дослідній і громадській роботі І. Винокуру присвоїли почесне зван-

ня «Заслужений працівник вищої школи УРСР», нагородили медалями «За доблесну працю» та «А. С. Макаренко», знаком «Відмінник народної освіти України», Почесними грамотами Міністерства освіти України, а в 2002 р. удостоєний диплома й медалі «Ярослав Мудрий» Академії наук вищої школи України (Завальнюк, 1983; Баженов, Костриця, Прокопчук, 2005, с. 31).

Підсумовуючи свій багаторічний досвід, І. Винокур підкреслював, що запорукою творчих успіхів у виші є наявність відповідного доброзичливого «мікроклімату» в колективі, який забезпечується «демократичними принципами поважного ставлення до колег і студентів», він учив студентів, що «...в науковій і громадській діяльності не слід піддаватися політичним миттям...», а «...основа справжньої науки – виважені, об'єктивні оцінки». Життєвим кредо вченого було гасло: «Працюй творчо сам і допомагай у науково-педагогічній діяльності колегам і студентам (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, ф. 2, оп. 1, спр. 111, арк. 8).

Висновки. Отже, викладацька робота була однією з головних сфер діяльності І. Винокура. Його талант як педагога розкрився в Кам'янець-Подільському пединституті (університеті), де він працював на посадах асистента, старшого викладача, доцента, професора, завідувача кафедри. Вчений постійно вдосконалював методiku викладання й проведення історичних дисциплін у виші, розробив низку рекомендацій, спрямованих на покращення освітнього процесу в напрямку його доступності студентам. Як завідувач кафедри, з метою вивчення передового досвіду й налагодження зв'язків зі шкільними навчальними закладами І. Винокур проводив спільні методичні засідання та семінари за участю викладачів, науковців, учителів історії. Він був організатором і очільником археологічних експедицій, під час яких проводились студентські практики, які сприяли підготовці висококваліфікованих учителів історії, виробляли в них навички ведення самостійних польових досліджень, сприяли формуванню колективу вчених-археологів, серед яких доктори та кандидати наук, широковідомі в наукових сферах.

Список використаних джерел і літератури:

- Баженов, Л. В.** (1975). Дороги у світ незвіданого. *Радянський студент*, (17 квітня).
- Баженов, Л. В., Костриця, М. Ю., Прокопчук, В. С.** (2005). *Вчений європейського рівня. Вчені Житомирщини*, (3). Житомир: М. Косенко, 75 с.
- Винокур, І. С., Тимошук, Б. О.** (1958). *Історико-архітектурний пам'ятник в Чернівцях – колишня резиденція Буковинських митрополитів: короткий довідник*. Чернівці, 22 с.
- Винокур, І. С., Гуменюк, С. К.** (1965). *Археологічні пам'ятки Хмельниччини – конспект лекцій на допомогу студентам*. Кам'янець-Подільський, 40 с.
- Винокур, І. С., Кушнір, Б. М., Степенко, О. Д.** (1966). *Методичні вказівки для вчителів історії по вивченню матеріалу про рідний край в курсі історії СРСР*. Хмельницький, 12 с.

- Винокур, І. С.** (1967). *Збирання і визначення археологічних пам'яток та методика їх використання в школі: посіб. для вчителів*. Київ: Рад. шк., 90 с.
- Винокур, І. С., Пламєницька, Є. М., Медведовський, І. І., Хотюн, Г. М.** (1968). *Кам'янець-Подільський: історико-архітектурний нарис*. Київ: Будівельник, 120 с.
- Винокур, І. С., Тимошук, Б. О.** (1977). *Давні слов'яни на Дністрі*. Ужгород: Карпати, 112 с.
- Винокур, І. С.** (1980). *Борьба Руси за свержение татаро-монгольского ига. К 600-летию Куликовской битвы и 500-летию падения ига ордынцев*. Хмельницький, 26 с.
- Винокур, І. С., Хотюн, Г. М.** (1981). *Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник*. Львів: Каменяр, 96 с.
- Винокур, І. С.** (1982). *Древний Киев. К 1500-летию основания города*. Хмельницький, 33 с.
- Винокур, І. С., Петров, М. Б.** (1983). *Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII століття*. Хмельницький, 48 с.
- Винокур, І. С.** (1985). *Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя*. Київ; Одеса: Вища шк., 128 с.
- Винокур, І. С., Хотюн, Г. М.** (1986). *Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник*. (2-ге, вид доп.). Львів: Каменяр, 159 с.
- Винокур, І. С., Петров, М. Б.** (1987). *Історическая топография Каменец-Подольского (конец XVIII – XX вв.)*. Хмельницький, 39 с.
- Винокур, І. С., Степенко, О. Д.** (1987). *Устим Кармалюк. Селянський антикріпосницький рух на Поділлі. До 200-річчя від дня народження*. Хмельницький, 30 с.
- Винокур, І. С.** (ред.). (1988). *Предисловие редактора. Лаптин П. Ф. Проблемное преподавание и изучение истории в высшей школе*. Киев: Вища школа, С. 3-4.
- Винокур, І. С.** (1989а). *Найдавніше минуле території Хмельниччини*. Хмельницький, 21 с.
- Винокур, І. С.** (1989б). *Поділля періоду Київської Русі*. Хмельницький, 17 с.
- Винокур, І. С., Степенко, О. Д.** (1989). *Пам'ятки історії у творчості Т. Г. Шевченка. До 175-річчя від дня народження великого Кобзаря*. Хмельницький, 37 с.
- Винокур, І. С.** (відп. ред.). (1990). *Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю*. Хмельницький: Облполіграфвидав, 328 с.
- Винокур, І. С.** (відп. ред.). (1991). *Буша. Історико-краєзнавчі нариси*. Хмельницький: Ред.-вид. від., 220 с.
- Винокур, І. С., Трубочанінов С. В.** (1993). *Історія Поділля і Південно-Східної Волині*. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 112 с.
- Винокур, І. С., Телегін, Д. Я.** (1994). *Археологія України: навч. посіб. для вузів*. Київ: Вища школа, 318 с.
- Винокур, І. С., Трубочанінов, С. В.** (1995). *Історія України: пробн. навч. посіб. для студ. усіх спец*. Кам'янець-Подільський, Ч. 1. 48 с.: іл., 12 с.
- Винокур, І. С., Трубочанінов, С. В.** (1996). *Давня і середньовічна історія України: навч. посіб. для учнів серед. шк.* Київ: Глобус, 220 с.
- Винокур, І. С., Трубочанінов, С. В.** (1997). *Історія України: навч. посіб. для 6–7 класів*. (1). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 176 с.
- Винокур, І. С., Телегін, Д. Я., Титова, О. М.** (1997). *Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст.: навч. посіб.* Київ: ІЗМН, 336 с. (Рек. МОН України).
- Винокур, І. С., Трубочанінов, С. В.** (2000). *Історія України: Експериментальний підручник для 7 класу*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 64 с.

Винокур, І. С., Трубочанінов, С. В. (2002). *Історія України 7 клас: Експериментальний підручник*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 256 с.

Винокур, І. С., Телегін, Д. Я. (2004). *Археологія України: підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл.* Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 480 с.

Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гуцал, В. А. (2012). Особова справа І. С. Винокура з архіву Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка. *Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України: наук. зб. за підсумками Всеукр. наук.-практ. конф.* (сс. 345-349). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка.

Гуцал, В. А. (2015). І. С. Винокур, – турбота про бібліотечні справи. *Наук. праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Серія: Бібліотекознавство, Книгознавство* (сс. 116-124). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. (1).

Державний архів Хмельницької області.

Завальнюк, О. М. (1983). Факультет чекає поповнення. *Радянський студент*. (26 трав.).

Завальнюк, О. М., Комарніцький, О. Б. (2008). *Кам'янець-Подільський національний університет (1918 – 2008 рр.): іст. нарис*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 296 с.

Завальнюк, О. М., Комарніцький, О. Б., Прокопчук, В. С. (2010). (Упорядн.). *Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Наук. б-ка, Каф. історії народів Росії та спец. іст. дисциплін; Кам'янець-Подільський: Аксіома, 227, [10] с.: Фотогр. Бібліогр.:* 216-226.

Завальнюк, О. М. (2010). Професор І. С. Винокур, у фокусі учня і колеги. *Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Наук. б-ка, Каф. історії народів Росії і спец. іст. дисциплін / уклад.: О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, О. Б. Комарніцький. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 48–57.*

Науковий архів науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Нечитайло, В. В. (2010). Наука – сама собі нагорода (замітки до біографії професора І. І. Винокура). *Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Наук. б-ка, Каф. історії народів Росії і спец. іст. дисциплін / уклад.: О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, О. Б. Комарніцький. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 77-81.*

Дрозда, М. (1979). У шкільному кабінеті. *Радянський студент*. (21 травня).

Копилов, А. (1992). Мир хаті твоїй, Україно. *Студентський меридіан*. (31 грудня).

Копилов, С. А., Газін, В. В. (2008). *Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 76 с.

Копилов, С. А. (2015). Автобіографія І. С. Винокура як історіографічне джерело. *Наук. праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки*, (25). Кам'янець-Подільський: Рута, 22-29.

Петровський, О. Строчень, Б. (1994). Археологія України: новий погляд. *Русалка Дністрова*. (16(62)). вересень 1995. Рец. на кн.: Винокур, І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: навч. посіб. для вузів. Київ: Вища шк., 318 с.

Приходнюк, О. М. (1994). [Рецензія]. *Археологія*. 1996. № 1. С. 151. Рец. на кн.: **Винокур, І. С., Телегін Д. Я.** *Археологія України: навч. посіб. для вузів*. Київ: Вища шк., 318 с.

Сорокань, В. (1990). Щоб знати свій край. *Прапор жовтня*. (5 вересня).

Степанков, В. С. (2010). Іон Ізраїлевич Винокур, (людина, вчений, педагог). *Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Наук. 6-ка, Каф. історії народів Росії і спец. іст. дисциплін / уклад.: О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, О. Б. Комарницький. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 115–124.*

Стефанів, С. (1980). Користь взаємна. *Радянська освіта*. (26 квітня).

Філінюк, А. Г. (2010). Вагомий слід на ниві вищої освіти, археології та історичного краєзнавства. *Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Наук. 6-ка, Каф. історії народів Росії і спец. іст. дисциплін / уклад.: О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, О. Б. Комарницький. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 134-142.*

Хоптяр, А. С. (1975). Дипломні роботи захищають історики. *Радянський студент*. (12 червня).

Zakościelna, A., Gurba, J. (2004). [Rec.] *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 2006. T. 8. S. 406-407. Rec. na kn.: **Vinokur I. S., Telegin D. A.** *Archeologia Ukraini: pidručnik dlâ studentiv istoričnih special'nostej viših navčal'nih zakladiv*. Ternopil': Navčal'na kniga Bogdan, 479 s.

References:

Bazhenov, L. V. (1975). Dorohy u svit nezvidanoho [Roads into the world of the unknown]. *Radianskyi student*. (17 kvitnia). [in Ukrainian]

Bazhenov, L. V., Kostrytsia, M. Yu., Prokopchuk, V. S. (2005). *Vchenyi yevropeiskoho rivnia. Vcheni Zhytomyrshchyny* [Scientist of European level. Scientists of Zhytomyr region]. (3). Zhytomyr: M. Kosenko, 75 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Tymoshchuk, B. O. (1958). *Istoryko-arkhitekturnyi pam'iatnyk v Chernivtsiakh – kolyshnia rezydentsiia Bukovyns'kykh mytropolytiv: korotkyi dovidnyk* [Historical and architectural monument in Chernivtsi – former Residence of Bukovinian Metropolitans: a brief guide]. Chernivtsi, 22 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Humeniuk, S. K. (1965). *Arkheolohichni pam'iatky Khmelnychchyny – konspekt lektsii na dopomohu studentam* [Archaeological sites of Khmelnytsky region – compendium of lectures in aid for students]. Kam'ianets-Podilskyi, 40 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Kushnir, B. M., Stepenko, O. D. (1966). *Metodychni vkazivky dlia vchyteliv istorii po vyvchenniu materialu pro ridnyi kraj v kursy istorii SRSR* [Methodical guidelines for teachers of history for learning the material about the native land in the course of the history of the USSR]. Khmelnytskyi, 12 s.

Vynokur, I. S. (1967). *Zbyrannia i vyznachennia arkheolohichnykh pam'iatok ta metodyka yikh vykorystannia v shkoli: posib. dlia vchyteliv* [Collection and identification of archaeological sites and methods of their use in school: a guide. for teachers]. Kyiv: Rad. shk., 90 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Plamenytska, Ye, M., Medvedovskiy, I. I., Khotiun, H. M. (1968). *Kam'ianets-Podilskyi: istoryko-arkhitekturnyi narys* [Kamianets-Podilskyi: historical and architectural sketch]. Kyiv: Budivelnik, 120 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Tymoshchuk, B. O. (1977). *Davni slov'iany na Dnistri* [Ancient Slavs on the Dniester]. Uzhhorod: Karpaty, 112 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S. (1980). *Borba Rusi za sverzhenie tataro-mongolskogo iga. K 600-letiyu Kulikovskoy bitvy i 500-letiyu padeniya iga ordyntsev* [The struggle of Ancient Rus for the overthrow of the Tatar-Mongol yoke. To the 600th anniversary of the Battle of Kulikovo and the 500th anniversary of the fall of the yoke of the Horde]. Khmelnytskyi, 26 s. [in Russian].

Vynokur, I. S., Khotiun, H. M. (1981). *Kam'ianets-Podilskiy derzhavnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk* [Kamianets-Podilskiy state historical and architectural reserve]. Lviv: Kameniar, 96 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S. (1982). *Drevniy Kiev. K 1500-letiyu osnovaniya goroda* [Ancient Kiev. To the 1500th anniversary of the foundation of the city]. Khmelnytskyi, 33 s. [in Russian].

Vynokur, I. S., Petrov, M. B. (1983). *Istorychna topohrafiya Kam'iantsia-Podilskoho z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII stolittia* [Historical topography of Kamianets-Podilskiy from ancient times to the end of the XVIII century]. Khmelnytskyi, 48 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S. (1985). *Istoriia lisostepovoho Podnistrov'ia ta Pivdennoho Pobuzhzhia. Vid kam'ianoho viku do serednovichchia* [History of the forest-steppe Transnistria and Southern Pobuzhye. From the Stone Age to the Middle Ages]. Kyiv; Odesa: Vyshcha shk., 128 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Khotiun, H. M. (1986). *Kam'ianets-Podilskiy derzhavnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk* [Kamianets-Podilskiy state historical and architectural reserve]. (2th ed.). Lviv: Kameniar, 159 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Petrov, M. B. (1987). *Istoricheskaya topografiya Kamenets-Podolskogo (konets XVIII – XX vv.)* [Historical topography of Kamianets-Podilskiy (the end of XVIII – XX centuries)]. Khmelnytskyi, 39 s. [in Russian].

Vynokur, I. S., Stepenko, O. D. (1987). *Ustym Karmaliuk. Selianskyi antykruposnytskyi rukh na Podilli. Do 200-richchia vid dnia narodzhennia* [Ustim Karmalyuk. Peasant anti-serfdom movement in Podillya. To the 200th anniversary of his birth]. Khmelnytskyi, 30 s. [in Ukrainian].

Vynokur, Y. S. (Ed.). (1988). *Predislovie redaktora. Laptin P. F. Problemnoe prepodavanie i izuchenie istorii v vysshey shkole: monografiya* [Foreword by the editor. Laptin P.F. Problematic teaching and studing of history in higher educational institutions: monograph]. Kiev: Vyshcha shkola, S. 3-4. [in Russian].

Vynokur, I. S. (1989a). *Naidavnishe mynule terytorii Khmelnychchyny* [Primordial past of the territory of Khmelnytskyi region]. Khmelnytskyi, 21 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S. (1989b). *Podillia periodu Kyivskoi Rusi* [Podillya of the period of Kievan Rus]. Khmelnytskyi, 17 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Stepenko, O. D. (1989). *Pam'iatky istorii u tvorchosti T. H. Shevchenka. Do 175-richchia vid dnia narodzhennia velykoho Kobzaria* [Historical monuments in the works of Taras Shevchenko. To the 175th anniversary of the birth of the great Kobzar]. Khmelnytskyi, 37 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S. (Ed.). (1990). *Narysy istorii Podillia: na dopomohu vchyteliu* [Essays on the history of Podilya: to help the teacher]. Khmelnytskyi: Oblpolihrafvydav, 328 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S. (Ed.). (1991). *Busha. Istoryko-kraieznavchi narysy* [Busha. Historical and local lore essays]. Khmelnytskyi: Red.-vyd. vid., 220 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Trubchaninov, S. V. (1993). *Istoriia Podillia i Pivdenno-Skhidnoi Volyni* [History of Podillya and South-Eastern Volyn]. Kam'ianets-Podilskyi: Tsentr Podillieznavstva, 112 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Telehin, D. Ya. (1994). *Arkheolohiia Ukrainy: navch. posib. dlia vuziv* [Archeology of Ukraine: textbook for universities]. Kyiv: Vyshcha shkola, 318 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Trubchaninov, S. V. (1995). *Istoriia Ukrainy: probn. navch. posib. dlia stud. usikh spets* [History of Ukraine: experimental manual for students of all specialties]. Kam'ianets-Podilskyi, Ch. 1. 48 s.: il. 12 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Trubchaninov, S. V. (1996). *Davnia i serednovichna istoriia Ukrainy: navch. posib. dlia uchniv sered. shk* [Ancient and medieval history of Ukraine: a textbook for middle school students]. Kyiv: Hlobus, 220 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Trubchaninov, S. V. (1997). *Istoriia Ukrainy: navch. posib. dlia 6–7 klasiv* [History of Ukraine: manual, for grades 6-7], (1). Kam'ianets-Podilskyi: Oiiium, 176 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Telehin, D. Ya., Tytova, O. M. (1997). *Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatzstva XVI – XVIII st.: navch. posib* [Archeology of the period of the Ukrainian Cossacks of the 16th – 18th centuries: manual]. Kyiv: IZMN, 336 s. (Rek. MON Ukrainy). [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Trubchaninov, S. V. (2000). *Istoriia Ukrainy: Eksperymentalnyi pidruchnyk dlia 7 klasu* [History of Ukraine: Experimental textbook for 7th grade]. Kam'ianets-Podilskyi: Oiiium, 64 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Trubchaninov, S. V. (2002). *Istoriia Ukrainy 7 klas: Eksperymentalnyi pidruchnyk* [History of Ukraine: Experimental textbook for 7th grade]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan, 256 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Telehin, D. Ya., (2004). *Arkheolohiia Ukrainy: pidruch. dlia stud. ist. spets. vyshch. navch. zakl* [Archeology of Ukraine: a textbook for students of historical specialties of higher educational institutions]. Ternopil: Navch. knyha – Bohdan, 480 s. [in Ukrainian].

Vidomchyi arkhiv Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka [Institutional archives of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University].

Hutsal, V. A. (2012). Osobova sprava I. S. Vynokura z arkhivu Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni I. Ohiiienka [Personnel file of I.S. Vynokur from the archives of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University]. *Suchasni zasoby berezhennia dokumentiv ta novi metodolohichni pidkhody do naukovykh doslidzhen i zastosuvannia dokumentiv Natsionalnoho arkhivnoho fondu Ukrainy: nauk. zb. za pidsumkamy Vseukr. nauk.-prakt. konf.* (pp. 345-349). Kam'ianets-Podilskyi: Kam'ianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiiienka. [in Ukrainian].

Hutsal, V. A. (2015). I. S. Vynokur – turbota pro bibliotechni spravy [I.S. Vynokur – care for librarianship]. *Nauk. pratsi Kam'ianets-Podil. nats. un-tu im. I. Ohiiienka. Serii: Bibliotekoznavstvo, Knyhoznavstvo.* Kam'ianets-Podilskyi: Kam'ianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiiienka. Kam'ianets-Podilskyi: Kam'ianets-Podil. nats. un-t. im. I. Ohiiienka, (13). (Vol. 1). S. 116-124. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytskyi Region].

Zavalniuk, O. M. (1983). Fakultet chekaie popovnennia [The faculty expects replenishment]. *Radianskyi student.* (26 trav). [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M., Komarnitskyi, O. B. (2008). *Kam'ianets-Podilskiyi natsionalnyi universytet (1918 – 2008 rr.): ist. narys* [Kamianets-Podilskiyi National University (1918 – 2008) historical sketch]. Kam'ianets-Podilskiyi: Aksioma, 296 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M., Komarnitskyi, O. B., Prokopchuk, V. S. (2010). (Uporiadn.) *Ion Vynokur: podvyzhnytstvo v osviti i nauksi: doslidzhennia. Spohady. Dokumenty. Bibliohrafiia* [Ion Vinokur: asceticism in education and science: research. Memoirs. Documents.]. Kam'ianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiiienka, Nauk. b-ka, Kaf. istorii narodiv Rosii ta spets. ist. Dystsyplin. Kam'ianets-Podilskiyi: Aksioma, 227, [10] s.: Fotohr. Bibliohr.: 216-226. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2010). Profesor I. S. Vynokur u fokusi uchnia i kolehy [Professor I. S. Vinokur, in the focus of the student and the colleague.] *Ion Vynokur: podvyzhnytstvo v osviti i nauksi. Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty. Bibliohrafiia* / Kam'ianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiiienka, Nauk. b-ka, Kaf. istorii narodiv Rosii i spets. ist. dystsyplin / uklad.: O. M. Zavalniuk, V. S. Prokopchuk, O. B. Komarnitskyi. Kam'ianets-Podilskiyi: Aksioma, 48–57. [in Ukrainian].

Naukovyi arkhiv naukovo-doslidnoi laboratorii arkheolohii Kam'ianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohiiienka [Scientific archive of the Research Laboratory for Archaeology at Kamianets-Podilskiyi National Ivan Ohiiienko University].

Nechytailo, V. V. (2010). Nauka – sama sobi nahoroda (zamytky do biohrafiï profesora I. I. Vynokura) [Science is an award in itself (notes to the biography of Professor I. I. Vinokur)]. *Ion Vynokur: podvyzhnytstvo v osviti i nauksi. Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty. Bibliohrafiia* / Kam'ianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiiienka, Nauk. b-ka, Kaf. istorii narodiv Rosii i spets. ist. dystsyplin / uklad.: O. M. Zavalniuk, V. S. Prokopchuk, O. B. Komarnitskyi. Kam'ianets-Podilskiyi: Aksioma, 77-81. [in Ukrainian].

Drozda, M. (1979). U shkilnomu kabineti [In the school classroom]. *Radianskyi student*. (21 travnia). [in Ukrainian].

Kopylov, A. (1992). Myr khati tvoii, Ukraino [Peace to your house, Ukraine]. *Studentskyi merydian*. (31 hrud). [in Ukrainian].

Kopylov, S. A., Hazin, V. V. (2008). *Istorychnyi fakultet Kam'ianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu* [Faculty of History of Kamianets-Podilskiyi National Ivan Ohiiienko University]. Kam'ianets-Podilskiyi: Aksioma, 76 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2015). Avtobiohrafiia I. S. Vynokura yak istoriohrafične dzhere [Autobiography of I. S. Vinokur as a historiographical source]. *Nauk. pratsi Kam'ianets-Podil. nats. un-tu im. I. Ohiiienka. Ist. nauky*, (25). Kam'ianets-Podilskiyi: Ruta: Na poshanu profesora I. S. Vynokura, 22-29. [in Ukrainian].

Petrovskyi, O. Strotsen, B. (1994). Arkheolohiia Ukrainy: novyi pohliad [Archeology of Ukraine: a fresh approach]. *Rusalka Dnistrova*. (16(62)). veresen 1995. Rets. na kn.: Vynokur, I. S., Telehin D. Ya. Arkheolohiia Ukrainy: navch. posib. dlia vuziv. Kyiv: Vyshcha shk., 318 s. [in Ukrainian].

Prykhodniuk, O. M. (1994). [Retsenziia]. *Arkheolohiia*. 1996. № 1. S. 151. Rets. na kn.: Vynokur, I. S., Telehin, D. Ya. Arkheolohiia Ukrainy: navch. posib. dlia vuziv [Book review: Vinokur, I.S., Telegin, D. Ya. Archeology of Ukraine: manual for graduate students]. Kyiv: Vyshcha shk., 318 s. [in Ukrainian].

Sorokan, V. (1990). Shchob znaty svii kraï [In order to know about your region]. *Prapor zhovtnia*. (5 veresnia). [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2010). Ion Izrailevych Vynokur (liudyna, vchenyi, pedahoh) [Ion Izrailevich Vinokur, (person, scientist, educator)]. *Ion Vynokur: podvyzhnytstvo v os-*

viti i nautsi. Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty. Bibliohrafiia / Kam'ianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohienka, Nauk. b-ka, Kaf. istorii narodiv Rosii i spets. ist. dystsyplin / uklad.: O. M. Zavalniuk, V. S. Prokopchuk, O. B. Komarnitskyi. Kam'ianets-Podilskyi: Aksioma, 115-124. [in Ukrainian].

Stefaniy, S. (1980). Koryst vzaiamna [The benefits are mutual]. *Radianska osvita*. (26 kvitnia). [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2010). Vahomyi slid na nyvi vyshchoi osvity, arkhеолоhii ta istorychnoho kraieznavstva [A significant trace in the field of higher education, archeology and regional studies through history]. *Ion Vynokur: podvyzhnytstvo v osviti i nautsi. Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty. Bibliohrafiia* / Kam'ianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohienka, Nauk. b-ka, Kaf. istorii narodiv Rosii i spets. ist. dystsyplin / uklad.: O. M. Zavalniuk, V. S. Prokopchuk, O. B. Komarnitskyi. Kam'ianets-Podilskyi: Aksioma, 134-142. [in Ukrainian].

Khoptiar, A. S. (1975). Dyplomni roboty zakhyshchaiut istoryky [Thesis works are defended by historians]. *Radianskyi student*. (12 chervnia). [in Ukrainian].

Zakościelna, A., Gurba, J. (2004). [Rec.] *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 2006. T. 8. S. 406-407. Rec. na kn.: Vinokur Ī. S., Telegin D. Ā. Arheologiā Ukraīni: pidručnik dlā studentiv istoričnih special'nostej viših navčal'nih zakladiv. Ternopil': Navčal'na kniga Bogdan, 479 s. [in Polish].

Отримано: 10.03.2021

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 31

- Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету.
У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.
У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки.
У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.
З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

Підписано до друку 30.03.2021 р. Гарнітура «Minion Pro».
Папір офсетний. Друк цифровий. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 13,5. Обл.-вид. арк. 17,8.
Тираж 100. Зам. № 929.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
в друкарні ТОВ «Друкарня "Рута"»,
свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.
Вул. Руслана Коношенка, 1, м. Кам'янець-Подільський, 32300.